

**ACADEMIA DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI
INSTITUTUL PATRIMONIULUI CULTURAL**

Cu titlu de manuscris

CZU: 726.8(478)''17/18''(043.3)

BRIHUNEȚ MANOLE

**CIMITIRELE ORTODOXE DIN REPUBLICA MOLDOVA:
ASPECTE ISTORICO-ARHITECTURALE ȘI ARTISTICE
(SECOLUL AL XVIII-LEA – PRIMA JUMĂTATE
A SECOLULUI AL XIX-LEA)**

651.02 – TEORIA ȘI ISTORIA ARHITECTURII

Teză de doctor în studiul artelor și culturologie

Conducător științific

**Mariana ȘLAPAC, m. cor. al AȘM,
doctor habilitat în studiul artelor,
conferențiar cercetător**

Autor

Manole BRIHUNEȚ

CHIȘINĂU, 2016

© Brihuneț Manole, 2016

CUPRINS

ADNOTĂRI (în română, rusă, engleză)	5-7
LISTA ABREVIERILOR	8
INTRODUCERE	9

1. CIMITIRUL ORTODOX CA OBIECT DE STUDIU SUB ASPECT ISTORIC, ARHITECTURAL ȘI ARTISTIC

1.1. Istoricul cimitirelor ortodoxe din spațiul actual al Republicii Moldova	17
1.2. Reflectarea problemei cimitirelor ortodoxe în istoriografie	22
1.2.1. Mesajul ideatic al publicațiilor din perioada țaristă	22
1.2.2. Repere privind istoriografia din perioada interbelică	26
1.2.3. Tezele istoriografiei sovietice	31
1.2.4. Situația actuală în domeniu. Concepții istoriografice după 1991	34
1.3. Surse de documentare	37
1.4. Concluzii la Capitolul 1	41

2. FENOMENUL CIMITIRULUI ORTODOX DIN SPAȚIUL PRUTO-NISTREAN PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

2.1. Specificul local și politica autorităților privind amenajarea spațiilor funerare și construcția bisericilor în secolul al XVIII-lea	43
2.2. Semnificația și tipologia cimitirelor ortodoxe din spațiul pruto-nistrean	47
2.3. Locașele de cult din cimitirele ortodoxe: aspecte istorice și arhitecturale	61
2.4. Construcții arhitecturale și monumente funerare	67
2.5. Concluzii la capitolul 2	85

3. SPAȚIUL CULTURAL AL CIMITIRULUI ORTODOX DIN BASARABIA ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

3.1. Cadrul legislativ în domeniul amenajării spațiilor funerare și edificarea obiectivelor ecleziastice în prima jumătate a secolului al XIX-lea	88
3.2. Bisericile din cimitirele ortodoxe din perspectivă istorico-arhitecturală	101
3.3. Construcții arhitecturale și monumente funerare	138
3.4. Concluzii la capitolul 3	145

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI	148
BIBLIOGRAFIE	151
ANEXE	166
Anexa 1. Ansamblul de cimitir: studii de caz	
Anexa 1.1. Biserica și cimitirul din satul Etulia, raionul Vulcănești	166
Anexa 1.2. Ansamblul ecleziastic din satul Buciumeni, raionul Ungheni: aspecte istorice, arhitecturale și artistice	169
Anexa 1.3. Aspecte istorice, arhitecturale și artistice ale complexului cimitirului și a bisericii din satul Rădeni, raionul Strășeni	179
Anexa 2. Cimitire ortodoxe, biserici și monumente funerare din spațiul actual al Republicii Moldova	189
DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII	218
CURRICULUM VITAE	219

ADNOTARE

Brihuneț Manole. Cimitirele ortodoxe din Republica Moldova: aspecte istorico-architecturale și artistice (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Teză pentru obținerea titlului științific de doctor în studiul artelor și culturologie. Chișinău, 2016.

Structura tezei: *Introducere*, 3 capitole, concluzii generale și recomandări. Volumul tezei – 150 de pagini text de bază, bibliografie din 291 de titluri, 2 anexe. Conținutul de esență al tezei este reflectat în 35 de publicații științifice, inclusiv două monografii.

Cuvinte-cheie: cimitir ortodox, tipologia cimitirelor, necropolă, arhitectură ecleziastică, biserică, plan, secțiune, repertoriu, tipologia bisericilor, monumente funerare.

Domeniul de cercetare: studiul artelor vizuale, istoria și teoria arhitecturii.

Scopul investigației constă în prezentarea complexă a spațiului cultural al cimitirului ortodox din Republica Moldova în secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea sub aspect istoric, arhitectural și artistic.

Obiectivele tezei: valorificarea particularităților arhitectural-istorice și artistice ale cimitirelor; repertorierea, descrierea, sistematizarea și includerea în circuitul științific a celor mai reprezentative cimitire, biserici din cimitir și construcții arhitecturale funerare.

Noutatea și originalitatea lucrării rezidă din specificul tezei, care prezintă o primă investigație în istoriografia națională, elaborată prin valorificarea științifică a materialului arhivistic, istoric, cartografic, epigrafic, iconografic și documentarea pe teren. În premieră este prezentat un tablou complex al evoluției cimitirului ortodox și al construcțiilor funerare arhitecturale.

Problema științifică importantă soluționată constă în *identificarea și elucidarea* particularităților specifice ale evoluției arhitecturale, istorice și artistice a cimitirelor ortodoxe din Republica Moldova. *Ca rezultat va fi conturat* un compartiment prețios al culturii materiale și spirituale în vederea completării bazei de date a patrimoniului cultural național, racordării la politicile culturale europene privind valorificarea științifică și salvagardarea monumentelor istorico-architecturale.

Valoarea aplicativă și semnificația teoretică a tezei se exprimă în argumentarea științifică a rezultatelor prin diversificarea științifică a studiului artelor vizuale; tipologiile prezentate pot servi ca suport metodologic pentru viitoare lucrări de sinteză în domeniul arhitecturii de cult și funerare. Conținutul teoretic și practic al tezei constituie o sursă de informare în repertorierea cimitirelor ortodoxe, bisericilor și monumentelor funerare. Rezultatele științifice pot fi folosite ca suport didactic în instituțiile de învățământ la specialitățile *Istoria arhitecturii, Teologie, Istorie, Educație Civică*.

Implementarea rezultatelor științifice. Rezultatele cercetărilor, constatările teoretice și recomandările contribuie la diversificarea unor lucrări de sinteză, a unor cursuri de specialitate privind arhitectura de cult. Rezultatele științifice au fost implementate prin publicarea a 35 de articole științifice cu un volum total de cca 40.0 c.a. și 20 de rapoarte susținute la conferințe naționale și internaționale pe problematica respectivă, de asemenea, prin utilizarea informațiilor la pregătirea emisiunilor TV despre spațiul cimitirului, pietrele funerare, bisericile din cimitir.

АННОТАЦИЯ

Брихунец Маноле. Православные кладбища Республики Молдова: историко-архитектурные и художественные аспекты (XVIII – первая половина XIX вв.). Диссертация на соискание ученой степени доктора искусствоведения и культурологии. Кишинев, 2016.

Структура диссертации: Введение, 3 главы, общие выводы и рекомендации. Основной текст – 150 стр., библиография из 291 наименования, 2 приложения. Содержание диссертации отражено в 35 научных публикациях, в том числе в двух монографиях.

Ключевые слова: православное кладбище, типология кладбищ, некрополь, культовая архитектура, церковь, план, разрез, карта, типология церквей, надгробия.

Область исследования: искусствоведение, история и теория архитектуры.

Цель исследования: многостороннее отражение культурного пространства православных кладбищ Республики Молдова XVIII – первой половины XIX вв. в историческом, архитектурном и художественном аспектах.

Задачи исследования: изучение архитектурно-исторических и художественных особенностей православных кладбищ; картографирование, описание, систематизация и введение в научный оборот наиболее значимых кладбищ, кладбищенских церквей и погребальных архитектурных сооружений.

Научная новизна и оригинальность заключается в специфике диссертации, которая представляет собой первое исследование в национальной историографии, осуществленное посредством изучения архивных, исторических, картографических, эпиграфических, иконографических материалов и документирования. Впервые представлена комплексная картина развития кладбища и погребальных архитектурных конструкций.

Научная проблема, решенная в исследовании, состоит в *идентификации* и выявлении характерных особенностей архитектурной, исторической и художественной эволюции православных кладбищ Республики Молдова. В итоге будет *представлен* значительный научный пласт материальной и духовной культуры, что дополнит базу данных национального культурного наследия, с целью приобщения к европейской политике в области культуры по научному исследованию и сохранению историко-архитектурных памятников.

Прикладная и теоретическая значимость диссертации выражается в научной аргументации результатов через научное многообразие изысканий в искусствоведении; представленные типологии могут служить методологической основой для будущих синтетических исследований отрасли культовой и погребальной архитектуры. Теоретические и практические данные диссертации могут стать источником при систематизировании православных кладбищ, церквей и погребальных памятников. Научные результаты могут быть использованы при написании дидактических пособий для учебных заведений по таким специальностям, как *Истории архитектуры, Теология, История, Гражданское воспитание.*

Внедрение научных результатов. Итоги исследования, теоретические выводы и рекомендации могут способствовать разнообразию обобщающих научных работ и спецкурсов по культовой архитектуре. Результаты исследования были отражены в 35 научных публикациях общим объемом 40 а.л. и апробированы на 20 национальных и международных конференциях по заявленной теме, а также использованы для подготовки телевизионных передач по тематике, связанной с православными кладбищами, погребальными памятниками и кладбищенскими церквями.

ANNOTATION

Brihunets Manole. Orthodox cemeteries of the Republic of Moldova with the historical, architectural and artistic perspective (XVIII – the first half of XIX century). The thesis for the degree of doctor of arts and culturology. Chisinau, 2016.

Thesis's structure: *Introduction*, 3 chapters, general conclusions and recommendations. The volume of the dissertation – 150 pages of basic text, bibliography of 291 titles, 2 attachments. The main content of the thesis is reflected in 35 scientific publications, including two monographs.

Keywords: Orthodox cemetery, cemetery's typology, necropolis, religious architecture, church, plan, profile, map, typology of churches near cemeteries, funeral monuments on the graves.

Main goal of the thesis: multilateral reflection of the cultural space of the Orthodox cemeteries of the Republic of Moldova during the XVIII – first half of XIX centuries in terms of historical, architectural and artistic aspects.

Tasks of the thesis: comprehensive study of architectural, historical and artistic features of the Orthodox cemeteries; mapping, description, systematization and introduction the most impressive cemeteries into scientific circulation churches near some cemeteries and funeral architectural constructions.

Novelty and originality of the work is in the specificity of the thesis, which is the first study in the national historiography, made by means of the scientific adoption of the archival, historical, cartographic, epigraphic, iconographic materials and other documentation on the locality. For the first time a comprehensive picture of the development of the cemetery, the burial of architectural designs was represented there.

The decision of important scientific problem: it is the *identification* and revelation of the specific features of architectural, historical and artistic evolution of the Orthodox cemeteries space in the context of religious and funeral architecture in the Republic of Moldova. And as a result, there is *the definition* of important scientific sector of material and spiritual culture replenishing the data base of the national cultural heritage with the goal of familiarization with European public policy in the field of culture relative to the scientific development and conservation of the country's historical and architectural monuments.

Applied and theoretical value of the thesis expresses in scientific argumentation of some results through the diversification of scientific research in the field of Visual Arts; presented typologies can be served as a methodological basis for future synthetic methods of research of synthetic religious and funeral architecture. Theoretical and practical contents of the thesis can be a source of information in the process of mapping the Orthodox cemeteries, churches and funerary complexes. Scientific results can be used as a methodical material in some institutes of higher education for students learning a *History of architecture, Theology, History, Civil law*.

Implementation of scientific results. Generalization of the thesis, theoretical conclusions and recommendations can promote diversity summarizing scientific investigations and special courses relative to religious architecture. The results of this dissertation were published in 35 scientific articles, common volume of 40 author's sheets and approved at the 20 national and international conferences according to the research area, used for the preparation of television broadcasts about the Orthodox cemeteries, funeral monuments on the graves and cemeterial churches.

LISTA ABREVIERILOR

AB – Arhivele Basarabiei

ANRM – Arhiva Națională a Republicii Moldova

AȘM – Academia de Științe a Moldovei

BȘ MNEIN – Buletinul Științific al Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală

cm – centimetri

CMI – Comisiunea Monumentelor Istorice

f. – fila

fig. – figura

h. – înălțimea

inv. – inventar

IPC – Institutul Patrimoniului Cultural

IS HS – Iisus Hristos

jud. – județ

lăț. – lățime

lung. – lungime

m. – metri

m.p. – metri pătrați

MEF – Moldova în Epoca Feudalismului

MNIM – Muzeul Național de Istorie al Moldovei

MNEIN – Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală din Chișinău

n.n. – nota noastră

nr. – numărul

p. – pagina

pl. – planșa

RSIAB – Revista Societății Istorico-arheologice Bisericești din Basarabia

vol. – volumul

АИМ – Археологические Исследования в Молдове

КЕВ – Кишиневские Епархиальные Ведомости

INTRODUCERE

Actualitatea și importanța temei abordate. Actualmente majoritatea statelor europene își intensifică eforturile întru păstrarea moștenirii culturale, parte integrantă a căreia o constituie și cimitirele. În procesul de integrare în spațiul cultural european, Republicii Moldova îi revine drept sarcină primordială alinierea la aceste eforturi internaționale, inclusiv documentarea, descrierea, salvagardarea și valorificarea patrimoniului arhitectural-artistic al țării. În lumea creștină, inclusiv în spațiul românesc, apariția, evoluția cimitirului și a construcțiilor funerare componente a fost un proces de durată și de o complexitate deosebită.

Cimitirele din spațiul actual al Republicii Moldova din secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea reprezintă complexuri funerare care includ locul de înhumare, biserica din cimitir, construcțiile arhitecturale, monumentele funerare ș.a. Sub aspect istorico-arhitectural și artistic, cimitirul se prezintă drept un martor constitutiv al civilizației, devenind o sursă valoroasă în studierea culturii materiale și spirituale a poporului. Elucidarea unei probleme importante a istoriei noastre – evoluția spațiului cultural al cimitirelor – reprezintă un argument solid în perceperea imperativității punerii în valoare a componentelor arhitecturii funerare.

Necesitatea elaborării unui studiu complex, care ar profila toate aspectele legate de complexurile funerare, ar include repertorii tipologii de biserici din cimitir, monumente și construcții arhitecturale cu caracter funerar, se sprijină pe mai multe considerente. Cu siguranță, cercetarea științifică a complexurilor arhitecturale funerare din interfluviul Nistru și Prut denotă interes semnificativ sub aspect arhitectural, istorico-factologic, artistic, teologic, antropologic, genealogic, epigrafic. Afirmarea în timp și în spațiu a diverselor manifestări arhitectural-artistice din cadrul cimitirelor ortodoxe se prezintă drept una dintre problemele actuale de cercetare în istoria artelor vizuale nu numai în Republica Moldova, dar și în întreg spațiul ortodox. Actualitatea temei este accentuată și prin faptul că majoritatea pieselor de artă funerară au ajuns astăzi în stare avansată de degradare. Din cauza politicii autorităților în perioada sovietică, prin reducerea substanțială a patrimoniului ecleziastic din perimetrul cimitirelor, au fost subminate semnificația și importanța spațiilor de înhumare, edificiilor de cult și a monumentelor funerare. La etapa actuală de cercetare, indiferența autorităților locale și a societății civile față de intervențiile sub forma unor „restaurări” și reparații defectuoase suferite la anumite etape, duc spre distrugerea constantă a patrimoniului cultural național. În mod special, situația este alarmantă în cazul bisericilor vechi din cimitir, crucilor și pietrelor funerare, multe piese riscând să dispară irecuperabil. În dorința de renovare a edificiilor, mai rar conservare și salvagardare, intervențiile contemporane asupra construcțiilor ecleziastice care au rezistat în timpuri deloc favorabile, reprezintă subiecte pe larg disputate în mediul restauratorilor și al specialiștilor în

domeniu. În așa fel, prezentul demers propune o interpretare nouă, plurivalentă, a fenomenului pus în discuție, evoluția cimitirului fiind investigată în totalitatea elementelor sale componente, abordată din perspectiva studiului transdisciplinar al spațiilor funerare. Or, cimitirele constituie un sistem integral, constituit armonios în timp, fiind un domeniu marcant din punct de vedere al arhitecturii, istoriei, artei, educației, culturologiei.

Constatăm că până în prezent din partea cercetătorilor științifici nu a fost consemnată inițiativa de documentare, descriere, analiză, sistematizare, repertoriere și includere în circuitul științific al spațiului cultural al cimitirelor ortodoxe din perspectivă arhitecturală, istorică și artistică. Componentele arhitectural-artistice ale cimitirului au fost tratate schematic, sumar și practic nu au intrat în atenția specialiștilor: ocazional în legătură cu depistarea unor „antichități” (după cum erau numite vestigiile antice pe parcursul secolului al XIX-lea), descoperiri singulare sau inventarul funerar al tumulilor. Parțial, subiectul a fost cercetat de etnografi în eforturile sale de documentare a tradițiilor legate de înmormântare. Una dintre cauzele umbririi fenomenului și lipsa unor lucrări de sinteză ar fi impactul credinței tradiționale, spațiul cimitirului fiind mult timp considerat un subiect *tabu*, evitat în măsura posibilităților de istorici și specialiștii din domeniul artelor vizuale. Dezinteresul cercetătorilor se explică inclusiv prin imaginea cimitirului și superstițiile, fenomenul morții și practicile funerare.

Prestanța publicațiilor științifice consultate cu referință la cimitirele ortodoxe din spațiul actual al Republicii Moldova este inegală, lucrările existente servind ca puncte de reper pentru conceptualizarea acestui demers. Din studiile și publicațiile consultate se disting câteva lucrări care vizează tangențial analiza cimitirelor, semantica teologică a vieții și morții, accentul principal fiind plasat pe cercetările arheologice. O serie de articole și eseuri istorice publicate în secolul al XIX-lea (semnate de P. Batiușkov, A. Zașciuk, A. Nacco, N. Nadejdin ș.a.) cuprind istoricul vestigiilor antice, examinează în mare parte tumulii, inventarul funerar și credințele magico-religioase ale comunităților umane care au populat în diferite perioade istorice spațiul la est de Carpați. Teritoriul înhumărilor a ajuns însă în dizgrație și în afara sferei de preocupare a cercetătorilor, excepție făcând unele publicații ale istoricilor din perioada interbelică (P. Constantinescu-Iași, Șt. Ciobanu) și sovietică (P. Bârnea, K. Rodnin, Ia. Taras ș.a.). Cimitirele din capitală au devenit cunoscute grație inaugurării monumentelor funerare de valoare ale unor notorietăți autohtone, descrise la timpul său de către Gh. Bezviconi, N. Demcenco.

Din aceste considerente este întemeiată atenția noastră acordată spațiului cultural al cimitirului și al componentelor sale. Studiul cronologic al cimitirului este efectuat prin prisma criticii istorice a izvoarelor de arhivă și a literaturii de specialitate. Problema investigată a fost fundamentată pe trei compartimente importante: spațiul istoric și cultural al cimitirelor; bisericile

din cimitir; construcțiile arhitecturale și monumentele comemorativ-funerare. În prezenta formulă, când spațiul cultural al cimitirului este luat în discuție din perspectiva arhitecturală, istorică și artistică, demersul de față constituie un studiu de pionierat, o interpretare nouă, elaborată în temeiul unei solide baze arhivistice, a documentărilor pe teren pe parcursul a mai bine un deceniu, rezultatele cercetării fiind coroborate cu literatura de specialitate disponibilă la stadiul actual al cercetărilor.

Reieșind din gradul de studiere a problemei în istoriografie, apare necesitatea unei investigații aprofundate a subiectului în cauză. Studiul complex al literaturii de specialitate atestă că până în prezent, cu excepția lucrărilor axate pe unele elemente componente ale cimitirelor, preponderent bisericile [76; 138, p. 49-55; 165; 188, p. 5-12; 205; 266; 275] și ale publicațiilor de ultimă oră ale subsemnatului [87-117], un studiu multidimensional, consacrat spațiului cimitirului și arhitecturii funerare, nu a fost efectuat.

Opțiunea pentru subiectul enunțat a fost condiționată de însăși semantica cimitirului și a ansamblului funerar. Astfel, la începutul secolului al XIX-lea sunt emise directive privind scoaterea cimitirului în afara localităților. Cimitirele vechi, cunoscute ca *țintirimuri turcești*, au fost lăsate în paragină, deseori uitate cu desăvârșire și șterse din memoria colectivă. Din această rațiune, s-a optat pentru o abordare plurivalentă a spațiului cimitirului, informațiile de ordin arhitectural și istoric fiind coroborate cu datele cartografice, topografice, epigrafice și iconografice. Monumentele și construcțiile arhitecturale funerare au devenit expresia ansamblului arhitectural-artistic al cimitirului, în care sunt reflectate credința și mentalitatea omului. Astfel se explică interesul față de spațiul cimitirului și structurile sale – locul de înhumare, biserica, monumentele funerare, pristolul, poarta de acces și incinta care împrejmuește și delimitează cimitirul, adică „lumea celor morți” de „lumea celor vii”. Biserica, parte componentă a triadei „sat–biserică–cimitir”, deține locul dominant în acest complex. Anume prin biserică omul vine pe pământ și pleacă de pe pământ. Cimitirul, ca teritoriu destinat pentru înhumări, amplasat inițial în împrejurimile bisericii, nu a fost însă cercetat de specialiști. Cele menționate anterior ne-au direcționat spre studierea aspectelor istorico-arhitecturale și artistice ale cimitirelor ortodoxe, atestate în spațiul actual al Republicii Moldova.

Limitele cronologice ale cercetării includ secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea, fiind dictate de particularitățile stilistice și constructive ale arhitecturii ecleziastice și ale monumentelor funerare din perioada vizată; tradițiile locale, dispozițiile și regulamentele impuse de autoritățile imperiale, care la începutul secolului al XIX-lea au pus bazele erodării tradiției autohtone de constituire a cimitirelor și a bisericilor din incinta lor;

specificul monumentelor funerare din piatră, în repertoriu fiind încadrate, ca aspect comparativ, cele mai reprezentative obiecte funerare din secolele anterioare.

Cadrul geografic al cercetărilor se raportează la spațiul actual al Republicii Moldova, cu implicarea unor analogii și comparații cu cimitirele ortodoxe, bisericile din cimitir și monumentele funerare din localitățile din unele localități din regiunile limitrofe.

Problema științifică importantă soluționată constă în *identificarea și elucidarea* particularităților specifice ale evoluției arhitecturale, istorice și artistice a cimitirelor ortodoxe din Republica Moldova. Ca rezultat va fi *conturat* un compartiment prețios al culturii materiale și spirituale *în vederea* completării bazei de date a patrimoniului cultural național, racordării la politicile culturale ale țării noastre privind valorificarea științifică și salvagardarea monumentelor istorico-arhitecturale.

Scopul investigației constă în prezentarea complexă a spațiului cultural al cimitirului ortodox din Republica Moldova în secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea sub aspect istoric, arhitectural și artistic.

Pentru realizarea acestui scop, sunt propuse următoarele **obiective**:

- 1) abordarea conceptuală și metodologică a spațiului cultural al cimitirelor și a structurilor sale componente;
- 2) identificarea particularităților istorice, arhitecturale și artistice ale cimitirelor, bisericilor și construcțiilor funerare;
- 3) examinarea celor mai reprezentative cimitire ortodoxe din Republica Moldova în funcție de factorii istorici, arhitectural-urbanistici, geografici, sociali;
- 4) analiza arhitecturală a celor mai importante edificii ecleziastice încadrate în spațiul cimitirului;
- 5) repertorierea și descrierea construcțiilor arhitecturale și a monumentelor funerare din perimetrul cimitirului;
- 6) introducerea în circuitul științific a cimitirelor ortodoxe, a bisericilor păstrate în spațiul cimitirelor sau deja dispărute, a monumentelor arhitecturale funerare.

Originalitatea tezei constă în abordarea consecventă și inovatoare a unui spectru de probleme care au condiționat stabilirea tabloului multilateral al evoluției complexelor funerare din perspectivă istorico-arhitecturală și artistică în spațiul actual al Republicii Moldova în secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Suportul metodologic și teoretico-științific este întemeiat pe metodologii contemporane de cercetare, la care se raportează metodele aplicate în studiul artelor vizuale și al istoriei: metoda istorică și cea comparativă, metoda istorico-teoretică complexă a abordării fenomenelor

culturale, care au permis studierea evoluției arhitecturii funerare; metoda analizei și sintezei, a analogiei, care au dus la efectuarea analizei arhitecturale a monumentului și plasarea lui în șirul evolutiv; metoda tipologică ce condiționează stabilirea tipului obiectivului de menire religioasă funerară; metodele formal-stilistică, interpretativă, iconografică.

Teza este fundamentată pe conceptele teoretice elaborate de cercetători cu renume în domeniul arhitecturii. Suportul teoretic al tezei constituie lucrările generale și speciale privind arhitectura ecleziastică, spațiul cultural al cimitirului și monumentele funerare, semnate de specialiști în domeniu: G. Ionescu, G. Balș, P. Constantinescu-Iași, V. Vătășianu, A. Pănoiu, Tamara Nesterov, S. Ciocanu, Voica Maria Pușcașu, Mariana Șlapac ș.a. [76; 126; 138; 146; 165; 190; 205; 215]. Pentru conturarea unui tablou de ansamblu al spațiului cimitirului și al construcțiilor arhitecturale sursele valorificate inedite de arhivă, cartografice, iconografice și grafice au fost coroborate cu rezultatele documentărilor de teren.

Noutatea și originalitatea tezei rezidă din specificul tezei care reprezintă o primă cercetare științifică transdisciplinară, determinată de scopul și obiectivele, de rezultatele cercetărilor propuse spre susținere. Noutatea demersului științific constă în tratarea sincronică și diacronică, în context arhitectural, istoric și artistic, a mai multor obiective arhitecturale din cadrul cimitirelor ortodoxe documentate în spațiul actual al Republicii Moldova. Acest fapt a permis să demonstreze că inițial bisericile erau ridicate în cimitire, de unde reiese că majoritatea bisericilor date cronologic în secolul a XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, sunt biserici din cimitir, care reprezintă nucleul ansamblului funerar, în jurul fiecărei biserici parohiale existând câte un spațiu amenajat pentru înhumare. În primele decenii ale secolului al XIX-lea, conform dispozițiilor autorităților laice și ecleziastice, la care se adaugă prevederile *Regulamentului Organic* (1832), cimitirele sunt scoase în afara spațiului locuit de comunitate, în terenuri special amenajate. Prin intermediul tezei sunt puse în valoare și introduse în circuitul științific complexuri funerare care includ biserici din cimitirele ortodoxe, construcții arhitecturale și monumente funerare, documentate în cadrul geografic stabilit.

Importanța teoretică a lucrării constă în selectarea, sistematizarea și sintetizarea informațiilor teoretice și practice privind modalitatea de abordare științifică a complexurilor funerare prin conturarea unor probleme propuse spre investigare. Teza a fost realizată la interferența mai multor discipline umanistice: istorie, arhitectură, artă etc. Numeroase aspecte ale cercetării contribuie semnificativ la extinderea ariilor de cercetare privind arhitectura funerară. Ca urmare a demersului investigațional, prin realizarea tezei de față s-a încercat punerea în valoare a particularităților cimitirelor ortodoxe din spațiul actual al Republicii Moldova. Cercetarea și valorificarea științifică a cimitirelor sub aspect arhitectural-istoric și artistic

constituie un temei esențial pentru salvagardarea, aprecierea și promovarea patrimoniului cultural al țării.

Rezultatele științifice principale alte tezei înaintate spre susținere sunt următoarele.

Ca urmare a examinării aspectelor istorice, arhitecturale și artistice ale cimitirelor ortodoxe din Republica Moldova, înaintăm următoarele rezultate:

- 1) determinarea caracteristicilor istorico-arhitecturale și artistice ale cimitirelor ortodoxe și structurilor sale în contextul evoluției arhitecturii de cult și artei funerare;
- 2) stabilirea pe baza analizei surselor documentare, literaturii de specialitate și a rezultatelor cercetărilor pe teren, a tipologiei cimitirelor și spațiilor de înhumare în funcție de factorul geografic, arhitectural, istoric, social ș.a.;
- 3) identificarea, repertorierea și analiza arhitecturală a bisericilor încadrate în spațiul cimitirelor, construite în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea;
- 4) completarea tipologiei construcțiilor arhitecturale funerare cu numeroase subtipuri, în funcție de localizare, formă, amplasare și încadrare a inscripției funerare, fenomenul ctitoriei, limbajul plastic, tehnici de lucru, motive decorative ș.a.;
- 5) determinarea măsurilor de racordare la politicile europene privind valorificarea științifică și protecția patrimoniului cultural, reprezentat prin construcțiile arhitecturale funerare și bisericile din spațiul cimitirelor ortodoxe.

Valoarea aplicativă a lucrării. Rezultatele demersului de față pot fi folosite în procesul de restaurare și consolidare a ansamblurilor funerare, de asemenea, la elaborarea măsurilor de protecție ale acestora. Materialele acumulate pot fi utilizate în procesul didactic din instituțiile de învățământ preuniversitar, universitar, masterat, la elaborarea unor lucrări de sinteză și a unor cursuri de prelegeri la specialitățile *Istorie, Arhitectură, Arte Vizuale, Teologie, Antropologie culturală*, precum și a unor cursuri opționale: *Prelucrarea artistică a pietrei, Educație Civică, Bazele Ortodoxiei*. Materialele informative pot constitui un suport serios pentru elaborarea unor lucrări științifice, teze de masterat și doctorat, manuale, lucrări de popularizare ale științei ș.a.

Aprobarea rezultatelor obținute. Teza a fost elaborată în cadrul Centrului Studiul Artelor al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei. Problematika spațiului arhitectural-istoric al cimitirelor ortodoxe și rezultatele cercetărilor au fost aprobate la peste 20 de foruri științifice naționale și internaționale, printre care: conferința cu participare internațională „Probleme actuale ale arheologiei, etnografiei și studiului artelor” (IPC, Chișinău, 2010–2012) și conferința internațională cu același generic (Chișinău, 2015), conferința științifică internațională „Istorie, cultură și educație în secolele XIX–XX. „Țara Bârsei” (Brașov, 2013), simpozionul științific internațional „Monumentul. Tradiție și viitor” (Iași, 2012, 2013, 2014,

2015), conferința națională științifico-practică „Patrimoniul bisericesc – istorie și modernitate” (Chișinău, 2013), sesiunea de comunicări științifice a MNEIN (Chișinău, 2008–2015), conferința științifică „Prețuri, lefuri și costuri în spațiul românesc” (București, 2015) ș.a.

Sumarul compartimentelor. Teza este compusă din *Introducere*, trei capitole, concluzii generale și recomandări, volum total 221 de pagini, 150 de pagini text de bază, bibliografie din 219 titluri, 2 anexe. Fiecare capitol finalizează cu concluzii. Structura tezei corespunde scopului și obiectivelor propuse spre cercetare.

În **Introducere** este argumentată actualitatea și importanța temei de cercetare a cimitirelor vechi sub aspect arhitectural, istoric și artistic. Acest compartiment include scopul și obiectivele, noutatea și originalitatea științifică, metodologia de cercetare, importanța teoretică și valoarea aplicativă a tezei, problema științifică importantă și rezultatele științifice propuse spre susținere, aprobarea rezultatelor cercetării și sumarul capitolelor tezei.

Primul capitol *Cimitirul ca obiect de studiu sub aspect arhitectural, istoric și artistic* prezintă istoricul cercetării și reflectarea problemei cimitirelor ortodoxe în istoriografie și sursele de studiu și de documentare a cimitirelor din spațiul actual al Republicii Moldova. Compartimentul este axat pe analiza surselor de arhivă, documentar-istorice, epigrafice, plastice, iconografice, cartografice, planuri și relevee, coroborate cu literatura de specialitate, contribuția specialiștilor la acest capitol și datele acumulate în timpul expedițiilor de teren. În paginile capitolului a fost prezentat un tablou succint privind evoluția spațiului cimitirului și a arhitecturii de cult în limitele spațiale enunțate.

Capitolul 2 *Fenomenul cimitirului ortodox din spațiul pruto-nistean până în secolul al XIX-lea* include analiza următoarelor aspecte: dimensiunea istorico-arhitecturală și artistică a cimitirului până la începutul secolului al XIX-lea, tipologia cimitirelor ortodoxe, tradiții și acte juridico-administrative privind amenajarea cimitirelor și ridicarea bisericilor în spațiile funerare în secolul al XVIII-lea. Au fost abordate aspecte cu privire la tipologia cimitirelor în funcție de amplasare geografică, tipul reliefului, prezența sau lipsa construcțiilor cu caracter funerar; a fost determinat rolul și semnificația cimitirului în viața societății; stabilită cartografierea cimitirelor; au fost specificate tipurile de cimitire și compartimentele sale structurale. Au fost analizate circumstanțele evoluției în domeniul construcțiilor eclesiastice funerare, descrise construcțiile arhitecturale și monumentele funerare din spațiul cimitirului, identificate, tipologizate și analizate relievele sepulcrale și construcțiile arhitecturale funerare din spațiul cimitirului, a fost întocmit repertoriul celor mai relevante monumente funerare.

În **Capitolul 3 *Spațiul cultural al cimitirului ortodox din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea*** a fost determinat cadrul normativ al evoluției spațiilor funerare și a

arhitecturii de cult din Basarabia, care a condiționat edificarea bisericilor în cimitire, de asemenea, a fost sistematizat repertoriul bisericilor de lemn și de zid din cimitirele moldovenești din prima jumătate a secolului al XIX-lea, a fost evidențiat rolul instituției ctitoriei cimitirelor, bisericilor și monumentelor funerare. Cumulând informațiile din sursele de arhivă și cele cartografice, completate de materialele expediționale, a fost pusă în evidență valoarea bisericii, documentate zeci de biserici aflate pe timpuri în cimitir, păstrate actualmente sau ajunse astăzi în afara cimitirului. Totodată, a fost efectuată descrierea arhitecturală, artistică și istorică a celor mai reprezentative cimitire, construcții arhitecturale și biserici din spațiul cimitirelor ortodoxe, drept exemplu servind complexele funerare din satul Rădeni, Pohoarna, Buciumeni, Mașcăuți ș.a.

Compartimentul *Concluzii generale și recomandări* reprezintă o sintetizare a materialelor tezei, include concluzii finale și recomandări practice pentru repertorierea, valorificarea științifică și salvagardarea obiectelor valoroase ale patrimoniului cultural al țării – cimitirele ortodoxe cu edificii de cult, construcții arhitecturale și monumente funerare din spațiul actual al Republicii Moldova, care au rezistat de-a lungul timpului în pofida factorului natural și antropic.

Compartimentul *Bibliografie* include 291 de titluri în limba română, rusă, ucraineană, engleză.

Anexele cuprind studii de caz privind ansamblurile funerare și bisericile din satele Etulia–Vulcănești, Buciumeni–Ungheni și Rădeni–Strășeni; de asemenea, o anexă care include materialul grafic cu 33 de planșe cu referire la bisericile din cimitir, monumentele și construcțiile arhitecturale cu caracter funerar, monumentele funerare etc.

Cuvinte-cheie: cimitir ortodox, spațiul pruto-nistrean, Basarabia, spațiul cultural al cimitirului, tipologia cimitirelor, tipologia bisericilor din cimitir, tipologia monumentelor funerare, arhitectură ecleziastică, biserică, necropolă, proiect, arhitect, zidar, plan, secțiune, repertoriu, monumente funerare, piatră funerară, cavou, protecție, salvagardare, restaurare.

1. CIMITIRUL ORTODOX CA OBIECT DE STUDIU SUB ASPECT ARHITECTURAL, ISTORIC ȘI ARTISTIC

1.1. Istoricul cimitirelor ortodoxe din spațiul actual al Republicii Moldova

La etapa actuală știința din Republica Moldova se racordează la rigorile cercetării moderne și se conexează la politicile culturale europene privind valorificarea științifică, conservarea și promovarea patrimoniului cultural, parte componentă a căruia sunt și ansamblurile arhitecturale funerare. Evoluția spațiilor funerare în lumea creștină a fost un proces de durată și de o complexitate deosebită. Cercetarea științifică a complexurilor arhitecturale funerare din țara noastră s-a aflat o bună perioadă la etapa tatonării problematicii, din care considerente prezintă un interes aparte sub aspect istoric, arhitectural, artistic. În intenția noastră de a prezenta un tablou integru al spațiului cultural al cimitirului, incluzând spațiul înhumării, biserica, construcțiile arhitecturale funerare, monumentele tombale, publicațiile anterioare asupra subiectului în cauză constituie un suport teoretic deosebit. Întrucât exegezele din istoriografia națională în domeniul care abordează această problematică sunt încă modeste, iar informațiile cuprinse în documentele vremii sunt deseori fragmentare, pentru a putea face relevant specificul problemei este important să analizăm o serie de publicații care se referă fie și tangențial la subiectul enunțat, să examinăm informațiile cunoscute pentru maxima lor fructificare științifică. O scurtă digresiune în istoricul cercetării va facilita înțelegerea evoluției componentelor arhitecturale ale cimitirului. În această ordine de idei specificăm că pentru desemnarea locului de înhumare, construcțiilor arhitecturale cu caracter funerar, bisericii din cimitir ș.a., optăm pentru utilizarea formulei „spațiul cultural al cimitirului”, care înglobează totalitatea acestor componente [113, p. 75-85].

Analiza spațiului cultural al cimitirului este imposibilă fără coroborarea cu informațiile din domeniul teologiei și etnologiei, aspecte care contribuie la înțelegerea semnificației importantei edificării bisericii în cimitir, înmormântarea în incinta bisericii ș.a. Astfel, eternitatea sufletului și învierea morților, cele două elemente de bază ale credinței creștine, au făcut ca preocupării pentru cei morți să i se acorde o conotație specială: moartea nu este pentru creștin decât un somn din care adormiții vor fi deșteptați de trâmbița Arhanghelului la cea de-a doua venire a Domnului. Pentru creștini valorează sufletul, din care cauză se îngrijesc mult de puritatea lui, dar este important și trupul, deoarece este copărtaș cu sufletul și în viață, și la judecata de după învierea morților. Teologii, istoricii, culturologii și etnografii au direcționat spre cercetarea unor probleme deja devenite axiomatice de tipul complexurilor funerare ale comunităților umane din

Preistorie și Antichitate, procesul de creștinare al populației, tradițiile de înhumare, ritul funerar, bocetul etc. [151; 153].

Structurile funerare sunt determinate de mai mulți factori: 1) un spațiu care să asigure protecția corpului decedat; 2) o componentă simbolică de marcare și evidențiere a locului înmormântării; 3) spațiul pentru desfășurarea ritualurilor funerare. După modul de construcție mormintele din epoca paleocreștină au fost clasificate în: 1) morminte și cimitire subterane (*hipogee*), adică cele care nu se văd la suprafața solului și 2) morminte și cimitire *sub divo*, necropole săpate în pământ și acoperite. Cimitirele de la suprafața solului au fost atestate în epoca prigoanei creștinilor, numărul lor crescând din secolul al IV-lea odată cu abandonarea catacombelor.

În procesul de răspândire și afirmare a creștinismului în spațiul românesc o misiune deosebită a revenit pe seama construcțiilor sacre precum este bazilica (biserica), cu semnificația de edificiu de cult și comunitatea creștinilor, și cimitirul, prin gravitatea sa ca loc de odihnă veșnică a ctitorilor bisericii, a celor mai însemnați dregători, dar și a enoriașilor de rând. Și dacă importanța și ponderea bisericii de la întemeierea sa este absolut evidentă, în sensul că reprezintă un edificiu sub temelia căruia se așezau osemintele martirilor, cinstirea cărora a fost consemnată de la primele persecutări ale creștinilor, atunci spațiul cimitirului a rămas umbrit în istoriografie, cu excepția criptei și a bazilicii-martyricon paleocreștine [182].

În spațiul Imperiului Roman, edificiile de cult au evoluat prin trei variante: bazilica romană, elenistico-romană și cea siriană. O veche bazilică din Europa de est, datată până în 313 d.Hr. și ridicată în cimitir, este atestată la Piatra Frecăței, formând în plan o navă. În funcție de soluția planimetrică, de regulă, bazilicile paleocreștine aveau un plan dreptunghiular, adică naos cu trei nave sau tipul cunoscut ca trinaval. Mai rar edificiile erau mononavale [188, p. 5-12].

În creștinism cultul sfinților și al martirilor a fost unul primordial, fiecare bazilică fiind edificată pe un loc unde a fost martirizat un creștin. Rezultatele săpăturilor arheologice vin să confirme că bazilicile aveau amenajate, de regulă, în absidă, altare creștine cu cripte, care se construiau ascunse de ochii lumii și doar după anul 381 d.Hr. se atestă tendința de a monumentaliza criptele.

Potrivit canoanelor, la temelia bisericilor se pun părțile din moaștele sfinților, relicve ale martirilor. Această practică fusese generalizată în perioada lui Justinian-Anastasios (secolele VI–VII d.Hr.) și consfințită de ultimul Sinod Ecumenic de la Niceea din anul 787, una dintre hotărârile căruia se referea nemijlocit la păstrarea părțicelilor de moaște în fiecare biserică, iar la zidirea bisericilor se preconiza construirea unei cripte, amenajată, de regulă, sub absida altarului [182, p. 32]. O altă practică consta în ridicarea bisericilor deasupra mormintelor unor martiri,

celor care au suferit pentru credință. Necesitatea amenajării unui cimitir în localitățile umane era îndreptățită și avea o explicație simplă: oamenii decedau și aveau nevoie de a fi îngropați creștinește. Pornind de la tradițiile creștine și posibilitățile unei anumite comunități, cimitirele au fost amenajate pe promontorii, dâmburi, în mod prioritar în locurile nefavorabile agriculturii sau păstoritului, care erau ocupațiile principale ale populației. Ulterior, în funcție de amplasare geografică și formele reliefului, în perimetrul cimitirului se ridica și biserica. În majoritatea cazurilor cimitirul este încadrat în ansamblul general cu biserica, după cum a fost documentat în hotarele actuale ale Republicii Moldova, în mai multe cimitire păstrându-se biserica, pristolul (locul bisericii vechi) și monumentele funerare. Aceeași situație este documentată și în Moldova de peste Prut (județele Iași, Vaslui, Suceava), asemănările la acest capitol fiind evidente [161; 170, p. 377-395; 198]. Descoperirile recente, condiționate de săpăturile arheologice la fundația unor biserici intrate în proces de restaurare/consolidare (Lăpușna–Hâncești, Căușeni, Rădeni–Strășeni ș.a.), validează aserțiunea noastră că inițial bisericile erau ridicate în cimitire.

Incontestabil, evoluția arhitecturii de cult este posibilă numai în condițiile unui stat dezvoltat, a conjuncturii favorabile în plan economic, social și cultural. În atare condiții, săpăturile arheologice coroborate cu documentele istorice, confirmă o prezență infimă, în spațiul pruto-nistrean, a unor complexuri funerare și protobazilici în perioadele istorice zbuciumate. Apariția institutului domniei și „împingerea” peste Nistru a tătarilor, pe timpul domniei lui Petru Mușat (1375–1391), a condiționat apariția unor instituții ecleziastice, soldate cu înființarea Mitropoliei Moldovlahiei, care a avut un impact deosebit și asupra dezvoltării arhitecturii de cult. Anume la această perioadă se referă bisericile cu hramul Sf. Nicolae din Rădăuți și Sf. Treime din Siret, care „ilustrează foarte bine efortul constructiv și artistic din cea de-a doua jumătate a secolului XIV” [126, p. 453]. Ctitoria lui Petru Mușat, biserica Sf. Nicolae din Rădăuți (unul dintre monumentele reprezentative din patrimoniul arhitectural al României)¹, a devenit necropola primilor domni ai țării, fiind documentate șapte morminte. Astfel se confirmă faptul că biserica este locul prin care omul vine pe pământ, primind taina botezului, și locul unde el este petrecut în ultimul său drum. Bisericile acestei perioade sunt ridicate din piatră, posedă o planimetrie dreptunghiulară și trilobată, apropiindu-se de lumea occidentală prin estetismul construcțiilor, promovat de meșterii invitați la lucru, în mare parte cunoscuți cu arta gotică.

Consolidarea puterii în plan intern și extern pe timpul domniei de durată a lui Alexandru cel Bun a adus prosperare și stabilitate economică. Este perioada apariției și afirmării arhitecturii

---

¹ Lista monumentelor istorice din județul Suceava din anul 2004, aprobată prin Ordinul nr. 2314/8 iulie 2004 al Ministrului Culturii și Cultelor și publicată în „Monitorul Oficial” al României, Partea I, an 172 (XVI), Nr. 646 bis din 16 iulie 2004.

monastice în spațiul pruto-nistrean (mănăstirile Vărzărești [120, p. 618-626], Căpriană) [152; 200]). În timpul domniei lui Ștefan cel Mare, biserica a ocupat un loc important, fiind remarcate progrese de ordin tehnic, mai ales în expresia plastică și monumentalitatea edificiilor. O importanță deosebită are apariția, îndeosebi la bisericile mănăstirești, a camerei mormintelor, a gropniței – un spațiu special amenajat pentru înmormântări, atestat la mănăstirile Căpriană, Probota, Dobrovăț, asupra cărora se opresc, la timpul său, Gr. Ionescu [165], Voica Maria Pușcașu [203; 204] ș.a. Numai la mănăstirea Dobrovăț, gropnița, cu dimensiunile interioare de 410×576 cm, includea 17 morminte (11 găsite *in situ*), practicate sau nu în cripte, și șapte zone cu aglomerări grupate de oseminte izolate [205]. În urma campaniilor de cercetare și restaurare, la Probota au fost depistate cinci pietre funerare provenite din ruinele Probotei Vechi.

Începând cu deceniile 3-4 ale secolului al XVI-lea, Țara Moldovei va intra în sfera de influență a Imperiului Otoman. Pe timpul domniei lui Petru Rareș au fost continuate principiile constructive dominante în epoca ștefaniană, asupra cărora nu ne vom opri, alta fiind intenția demersului nostru. Cât privește subiectul abordat, menționăm apariția unei camere aparte, „tăinița”, plasată deasupra gropniței, iar din contul generalizării gropniței și a pridvorului se extinde suprafața locașelor de cult. Pe parcursul secolului al XVI-lea, în arhitectura ecleziastică se remarcă influența curentelor artistice europene, fiind invitați meșteri din Polonia, Constantinopol ș.a. Înregistrăm și mixajul elementelor occidentale cu cele autohtone, fapt care a dus la simplificarea construcțiilor și a decorului arhitectural al bisericilor. Grație ctitoriei domnești, a marilor dregători și boieri, constatăm că a fost o perioadă de înflorire a arhitecturii de cult. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea se remarcă influența culturii muntenești asupra arhitecturii de cult și a monumentelor funerare. În așa fel, dispariția lentă a gropniței din bisericile mănăstirești se prezintă ca un ecou al înrăuirilor muntenești, fenomen care s-a generalizat spre sfârșitul secolului al XVI-lea [165].

Dominația Porții otomane, schimbată în secolul al XVIII-lea prin regimul fanariot, a condiționat și o anumită formă a bisericilor, care, în opinia noastră, nu trebuiau să se evidențieze prin decorul exterior și elansare pentru a nu fi observate. Numeroase biserici de lemn și, mai rar, de piatră, ridicate în târguri și sate, au fost jefuite, ruinate, arse, pierzându-se irecuperabil un valoros compartiment al patrimoniului ecleziastic.

După pacea de la Küçük Kaynarca (1774), impactul artei baroce venit prin filiera ruso-ucraineană și transilvăneano-austriacă, dar și grație contribuției unor personalități notorii, este tot mai evident. Tendința de a invita arhitecți și ingineri străini se explică prin faptul că după 1774, în Țările Române a fost desființat monopolul turcesc, contribuindu-se astfel la intensificarea relațiilor economice, politice și culturale cu țările Europei de Est și de Vest, respectiv, la

schimbări pozitive a mentalității, mai ales a elitei românești, care aspira spre un nou ideal de confort material, noi modele de viață [98].

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea se remarcă prin accentuarea trăsăturilor neoclasece care domină stilistica monumentelor. Printre cele mai reprezentative edificii de cult menționăm biserica Sf. Haralambie (1797–1804) din Iași, o apariție cu totul inedită în peisajul arhitectural moldovenesc [162, p. 87-95]. În linii mari, arhitectura religioasă din Țara Moldovei din secolul al XVIII-lea se remarcă printr-un stil clasic, completat de elemente baroce, bizantine, ruse, influențe ale stilurilor naționale, arhitectura muntenească și bucovineană, care au reflectat evoluția arhitecturii pe perioade istorice [162, p. 94].

La cumpăna secolelor XVIII–XIX, în stânga Prutului au fost atestate edificii de cult, majoritatea de lemn, acoperite cu șindrilă, sau de piatră. Construirea unor locașuri de lemn nu solicita profesionalism deosebit, fiind chemați meșteri localnici, specialiști în domeniul prelucrării artistice a lemnului. În secolul al XVIII-lea, la componentele tradiționale ale bisericilor de lemn formate din volum prismatic, acoperiș în patru pante și mici ferestre rectangulare, se adaugă foișorul deschis și un pridvor cu clopotniță. Sunt diversificate proporțiile, raporturile dimensionale ale planului, elevația pereților și acoperișul. Când privește ridicarea unei biserici de piatră, erau obligatorii elaborarea unui plan de construcție, iar după *Ucazul* țarului rus din anul 1824, completat în 1828, ridicarea bisericilor se va efectua doar în conformitate cu proiectele-„tip”, devizul de cheltuieli etc. [38], cimitirele fiind scoase în afara ariilor locuite de comunitate [87, p. 191-202].

Soluția planimetrică a edificiilor de cult ridicate la începutul secolului al XIX-lea se păstrează, fiind compartimentată în naos, altar și pronaos, pridvorul, deasupra căruia este înălțată clopotnița în 2-3 caturi. Un alt tip de biserică are un plan dreptunghiular sau pseudotrilobat. În primele decenii ale secolului al XIX-lea sunt uzuale și tipurile de „rotundă” (cea mai renumită fiind biserica din Lețcani, Iași) [164, p. 73-78], specifice bisericilor-capele din cimitir mai ales după scoaterea cimitirelor în afara spațiilor locuite [94, p. 45-67]. În stânga Prutului, cea mai reprezentativă lucrare de acest tip a fost ridicată la Cimitirul Central din Chișinău, biserica cu hramul Toți Sfinții, biserica Sf. Mare Mucenic Gheorghe din satul Ciuciulea, raionul Glodeni [168, p. 156-163; 90]. Clasicismul a dominat arhitectura ecleziastică din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, către mijlocul secolului fiind semnalată dispariția formelor bisericilor autohtone, dar și limita cronologică a demersului științific inițiat de noi.

1.2. Reflectarea problemei cimitirelor ortodoxe în istoriografie

Simpla trecere în revistă a istoricului problemei spațiului cultural al cimitirului ortodox din Republica Moldova și evoluția arhitecturii funerare denotă lipsa cercetărilor în domeniu, iar analiza publicațiilor cu privire la subiectul anunțat confirmă că până în prezent un demers științific, care să cuprindă subiectele propuse spre cercetare, în istoriografia națională nu a fost elaborat.

Multitudinea subiectelor tratate în publicațiile științifice a permis conturarea istoriografiei pe câteva compartimente principale. Atenția noastră se îndreaptă, în primul rând, spre publicațiile ce țin de dimensiunea istorică, apariția și evoluția construcțiilor arhitecturale în cadrul cimitirelor. Menționăm valoarea constatărilor și rezultatelor științifice din domeniul istoriografiei obținute de antecesorii noștri, care au adus o contribuție inestimabilă la dezvoltarea prezentului subiect și orientarea spre o inițiativă de cercetare a spațiului cultural al cimitirelor, repertorierea complexurilor funerare și a construcțiilor arhitecturale. Totodată, subliniem valoarea lucrărilor științifice ce vizează asemenea subiecte cum ar fi fenomenul ctitoriei locașelor de cult și a pietrelor funerare, motivele ornamentale, transliterarea și descifrarea pisanilor și inscripțiilor funerare, aspecte care întregesc tabloul complet al structurilor arhitecturale funerare din cadrul cimitirelor, nereflectate în literatura de specialitate în toată plenitudinea sa. Deși există unele publicații despre monumentele funerare, în aceste lucrări aproape nu se analizează ornamentele și epitafurile. Această varietate de forme artistice nu a fost luată în considerare până în prezent de către cercetători, lucru care a redus din înțelegerea structurii complexului funerar.

Cronologic, pentru facilitare și o mai bună comprehensiune a evoluției interesului cercetătorilor față de complexul funerar, au fost evidențiate următoarele etape de studiu: I) perioada țaristă (anii 1812–1918); II) istoriografia interbelică (anii 1918–1940); III) istoriografia perioadei sovietice (anii 1944–1991) și IV) publicațiile apărute după 1991.

1.2.1. Mesajul ideatic al publicațiilor din perioada țaristă

După 1812 istoricii și scriitorii ruși și-au arătat interesul față de noua provincie anexată, publicațiile apărute reflectând unilateral evoluția arhitecturii ecleziastice funerare. Autorii studiilor au acordat atenție, de preferință, edificiilor ridicate după 1812, iar conținutul, sensul și obiectivele publicațiilor au fost condiționate atât de regimurile politice cât și de accesul la fondurile de documentare. Publicațiile exponenților istoriografiei oficiale de cele mai dese ori erau întemeiate pe idei imparțiale, cu caracter tendențios [88, p. 243-252; 113, p. 75-85].

O primă încercare de a pune în valoare „antichitățile” din Basarabia a fost întreprinsă de Tipografia Sinodală din Moscova, care în anul 1820 a trimis Eparhiei Chișinăului și Hotinului un chestionar cu privire la obiectele și construcțiile păstrate [23]. Ulterior, în anul 1837, Ministerul Afacerilor Interne al Rusiei a remis Guvernatorului Militar și Civil al Basarabiei o circulară, prin care a cerut să se organizeze selectarea informațiilor privind „antichitățile” existente în ținut [6, f. 1-2]. Printre rapoartele cu tangențe la tema noastră de cercetare, un interes aparte prezintă studiul elaborat de consilierul colegial Olofson din Căușeni [6, f. 50-52]. În așa mod, semnalăm documentar interesul față de subiect și descrierea succintă a unor pietre funerare depistate în Basarabia.

Prin anii 1820–1840, Societatea de Antichități din Odesa a selectat date cu privire la istoricul locașelor de cult, oferite de stareții schiturilor și mănăstirilor. Aceste informații prezintă un deosebit interes pentru investigația propusă de noi, din motivul că vizează nemijlocit arhitectura de cult și monumentele funerare. Valorificarea locașelor și a necropolelor a fost confirmată de Societatea de Istorie și Antichități din Odesa prin prima publicație din anul 1844, în paginile căreia N. Murzakevici a descris biserica Adormirea Maicii Domnului din mănăstirea Căpriana și biserica Sf. Nicolae din Chilia [256, p. 484-488]. Folosind manuscrisul păstrat în Arhiva Dicasteriei, același autor a descris situația bisericilor din Basarabia [258, p. 313-329], inclusiv biserica Sf. Dumitru din Orhei, anexând planul și o fațadă a edificiului [259, p. 514-515]. Situația unor biserici din gubernia Podolia și aspectele istorico-arhitecturale, au fost reflectate de E. Seținsky [271], în opinia căruia unele biserici din satele podoliene sunt congruente stilului arhitectural moldovenesc, fiind o exemplificare a prezenței spiritualității românești la est de Nistru. Analizând imaginile anexate în unele publicații ale vremii, putem face niște comparații privind modificările operate pe parcursul anilor bisericilor din spațiul cimitirului.

Publicațiile unor autori și reprezentanți ai clerului din paginile „Buletinului Eparhial al Chișinăului” (*Кишиневские епархиальные ведомости*) au continuat seria observațiilor la temă, oferind detalii privind arhitectura de cult. Din punct de vedere metodologic, marea majoritate a publicațiilor din această perioadă duc lipsa unei critici obiective a informației, posedă deseori interpretări superficiale și controversate, mesajul autorului reducându-se la o simplă constatare și trecere în revistă a datelor statistice. Totodată, nu putem omite faptul că „Buletinul” a fost un stimulent pentru cercetarea vechilor vestigii bisericesti și descrierea lor. Grație acestei inițiative, în revistă au văzut lumina tiparului o serie de articole cu date istorico-statistice despre bisericile parohiale, cele mai multe fiind scrise de fețele bisericesti. Astfel, sunt publicate o serie de articole despre bisericile din satele Bardar, Tocuz, Taraclia–Bender, Milești–Nisporeni,

Faraonovca, Găureni, cimitirele vechi și bisericile din perimetrul lor. Cu regret, valoarea acestor articole este neuniformă, prezentarea informației despre construcții și necropole fiind diferită și fragmentară. De exemplu, nu sunt descrise cimitirele din satele Bardar și Faraonovca, atenția autorului fiind atrasă doar de bisericile parohiale. Acest hiatus este suplinit de materialul despre biserica din satul Tocuz, fiind descris cimitirul mai vechi, cu o suprafață de 5 ari, acoperit în întregime de pietre funerare, adevărate manifestări ale artei funebre. Tot în această perioadă se remarcă, în articolul despre biserica din Taraclia, o primă încercare privind descrierea unei pietre funerare: de un arșin și jumate înălțime și un arșin lățime, inscripția lapidară *Iis Hrs*, și anul – 1800 [247].

Pietrele funerare aflate la sud-vest de biserica mare, în curtea mănăstirii Curchi, inclusiv și textele funerare descifrate, au devenit subiectul de cercetare pentru preotul Elevferii Mihalevici, profesor al Seminarului din Chișinău [254]. Același autor a localizat câteva cimitire, atribuite neîntemeiat slavilor [255]. Pietrele și crucile funerare ale fostului schit Halicia au devenit obiectul cercetării preotului Dumitru Pranițchi [264], îmbogățind repertoriul nostru de monumente funerare.

În procesul elaborării prezentului studiu de un ajutor semnificativ au fost lucrările semnate de I. Halippa, care a prezentat situația bisericilor din Basarabia, aducând date valoroase cu privire la numărul bisericilor, caracterul construcțiilor, tipul acoperișului etc. [278].

Cimitirul și structurile sale arhitectural-artistice au intrat și în arealul de investigare al lui V. Curdinovschi, care în anul 1905 a inițiat publicarea unei serii de articole cu genericul „O călătorie arheologică prin Basarabia”. Astfel, aflăm despre pietrele funerare, depistate în cimitirul orașului medieval Orheiul Vechi, despre stâlpul comemorativ din satul Mașcăuți, în drept cu vechile peșteri, care însă nu a fost cercetat de autor din cauza că era acoperit cu pietriș, avea însă cioplit un text precum că pe acel loc era înhumat un stareț al mănăstirii [248, p. 682]; de asemenea, piatra depistată la vadul spre Butuceni, cu inscripție în română, cu caractere chirilice [252]. În sudul ținutului Hotin, în satul Cobâlceni, alături de altarul bisericii de lemn, V. Curdinovschi a depistat o piatră datată în anul 1801, cu inscripții. O altă piatră, datată în 1800, o găsește în fața clopotniței. Însă cea mai veche piatră, aflată în curtea bisericii din Cobâlceni, se găsea alături de monumentul lui Cerchez. Reprezintă o lespede în formă de cruce având ca decorație două texte: pe partea fațadei în limba slavă, iar în partea opusă, în limba moldovenească (română), cu caractere chirilice; la fel, o piatră funerară a fost depistată în satul Alexăndreni, Edineț, având un text în slavonă [252].

Tot în acest context, la adunarea generală a Societății Istorico-arheologice Bisericești din Basarabia (22 mai 1907), V. Curdinovschi a propus inițierea acțiunilor de catalogare ale

bisericilor vechi din cuprinsul eparhiei Chișinăului și Hotinului pentru alcătuirea și editarea unui album respectiv, preconizat pentru anul 1913 [251, p. 1415-1420]. În acest scop urmau să fie folosite datele oficiale din Buletinele Clericale păstrate în Consistoriul Bisericesc din Chișinău. Se propunea ca lista bisericilor selectate să fie publicată în „Buletinul Eparhial” din Chișinău. Cu toate că o asemenea listă a fost întocmită, V. Curdinovschi, în calitatea sa de redactor, ia decizia univocă de a nu publica materialul din motiv că unele domenii erau prezentate doar parțial. Cu unele erori ne semnificative, verificate în timp și corectate pe parcursul cercetărilor, apreciem contribuția istoricului V. Curdinovschi în studiul arhitecturii ecleziastice [143]. În anul 1918, V. Curdinovschi a publicat un studiu de referință, în care discută despre vechile biserici din Basarabia, inclusiv cele din Căușeni, studiul său fiind de un real folos în elaborarea prezentei teze [249, p. 62-84].

Cu referință la monumentele vechi aflate în localități, istoricul N. Moghileanski a expediat un „Chestionar” în adresa Secției statistice a Zemstvei Guberniale, în anul 1913, indicând că o parte dintre pietre comemorative au fost închinare unor personalități distinse, însă străine acestui pământ (ulterior cercetate de mai mulți istorici): Stâlpul Leahului (1620), Stâlpul lui Sfetlici (1792). Fără a detalia circumstanțele ridicării acestor monumente, autorul doar a anexat lista „antichităților” depistate [279, p. 38-40].

Și interesul unor autori din dreapta Prutului a fost suscitată de istoricul bisericii și cimitirelor din Basarabia. Unul dintre primii cercetători români ai pietrelor funerare, aflate în cimitirele basarabene, a fost Gh. Ghibănescu, care în anul 1912 a vizitat Basarabia și a descris pietrele funerare din șapte cimitire [154, p. 15-100]. Autorul aduce impresiile personale cu privire la cimitirele ortodoxe, amplasarea lor, necropolele și pietrele funerare depistate, anexând și epitafele pietrelor descoperite din satele Camenița Podoliei, de lângă biserica Sf. Ioan Botezătorul, ctitorie a boierilor moldoveni Stroici; înserează textele de pe vechile pietre funerare din jurul catedralei Sf. Nicolae din Bălți; descrie biserica-necropolă din satul Cobâlnea, ctitoria boierului Pavel Catargi; descrie edificiile de cult din Chișinău (Catedrala Nașterea Domnului, biserica Sf. Ilie, biserica Sf. Constantin și Elena). La biserica Măzărache, din lipsă de timp, Gh. Ghibănescu doar a copiat un epitaf în versuri de pe o piatră funerară de la intrare. Meritul incontestabil al cercetătorului este prezentarea bisericilor, textelor funerare și a dimensiunilor pietrelor, fără a insista însă asupra decorului, tipologiei monumentelor funerare și a edificiilor de cult descrise.

Cât privește spațiul Imperiului Rus, până nu demult cercetările de aici au fost axate, conform opiniei istoricilor contemporani [262], doar asupra procesului de creștinare și, mai rar, a

unor necropole mari, pe când monumentele funerare erau trecute cu vederea sau analizate tangențial, în funcție de decorul ornamental sau epitaful unei notorietăți [274, p. 203-234].

1.2.2. Repere privind istoriografia din perioada interbelică

Istoriografia anilor 1918–1940 a fost marcată de extinderea posibilităților de cercetare a aspectelor menționate și, respectiv, publicarea unor lucrări care vizau analiza arhitecturii eclesiastice și a monumentelor funerare din Basarabia. În perioada interbelică, în Basarabia aflată în componența României întregite, studiarea monumentelor eclesiastice a luat o întorsătură benefică studiului moștenirii trecutului. Își fac apariția autori și cercetători noi, profesioniști, care abordează problemele cu privire la arhitectura bisericească, inclusiv cea funerară, aduc o contribuție substanțială la descrierea bisericilor și cimitirelor din spațiul vizat. Meritul incontestabil al publicațiilor din această perioadă este accentul plasat asupra construcțiilor eclesiastice, prezentarea dimensiunilor și proporțiilor, descrierea anumitor tipuri, descifrarea inscripțiilor funerare și analiza pietrelor de mormânt depistate în perimetrul cimitirelor basarabene. Publicarea unor materiale obiective, care vizează cultura Basarabiei, era susținută și promovată de administrația regală, conturându-se astfel o viziune panoramică cu privire la evoluția arhitecturii bisericești.

Un loc aparte revine cercetărilor istoricului Paul Gore, care, în anul 1924, în prefața anuarului „Comisiunii Monumentelor Istorice”, a inițiat cercetarea vestigiilor din istoria Basarabiei, numind pietrele funerare „monumente modeste”, drept exemplu aducându-le pe cele din curțile bisericilor chișinăuene, cu hramul Sf. Ilie și Sf. Haralambie [158].

O atenție deosebită în șirul publicațiilor merită studiile privind arhitectura eclesiastică din secolele XVIII–XIX, inclusiv cea funerară, semnate de cercetătorul consacrat Șt. Ciobanu. Vom puncta doar câteva idei ale istoricului, contribuția căruia este peremptorie. În primul rând, Șt. Ciobanu a elaborat o tipologie a bisericilor construite pe teritoriul Basarabiei, menționând și rolul unor ctitori în ridicarea locașelor de cult. El evidențiază ponderea personalității domnitorului Vasile Lupu la edificarea bisericii Sf. Nicolae din Chilia (1648) și a bisericii Sf. Dumitru din Orhei (1636). Aceste biserici se înscriu perfect în tipul de edificii de cult specifice primei jumătăți a secolului al XVII-lea. Totodată, el indică că „forma bisericilor de lemn are forma unei nave”, iar despre cele din piatră, se pronunță astfel: „ (...) ca formă ele se apropiau de bisericile de lemn, deși și între ele se pot deosebi două, dacă nu chiar trei, tipuri. Unul dintre ele – biserica fără clopotniță, cu acoperiș simplu cu două turnulețe mici, pe care se așează crucile (...) Al doilea tip este biserica cu clopotniță pe un turn deasupra intrării (...)” [123, p. 2-70].

Bisericile descrise de Șt. Ciobanu cuprind în mare parte sudul și centrul Basarabiei. Studiul său include locașele de cult și cimitirele din satele județului Orhei (Butuceni, Coșernița, Onițcani, Slobozia Dușca, Criuleni, Ohrincea, Izbește, Hârtopul Mare, Hrușova, Ișnovăț, Râșcova, Mașcăuți, Cornova), județul Chișinău (Gârlea, Dănceni, Nimoreni, Vorniceni, Băcioi, Răzeni, Horăști, Zâmbreni, Ulmu, Drăgușenii Vechi, Dahnovici, Văsieni, Bardar, Fundul Galbenei, Hâncești, Sireți, Budești, Vadul lui Vodă, Goieni), județul Cahul (Cupcui, Leova, Tigheci, Capaclia Răzeși, Tartaul de Larga, Ciobalaccia, Vadul lui Isac), județul Tighina (Căușenii Noi, Căușenii Vechi), județul Bălți (Pârliți). Tot aici sunt incluse și bisericile de oraș (biserica Sf. Dimitrie din Orhei, biserica Sf. Nicolae din Chilia, bisericile Sf. Cruci și Sf. Nicolae din Ismail). Lista bisericilor studiate, care au permis cercetătorului să elaboreze o tipologie a edificiilor de cult, este reprezentativă, accentuând aportul său inestimabil în studiul arhitecturii sacre. De menționat că lucrarea în cauză are tangență nemijlocită cu demersul nostru științific. Majoritatea bisericilor descrise de Șt. Ciobanu erau ridicate în cimitir sau în trecut au făcut parte componentă a vreunui cimitir. Acest lucru îl demonstrează și pietrele vechi de mormânt păstrate în curțile bisericilor. Textele transcrise de pe pietrele funerare astăzi posedă o deosebită valoare, întrucât o bună parte din acestea au fost pierdute irecuperabil. Cunoscând și studiind monumentele la fața locului, Șt. Ciobanu face o amplă cercetare a locașurilor de cult și a cimitirelor, distanțându-se evident de predecesorii săi, care au înșiruit simple date statistice. Astăzi, folosim cu precădere descrierile unor biserici deja demolate și textele pietrelor funerare dispărute, lăsate de neobositul cercetător Șt. Ciobanu.

Și în perioada interbelică, bisericile au continuat să rămână în atenția lui V. Curdinovschi, care acumulase unele date informaționale despre locașele de cult ridicate în satele și orașele basarabene, a analizat aspectele constructive, menționând asemănări în ceea ce privește aspectele arhitecturale etc. [144, p. 18-42]. Cimitirul mănăstirii Rudi și pietrele funerare păstrate la acea vreme (în prezent dispărute), au fost cercetate de preotul Al. Proțenco [265, p. 1127-1142; 201, p. 351-356] și, ulterior, de arhitectul-inginer N. Țiganco [229, p. 111-124]. Pe baza unui studiu profesionist, arhitectul prezintă o lucrare de o deosebită valoare despre mănăstirea Rudi, citorii și cimitirul din curte, lucrare înalt apreciată de specialiștii contemporani din domeniul arhitecturii ecleziastice. Descrierea celor opt pietre funerare, păstrate pe atunci în curtea mănăstirii Rudi, este un moment esențial în unitatea bisericii și cimitirului, a înhumărilor la loc de cinste în bisericile mănăstirești.

Meritul indiscutabil al cercetătorului Șt. Berechet a fost preocuparea de studiul bisericilor și al umbrei cimitirelor care au existat pe timpuri în jurul lor. În lucrarea „Cinci Biserici Vechi din Chișinău” autorul prezintă o descriere detaliată a bisericilor din capitală – Sf. Arhangheli, Sf.

Împărați Constantin și Elena (Râșcani), Buna Vestire, Nașterea Maicii Domnului (Măzărache), Sf. Ilie [77, p. 141-147]. De menționat că cercetătorul nu s-a limitat doar la studiul istoricului locașelor, dar trece în revistă toate monumentele funerare aflate în incinta curților acestor cinci biserici. De asemenea, una dintre preocupările lui Șt. Berechet a fost descrierea arhitecturală a bisericilor mănăstirii Căpriană, la care se adaugă prezentarea pietrelor funerare, a mormintelor ctitorilor [79, p. 89-109], momente cu o implicare nemijlocită în subiectul abordat de noi.

Compartimentul „inscripții funerare” a fost tangențial explorat de majoritatea autorilor care au studiat edificiile de cult basarabene și mormintele funerare. Unele inscripții din bisericile basarabene au fost descifrate de Șt. Berechet [78, p. 137-140] și Șt. Ciobanu [125, p. 141-146]. Subliniem ponderea acestor texte, transliterarea și traducerea lor corectă, devenite cu timpul un furnizor esențial de informații la capitolul ctitorirea bisericilor și a monumentelor funerare, înmormântările în incinta locașelor de cult, anii edificării edificiilor etc.

În contextul valorificării publicațiilor interbelice privind arhitectura ecleziastică, un rol aparte revine lucrărilor lui P. Constantinescu-Iași, care a susținut iminența cercetării cimitirelor ca spațiu cultural, confirmând că „cele mai vechi cimitire se găsesc pe lângă biserici” [138, p. 49]. O deosebită atenție merită studiul despre biserica Sf. Gheorghe din Chișinău, care rămâne și la ziua de azi una dintre cele mai ample lucrări dedicate acestui edificiu [135, p. 62-63]. Autorul încearcă însă, neîntemeiat, să ne convingă că stilul arhitectural al acestui locaș are tangențe directe cu formele volumetrice ale stilului moldovenesc. Un lucru important este depistarea numelui celui care a condus lucrările de construcție, și anume a zidarului-arhitect Ioniță Zaiiciuk. Grație studiului elaborat de P. Constantinescu-Iași avem astăzi imaginile celor două pietre de mormânt din curtea bisericii, menționându-se că sub una dintre ele odihnea ctitorul bisericii, preotul Stavarache Costin. În opinia noastră, deși putem polemiza cu unele aserțiuni ale cercetătorului, desprindem ideea că studiile sale au un impact deosebit asupra dezvoltării științei. Arealul său de cercetare a inclus studii privind nartexul în artele bizantine [140], evoluția stilului moldovenesc [139]. Într-o altă lucrare, „Biserici de lemn”, autorul a subliniat că Basarabia nu a avut contribuție esențială în istoria arhitecturii moldovenești, deoarece dacă în Moldova Veche se folosea în construcție piatra, aici, între Nistru și Prut, se utiliza în mare parte doar lemnul [136, p. 1-11]. A discutat istoricul și despre cimitirele vechi, cu construcții și monumente funerare. Astfel, în paginile studiului său, a menționat că „cimitirele vechi din Basarabia nu trebuie neglijate (...) deoarece ne dau știri istorice, îndeosebi asupra unor personalități din viața bisericească (...) sau din trecutul general al provinciei (...)” [138, p. 49-55]. În opinia noastră, P. Constantinescu-Iași se înscrie printre primii istorici care au descris și menționat valoarea artistică a pietrelor funerare, localizând un șir de cimitire vechi, dar și încercând o primă clasificare a lor,

după cum ar fi „cruci de piatră, de două feluri. Unele sunt simple, cele mai multe au forma unei cruci *patée*” [138, p. 50]. Publicațiile sale posedă o importanță deosebită anume prin faptul că acordă pietrelor funerare valoarea operei de artă. La timpul său, stâlpii comemorativi și monumentele funerare au ajuns în atenția unui alt cercetător, T. Păduraru [197, p. 85-92].

Unul dintre primele studii ale preotului Paul Mihail, apreciabil pentru conturarea unui tablou amplu cu privire la evoluția arhitecturii bisericesti din cadrul cimitirelor moldovenești, poartă genericul sugestiv „Cimitirele Ortodoxe din Basarabia” [178, p. 61-63]. Participând la o serie de expediții, inclusiv organizate de Institutul Social Român din Basarabia, P. Mihail vizitează mai multe cimitire și descrie pietre funerare, interpretând schematic pietrele funerare vechi din cimitirul satului Nișcani [180, p. 127], de asemenea, o cruce de piatră, înaltă de 70 cm, cu ornamente și inscripții, din satul Bisericiani–Bălți, aflată „la cimitirul bisericii vechi, în dreptul altarului” [179, p. 206, 220, 227].

Selectiv, lucrările preotului P. Mihail au fost înmănunchate în volumul „Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia”, autorul discutând despre bisericile parohiale, cimitirele vechi, prezența pietrelor funerare și a crucilor mari de piatră, cu ornamente specifice și inscripții funerare [179]. Informații prețioase sunt oferite și cu referință la satul Hoginești, jud. Orhei, P. Mihail indicând că „(...) în jurul bisericii se află cimitirul, unde se găsesc pietre funerare cu diferite inscripții din anii 1820–1848, unele au o mărime considerabilă, atingând până la 2 metri și jumătate înălțime”. Iar la Telenești, jud. Orhei „(...) în curtea bisericii, în dreptul altarului, se află trei cruci funerare cu inscripții românești cu litere latine (...)”. Coroborate cu informațiile pe care le deținem în urma expedițiilor pe teren efectuate în ultimii ani, concluzionăm că studiile elaborate de preotul P. Mihail constituie un suport deosebit, de unde derivă și importanța lucrărilor nominalizate. Totodată, observațiile sale vin în sprijinul aserțiunii noastre că inițial bisericile au fost ridicate în cimitir. Și doar de la începutul secolului al XIX-lea au fost implementate norme speciale de construcție a bisericilor și amenajarea cimitirelor [87, p. 191-202].

Publicațiile studiate cu referință la arhitectura bisericilor și rolul monumentelor funerare, publicate în regiunile limitrofe în anii 1918–1940, au avantajat determinarea dimensiunilor arhitecturale și artistice ale cimitirului. Subliniem că cercetătorii din România au continuat să se axeze pe problematica edificiilor de cult, printre lucrări relevante considerându-se cele semnate de o personalitate marcantă în domeniul artei românești, îndeosebi a arhitecturii, Virgil Vătășianu. Autorul vizează asemenea aspecte precum originea arhitecturii moldovenești și studiază detaliat bisericile de lemn din Moldova [232]. Incontestabil, aceste lucrări sunt de un ajutor fundamental și permit efectuarea unui studiu comparativ în ceea ce privește edificiile sacre

din stânga și dreapta Prutului. Un merit deosebit al unor cercetători români este analiza edificiilor de cult din Basarabia. În studiul realizat despre orașele din România, profesorul I. Simionescu a descris specificul orașelor din România interbelică, menționând originalitatea fiecărei urbe [208]. În special, autorul a constatat că în orașele basarabene (Bălți, Chișinău, Orhei, Soroca) bisericile sunt „(...) semnul vechii stăpâniri moldovenești peste plaiurile de până la Nistru”, menționând în mod predilect biserica Sf. Dumitru din Orhei.

Un studiu valoros, apărut în anii interbelici, este semnat de istoricul G. Balș. Chiar și astăzi, când trebuie făcută o analiză a unei construcții religioase, ne îndreptăm atenția mai întâi către volumele scrise de G. Balș. În pofida faptului că au fost elaborate încă în prima jumătate a secolului al XX-lea, rămân a fi lucrări de o actualitate deosebită grație informațiilor minuțioase și a concluziilor complexe. În paginile monografiei autorul a analizat detaliat bisericile și mănăstirile moldovenești din secolele XVII–XVIII, discutând și pe marginea aspectelor legate de arhitectura sacră, necropole și ctitori [76].

Cercetător de temeinică formație și o notorietate în domeniul arhitecturii, Gr. Ionescu a realizat un studiu apreciabil, ce vizează istoria arhitecturii românești din cele mai vechi timpuri până în anul 1900, specificând anumite tipuri ale arhitecturii laice și de cult, din lemn și din piatră [165]. Constatăm ponderea informațiilor privind evoluția arhitecturii muntenești și impactul artei occidentale, bizantino-constantinopolitane, serbo-bizantine, armeano-georgiene etc., formarea școlii locale de construcție și arhitectură. Autorul descrie și aduce probe concludente cu referire la arhitectura vremurilor marilor domnitori: Mircea cel Bătrân, Matei Basarab, Constantin Brâncoveanu, Șerban Cantacuzino, menționând influența moldovenească atestată pe timpul lui Matei Basarab [165, p. 51-225]. Un compartiment substanțial este dedicat arhitecturii din Moldova, autorul subliniind impactul roman, gotic și bizantin, marile realizări arhitecturale de pe timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș. În atenția noastră au ajuns doar subiectele cu referire la structurile arhitecturale cu semnificație funebră, cum ar fi apariția gropniței la biserica mănăstirii Neamț (1497) și cea de la biserica mănăstirii Probota (1530) [165, p. 272, 290].

O prestață deosebită a cercetătorului constituie elaborarea unei tipologii complexe și repertorierea edificiilor de cult încadrate în cele patru tipuri propuse de Gr. Ionescu: 1) plan trilobat cu pronaos supralărgit; 2) plan trilobat cu pronaos drept sau ușor supralărgit cu clopotniță deasupra; 3) plan dreptunghiular cu clopotniță pe pronaos; 4) plan trilobat, naos cu turlă, pronaos cu două turlă [165, p. 223].

În anul 1939, Institutul pentru studii Istorice Universale a elaborat un chestionar, trimis prin prefecturile județene frunțașilor comunelor dintre Prut și Nistru, urmărind soarta

monumentelor istorice, în special a mormintelor funerare. În acest context, Gh. Bezviconi realizează un studiu amplu cu privire la boierimea moldovenească din Basarabia, în paginile căruia sunt menționați ctitorii unor biserici, specificându-se rolul și importanța unor personalități marcante în evoluția arhitecturii din regiune [81; 83].

Un rol aparte constituie descifrarea, explicarea și catalogarea motivelor decorative depistate pe crucile și monumentele funerare. În acest context, o valoare deosebită deține studiul semnat de Bernea Ernest privind civilizația românească din mediul rural, autorul afirmând că simbolurile depistate, tăiate sau săpate în piatră, reprezintă opera unor meșteri din mediul rural, posibil și ateliere de prelucrare artistică a pietrelor [80]. De o importanță aparte pentru definitivarea lucrării propuse a fost cercetarea aspectelor cu referință la credință, practici și rituri funerare în spațiul român.

Printre publicațiile consultate care își aduc un aport considerabil la subiectul nostru de cercetare, un loc aparte revine lucrării semnate de D. Șcerbakivsky despre bisericile de lemn din Bucovina, crucile și pietrele funerare [283]. Analiza acestui studiu permite să identificăm similitudini la capitolul evoluția arhitecturii sacre de lemn din Bucovina, unde s-au păstrat tradițiile arhitecturii moldovenești. Autorul a analizat aspectele ce interesează, anume monumentele funerare, explicând importanța lor în ortodoxie. În așa fel, pot fi evidențiate anumite congruențe privind detaliile arhitecturale de lemn, amplasarea bisericilor, decorul ornamental și simbolistica pietrelor funerare, momente analizate în toată complexitatea lor.

1.2.3. Tezele istoriografiei sovietice

După 1944, istoriografia sovietică a tratat evoluția arhitecturii sacre și a spațiului cimitirului de pe pozițiile doctrinei marxist-leniniste. Tema pusă în discuție a fost practic „sigilată” pentru cercetare, cu atât mai mult că anii 1944–1963 reprezintă perioada închiderii și lichidării bisericilor, mănăstirilor, iar cimitirele au avut un destin și mai dur, fiind rase de pe pământ pentru a se construi case de locuit, autostrade (ex.: biserica Sf. Ilie din Chișinău) etc. [284, p. 15-25]. O situație și mai dezastruoasă a fost constatată în cimitirele din mediul rural, vitregite nemilos de politica oficialităților sovietice.

Mesajul ideatic al publicațiilor perioadei vizate se referă cu predilecție la monumentele arhitecturale deja cunoscute, la căutarea originilor populare a prelucrării artistice a lemnului și a pietrei, descrierea unor motive ornamentale. Ca atare, sunt niște lucrări ce se raportează vag la problematica disputată de noi, menționând rareori o piatră în cimitirul vechi sau o biserică risipită. În continuarea subiectului, vom trece în revistă câteva lucrări ce se înscriu în domeniul nostru de cercetare. Au fost selectate publicațiile ce vizează unele edificii de cult, în curtea sau în

interiorul cărora au fost depistate pietre funerare sau aceste biserici se aflau altădată în perimetrul cimitirului.

Astfel, în anul 1960, a fost publicat un studiu amplu dedicat monumentelor de arhitectură din Moldova din secolele XIV–XIX, semnat de C. Rodnin și I. Poniatovski [266]. Monumentele ecleziastice sunt reprezentate prin bisericile Adormirea Maicii Domnului din mănăstirea Căpriană, Sf. Dimitrie din Orhei, Sf. Treime din mănăstirea Rudi, Adormirea Maicii Domnului din Căușeni, bisericile Măzărachi și Sf. Ilie, catedrala Nașterea Domnului din Chișinău, bisericile de lemn din Horodiște–Călărași și din Gradiște–Cimișlia, bisericile de zid din Bujorăuca–Soroca și Miclești–Criuleni, ansamblurile monastice de la Japca, Hârjauca și Hâncu.

Aportul cercetătorului M. Livșiț în analiza arhitecturii de cult este unul special. Autorul și-a axat atenția asupra prelucrării artistice a pietrei [172, p. 153-156], a analizat sculptura populară moldovenească de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, încercând să clasifice tehnicile și tiparele, care ar permite depistarea unor centre de meșteșugari-tăietori în piatră [253, p. 95-112]. A localizat în acest sens două centre în partea de nord a Moldovei – Gordinești și Cosăuți. Același subiect este continuat și de reputatul cercetător în studiul artelor E. Ricman [206].

Subiectul arhitecturii de cult reapare în publicațiile anilor '70–'80 ai secolului al XX-lea, dar este tratat exclusiv din perspectiva istorico-artistică și arhitecturală. Studii privind arhitectura de cult și unele inscripții sunt semnate de cercetătorul A. Toramanian [277, p. 187-197]. În acest context menționăm aportul arhitectului cu privire la problematica arhitecturii laice și sacre din Moldova pe un interval de timp destul de mare, secolele XV–XX, autorul pledând prin argumente exhaustive pentru impactul arhitecturii cauzaziene asupra construcțiilor moldovenești. Sunt aduse informații relevante despre unele tipuri de biserici și impactul lor asupra întregii evoluții a edificiilor de cult din spațiul vizat [276, p. 7-12]. Ulterior, și D. Goberman discută pe marginea arhitecturii ecleziastice de lemn și a unor aspecte legate de arhitectura complexurilor monastice [239, p. 123-146].

Subliniem că pentru prima dată interesul față de cimitirele vechi din așezările moldovenești a fost manifestat anume de către arheologii preocupați de studierea monumentelor medievale moldovenești. În anul 1947, G. Smirnov a inițiat cercetări pe teritoriul Orheiului Vechi [272, p. 25-39]. Concomitent, au fost investigate așezările din valea râului Răut: Pohârnicieni, Furceni, Trebujeni. Cercetările în domeniu au continuat și în anii '50 ai secolului al XX-lea, iar din cele 91 de monumente medievale cercetate de V. Marcheș în anii 1953–1954 în împrejurimile Șoldăneștilor, au fost selectate două așezări și două cimitire atribuite cronologic perioadei moldovenești [263, p. 45]. Ulterior, rezultatele expediției din Budești din anii 1956–1957 au fost

publicate de N. Chetraru, fiind atestate urmele unui vechi cimitir moldovenesc [241, p. 124-128]. În așa mod, cercetarea consecventă a așezărilor medievale moldovenești din secolele XV–XVII și, respectiv, a cimitirelor vechi depistate în arealul acestor așezări, a fost inițiată prin 1956. Pe parcursul anilor cercetările au continuat, problematica așezărilor din mediul rural fiind una majoră în istoriografia națională. În anul 1959 au fost examinate 30 de așezări rurale din nordul și centrul RSSM, fiind atestate două cimitire moldovenești din perioada medievală, amplasate lângă satele Movileni și Moara-Domnească. Asupra problemei cimitirelor vechi cercetătorii s-au aplecat însă mult mai rar, de regulă, în legătură cu inventarul funerar descoperit alături de defuncți.

Cercetarea sistematică și descrierea cimitirelor vechi a fost întreprinsă pentru prima dată abia în anul 1974, de L. Polevoi și P. Bârnea [263]. Ca rezultat al periegezelor de teren efectuate de mai multe expediții arheologice, au fost introduse în circuitul științific 189 de monumente medievale moldovenești, dintre care 19 cimitire, care nu au beneficiat însă de o examinare detaliată. În urma prospectărilor și săpăturilor efectuate în cimitirele vechi, cercetătorii au făcut și unele concluzii, stabilind că cimitirele medievale erau amplasate, ca regulă, în apropierea localităților, mai sus de ele, mai des la sud sau la est față de vatra acestora [263, p. 65]. La suprafață mormintele din cimitir erau însemnate cu stâlpi de piatră sau cu cruci cioplite în piatră, pe unele dintre ele fiind cioplite texte cu caractere chirilice. La multe înhumări lipseau însemnele de la suprafață solului. Răposații au fost așezați în sicrie sau gropi simple după tradiția creștină, cu capul spre apus, cu unele mici devieri sezoniere. Datarea s-a efectuat pe baza inventarului descoperit în preajma defuncțiilor, vaselor de ceramică și a monedelor [263, p. 65]. Stabilirea granițelor cronologice ale așezărilor este importantă și pentru determinarea perioadei de funcționare a cimitirului dintr-o anumită așezare.

Nemijlocit problema edificiilor de cult și a monumentelor funerare a fost abordată de Iaroslav Taras [275], care publică imaginea unei cruci de piatră din apropierea bisericii de lemn din Târnova–Dondușeni și o imagine cu o piatră funerară din temelia bisericii de lemn din Horodiște–Călărași. În contextul valorificării arhitecturii de cult din Moldova, tipologia edificiilor și stabilirea unor anumite legități compoziționale, un aport aparte revine cercetărilor arhitectei Tamara Nesterov [260].

Și în România, în perioada 1945–1989, studiile privind evoluția arhitecturii sacre dețin un rol primordial în compartimentul cercetărilor istorice și de artă. Subiectul patrimoniului arhitectural funerar a fost tratat în România comunistă foarte prudent, problemele fundamentale fiind analizate prin prisma ideologiei partidului de guvernământ. Menționăm doar câteva lucrări care au servit drept suport metodologic și factologic privind analiza fenomenului cimitirului, cu

toate părțile sale componente: biserică, necropolă, monument funerar, fenomenul ctitoriei etc. S-a apelat, în primul rând, la un studiu amplu, care întregește istoria artei feudale în țările române, semnat de V. Vătășianu [231]. Ulterior, cercetătorul revine asupra subiectului, publicând o vastă monografie care vizează arta veche românească și cea universală, în paginile căreia se referă tangențial și la arhitectura sacră și spațiul cimitirului [233]. Totodată, elaborarea prezentei teze nu ar fi fost posibilă fără a se face apel la lucrările reputatului cercetător A. Pănoiu [196], care a abordat problema arhitecturii lemnului în spațiul românesc. Tot la compartimentul istoria arhitecturii din România se încadrează publicațiile semnate de Gh. Curinschi-Vorona [145; 146], care, de altfel, rămân la etapa actuală cele mai complete manuale privind arhitectura laică și sacră din spațiul românesc.

1.2.4. Situația actuală în domeniu. Concepții istoriografice după 1991

Prăbușirea regimurilor totalitare comuniste în țările Europei de est și URSS a deschis calea pentru abordarea obiectivă a temei enunțate, subiectul privind arhitectura sacră, monumentele funerare și fenomenul cimitirelor devenind deschis pentru studiu, analiză și discuții, oferind oportunități sesizabile pentru specialiștii din diferite domenii. Din multitudinea de publicații apărute după 1991 în Republica Moldova, încercăm să reliefăm cele mai importante, cu un impact deosebit al cercetărilor și al ipotezelor expuse, asupra evoluției istoriei arhitecturii de cult cu caracter funerar din spațiul actual al Republicii Moldova.

De menționat că în continuarea cercetărilor, marea majoritate a publicațiilor țin de analiza cimitirelor din punctul de vedere al arheologiei, fiind scoase în evidență riturile funerare, inventarul mormintelor etc. [166]. În mod deschis problema cimitirelor și a înhumărilor rămâne încă neclară, și doar la insistența unor istorici și arheologi se fac investigații serioase, mai ales în cazul depistării unor cimitire în incinta bisericilor (Măzărache) sau a mănăstirilor (Căpriana). Cât privește dimensiunea istorică și arhitecturală, constatăm apariția unui flux informațional considerabil, dar, cu precădere, cercetătorii sunt axați asupra originii bisericilor, unele soluții planimetrice și decorul, relația cu comunitatea umană, tema cimitirului și a componentelor sale arhitecturale cu caracter funerar rămânând în continuare închisă, un domeniu evitat și descris sugestiv doar în lucrări cu caracter monografic privind istoria unui sat răzeșesc sau arta prelucrării pietrei [108; 175, p. 91-109; 210, p. 124-125; 211, p. 87-92].

Printre lucrările generale se remarcă publicațiile care în diferite dimensiuni spațiale sau temporale, au tratat subiectul cu privire la construcțiile arhitecturale funerare din cadrul ansamblurilor monastice (Curchi, Rudi, Căpriana, Suruceni) [176], „Ghidul de monumente și situri istorice din Republica Moldova” [155], elaborat de istoricul și criticul de artă T. Stavilă ș.a.

Problematika bisericilor de lemn a fost abordată de V. Jitaru [167], care discută și despre istoricul Cimitirului Central din Chișinău [168, p. 156-163]. Istoricul bisericii Sf. Gheorghe din Chișinău [214], inclusiv problemele de restaurare a arhitecturii monastice, au devenit subiecte de studiu pentru Mariana Șlapac [213, p. 48-80]. File separate din istoricul unor edificii de cult au fost semnate de Ala Melniciuc [177, p. 253-255], V. Mischevca [181, p. 135-139], Ia. Taras [282, p. 198-205] ș.a. Cadrul normativ în domeniul construcției și amenajării cimitirelor a intrat recent în atenția cercetătorilor Alla Ceastina [119, p. 58-68] și M. Brihuneț [87, p. 191-202].

În mod expres, istoricul I. Tentiuc a abordat o problemă majoră precum ar fi necropolele din curtea bisericilor în lumina noilor cercetări arheologice [216, p. 7-8]. Subliniem și aportul regretatului istoric Nicolae Demcenco, care pe baza descifrării informațiilor tăiate pe pietrele funerare, a restabilit anii de viață ai unor personalități notorii care și-au găsit somnul de veci la Cimitirul Central din Chișinău [147, p. 82-88; 148, p. 295-306].

Contribuția arhitectei Tamara Nesterov la întregirea tabloului privind spațiul istorico-arhitectural al cimitirului este deosebită, ea abordând subiecte teoretice ce țin de bisericile și monumentele funerare din situl Orheiul Vechi [193], modelul structural-numeric [188, p. 5-12; 189, p. 14-31] și canonul medieval în construcție [192, p. 139-148], de asemenea, bisericile de lemn [190, p. 466-468] ș.a.

La fel de prodigioasă este activitatea cercetătorului arhitect S. Ciocanu [126-133]. Autorul subliniază că urmele vechiului cimitir de la biserica Măzărache practic nu s-au păstrat, întrucât a fost dezafectat la începutul secolului al XIX-lea [128, p. 39-43]. În vizorul arhitectului au intrat, de asemenea, arhitectura monastică și problema ctitoriei [130], inclusiv aspecte ce țin de salvagardarea patrimoniului bisericesc al țării [129] ș.a.

Soluțiile planimetrice ale bisericilor, racordate cu secțiunile transversale și planurile anexate, au prezentat un temei fundamental pentru elaborarea criteriilor de tipologizare ale bisericilor atestate de noi în spațiul cimitirelor în stânga Prutului. Asupra acestei dileme s-au aplecat la timpul său D. Ichim [163], V. Jitaru [167] și, mai recent, Tamara Nesterov [188-194]. Cercetarea întreprinsă de D. Ichim privind bisericile de lemn din Basarabia și Bucovina, vine să confirme că „Pe lângă bisericile de la sate existau cimitirele amplasate în curtea locașurilor respective” [163, p. 44]. Asupra problemei amplasării bisericilor vechi în spațiul cimitirului insistă și cercetătorii români în studiile lor de ultimă oră [230, p. 441-456].

Printre lucrările cercetătorilor din România, care s-au referit fie special, fie tangențial la tema propusă de noi pentru investigare, se remarcă mai multe studii. Subiectul cimitirelor și a ansamblurilor funerare obține o rezonanță deosebită mai ales în lucrările semnate de Mihaela Grancea [159, p. 147-156; 160, p. 155-164], N. Pușcașu și Voica Maria Pușcașu [202, p. 309-

364] ș.a. Lucrarea „Cimitirul Eternitatea. Iași” reprezintă un model veritabil de analiză și descriere a cimitirelor, fiind scoase în evidență aspecte precum dicționarul personalităților înhumate, mormintele militarilor, se face o analiză și descriere a monumentelor funerare [121]. Pe de altă parte, lucrările ce vizează cimitirele din București, Iași și Chișinău, în pofida informației prezentate, duc lipsă de un suport documentar consistent care ar scoate în evidență originile cimitirului, mai ales odată cu introducerea regulamentelor privind scoaterea cimitirelor în afara spațiilor locuite de comunitatea umană [100, p. 125-135]. În adevăr, după consultarea unor dosare de arhivă, limitele temporale inferioare privind vechimea unor cimitire se coboară evident, se scot din negura timpului numele donatorilor de pământ pentru amenajarea cimitirelor, ctitorii bisericilor și ale capelelor din cimitire, a monumentelor funerare de o valoare istorico-artistică deosebită.

Este îmbucurător faptul că în recente lucrări consacrate istoriei localităților se aspiră tot mai des la prezentarea inclusiv și a spațiului cimitirului, remarcarea persoanelor notorii înhumate aici, plasarea materialelor grafice cu privire la monumentele funerare vechi. Unele lucrări de sinteză privind complexurile funerare medievale au fost semnalate în Rusia [262], iar în Ucraina, se remarcă studiile semnate de I. Sapojnikov [268], V. Vecerski [280], L. Pribega [282], Ia. Taras [282], D. Goberman [238] ș.a.

În virtutea interesului de domeniu științific, dar și parte componentă a activității profesionale, subiectul privind complexul cultural al cimitirului și al construcțiilor arhitecturale funerare a devenit o temă de cercetare pentru mai bine de două decenii pentru subsemnatul. Astfel, au fost elaborate o serie de articole privind spațiul cimitirului, exploatarea și istoricul celor mai vechi cimitire din spațiul actual al Republicii Moldova [96, p. 89-92; 103, p. 173-184], modelarea peisajului natural prin cimitire [109, p. 129-131], repertorierea unor biserici documentate în cadrul cimitirelor de la Etulia–Vulcănești, Rădeni–Strășeni, Căușeni, biserica Măzărache din Chișinău, Mileștii Mici–Ialoveni, Boldurești–Nisporeni, Buciumeni–Ungheni, Mașcăuți–Criuleni [89, p. 281-288; 90; 91, p. 277-294; 92; 93, p. 60-67; 95, p. 55-64; 97, p. 205-230; 101, p. 352-360; 102, p. 109-118; 111, p. 250-258; 117, p. 74-83] ș.a.

În intenția de a scoate din anonimat tema spațiului cultural al cimitirului, autorul s-a referit asupra istoricului apariției și evoluției arhitecturii memoriale cu caracter funerar, punctând asupra monumentelor funerare și arhitectura cimitirelor [112, p. 439-450; 114, p. 62-71], specificarea unor centre separate de prelucrare artistică a pietrei (Gordinești–Edineț) [107, p. 17-23]. S-a pus în dezbatere problema protejării obiectivelor funerare ca parte integrantă a patrimoniului cultural național [99]. În mod lapidar, autorul a atenționat asupra situației spațiului cimitirului din mediul urban și rural în temeiul unor documente inedite de arhivă de la începutul

secolului al XIX-lea din perioada administrației rusești în Moldova și Valahia, inclusiv (re)amplasarea cimitirelor în afara spațiului extravilan al localităților. Totodată, au fost examinate practicile moștenite de înhumare, precum și normele noi, implementate în cadrul comunităților umane ca urmare a unor decizii imperative de ordin medico-sanitar ale timpului.

Constatăm că edificarea însemnelor comemorative ca meșteșug s-a dezvoltat în strânsă concordanță atât cu arhitectura populară cât și cu arta decorativă în ansamblu, dată fiind identitatea simbolurilor utilizate ca elemente caracteristice tradiției culturale din acest areal, deopotrivă și pe monumentele înălțate în această perioadă [110, p. 179-193]. Autorul se referă la cele mai vechi relieve funerare din zona circumscrisă Chișinăului [115, p. 272-292], confirmând că în arealul râurilor Bâc, Ichel și Ișnovăț au existat tradiții vechi de sculptură în piatră. În așa fel, studierea problemei evoluției cimitirului a dat rod prin apariția unui șir de publicații cu referire la structurile arhitecturale funerare din spațiul cultural al cimitirului.

1.3. Surse de documentare

În lipsa surselor consistente, elaborarea unei teze complexe și interdisciplinare, care ar direcționa spre soluționarea problemei științifice propuse de noi, este sortită eșecului. Coroborate cu documentele publicate, memoria colectivă și literatura de specialitate, sursele arhivistice, care sunt și cele mai valoroase pentru studiul nostru, întregesc tabloul privind evoluția complexelor arhitecturale funerare în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea. În acest context, cele mai semnificative se consideră dosarele depozitate în fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova (ANRM), și anume fondurile 6, 205, 208 ș.a., care vizează situația generală a guberniei Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Aceste surse au adus cele mai veridice și utile informații cu referință la modalitatea de construire a unor biserici noi, mai ales după protectoratul Imperiului Rus asupra Principatelor Moldovei; ctitoria unor biserici de lemn sau de piatră; eliberarea loturilor de pământ sub cimitir sau/și biserică de către răzeșii din localitate; prețurile la materialele de construcție și plata muncii pietrarilor, zidarilor, lemnarilor; corespondența privind scoaterea cimitirelor în afara spațiilor locuite de comunitate; actele normative privind amenajarea cimitirelor și situația bisericilor din spațiile funerare; activitatea arhitecților antrenați în ridicarea bisericilor și a inginerilor cadastrali însărcinați cu eliberarea pământurilor pentru cimitir sau construcția locașelor de cult etc. Din multitudinea de dosare, au fost analizate doar cele mai importante, având tangență nemijlocită cu subiectul abordat în demersul științific.

O altă categorie de surse scrise constituie documentele publicate, culegerile de documente care scot în evidență informații valoroase privind situația comunităților de enoriași, amplasarea

cimitirelor, ctitoria și ridicarea unor biserici, importanța persoanelor înmormântate în incinta bisericilor sau în cimitirul parohial de lângă biserică. În șirul publicațiilor, o semnificație aparte rezervăm culegerilor de documente editate de Const. Tomescu [217-222], L. Boga [85], A. Sava [207], ș.a.

În categoria surselor documentare au fost incluse și volumele „Moldova în epoca feudalismului” (MEF), care reprezintă ample condici ale vremii, culese, transliterate și traduse de istorici cu renume și editate pe parcursul a mai bine de câteva decenii [149; 150; 183; 184; 185; 186]. În paginile acestei lucrări de proporții, ajunse în anul 2012 la cel de-al XII-lea volum, au fost selectate informații veridice nu numai din fondurile arhivelor naționale, dar și din arhivele străine, fiind completate de unele documente păstrate în colecțiile private.

O sursă inestimabilă, datată în anii '80 ai secolului al XX-lea, cu informații valoroase, deși cu o pondere predominantă a monumentelor sovietice, constituie „Codul monumentelor din nordul RSSM” [270], care include informații cu referire la cel puțin 16 cimitire din nordul Moldovei, lucrare, cu regret, rămasă în varianta de „măchetă”, fiind perfectată doar pentru zona de nord. Lipsa unor asemenea repertorii pentru partea centrală și sudică a spațiului actual al Republicii Moldova creează, cu siguranță, impedimente serioase în cercetarea spațiilor funerare și a complexelor arhitecturale. Pe de altă parte, multe surse deja sunt depășite, din motiv că cimitirele, bisericile de lemn sau de piatră au fost distruse fie de factorul natural, fie de cel antropic, au suferit modificări esențiale la nivel de temelie, decorație, zidărie etc. Din aceste considerente, se impune necesitatea revizuirii și repertorierii ansamblurilor funerare din spațiul actual al Republicii Moldova.

Totodată, dat fiind interesul manifestat față de edificiile de cult din partea preoților-parohi și al enoriașilor, constatăm că memoria colectivă, adică *istoria verbală*, reprezintă o sursă de informare care nu poate fi neglijată. La elaborarea tezei au fost utilizate doar sursele veridice, confirmate documentar de surse istorice. Presa timpului și, mai recent, resursele web, simplifică în mare parte căutările, fiind și ele exigent verificate și sistematizate.

În grupul surselor materiale au fost incluse, la rândul său, cimitirele ca spații de înhumare și ansamblurile funerare, din componența cărora fac parte biserica, monumentele și construcțiile arhitecturale funerare, poarta, clopotnița, gardul de împrejmuire. Timp de mai bine de un deceniu majoritatea localităților din mediul rural și urban, cimitirele vechi și construcțiile arhitecturale din cadrul lor, au fost consecvent vizitate și studiate de subsemnatul. În așa fel, au fost extinse semnificativ arealul geografic al cimitirelor cunoscute și au fost introduse în circuitul științific, luând în considerare ponderea lor arhitecturală, istorică și artistică. Cercetările pe teren au permis stabilirea numeroaselor tipuri și subtipuri de monumente funerare, construcții arhitecturale cu

caracter funerar, biserici vechi din cimitir, cimitire vechi etc. Specificul și valoarea acestor piese este prezența, în majoritatea cazurilor, a inscripțiilor funerare (epitafe), dăltuite în piatră în slavonă sau în limba moldovenească (română) cu caractere chirilice. Repertorierea și tipologia monumentelor funerare, elaborată în baza surselor materiale, este una inovațională pentru istoriografia națională, fapt ce permite includerea pieselor în circuitul științific, elaborarea unor măsuri de catalogare, salvagardare și protecție în calitate de monumente de valoare istorico-artistică și arhitecturală de importanță locală sau națională.

O sursă deosebit de importantă rămân a fi pisaniile modelate de arhitecți sau pietrari, instalate la intrare în biserică. Din punct de vedere istoric, ele consemnează anul ctitoriei și numele ctitorului, posedă o valoare artistică aparte, dacă vorbim de forma lor, motivele ornamentale, caracterul literelor dăltuite în piatră. Specimenele păstrate până în prezent se prezintă ca monumente istorico-artistice de o certă valoare și importanță.

Din categoria surselor grafice un loc esențialmente important dețin planurile, releveele și secțiunile bisericilor atestate în complexe funerare. În unele cazuri, asemenea planuri au fost depistate în filele dosarelor de arhivă. De cele mai dese ori, planurile au fost oferite amabil de arhitecții care au elaborat planurile de restaurare sau au fost realizate de subsemnatul.

O contribuție apreciabilă în definitivarea tezei revine surselor cartografice. Hărțile topografice și geografice din colecțiile muzeale au dus spre confirmarea aserțiunii privind amplasarea bisericilor în cimitirele vechi și interdependența biserică–comunitate–cimitir.

Constatăm astfel că reieșind din gradul de cercetare a problemei în istoriografie, se impune necesitatea unei investigații complexe a subiectului vizat. În temeiul analizei aprofundate a literaturii de specialitate, constatăm că până în prezent în istoriografia națională nu există un studiu complex, consacrat spațiului cimitirului ortodox și a componentelor sale arhitecturale.

Trecerea în revistă a literaturii de specialitate menționate anterior, a surselor materiale și plastice disponibile, ne-au direcționat spre necesitatea abordării sub aspect arhitectural, istoric și artistic a cimitirelor ortodoxe din spațiul actual al Republicii Moldova. În temeiul celor expuse, a fost formulată **problema științifică importantă soluționată**, care constă în *identificarea și elucidarea* particularităților specifice ale evoluției arhitecturale, istorice și artistice a cimitirelor ortodoxe din Republica Moldova. Ca rezultat va fi *conturat* un compartiment științific prețios al culturii materiale și spirituale *în vederea* completării bazei de date a patrimoniului cultural național, racordării la politicile culturale ale țării noastre privind valorificarea științifică și salvagardarea monumentelor istorico-arhitecturale.

Scopul investigației constă în prezentarea complexă a spațiului cultural al cimitirului ortodox din Republica Moldova în secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea sub aspect istoric, arhitectural și artistic.

Atingerea scopului preconizat determină realizarea următoarelor **obiective** de cercetare:

- 1) abordarea conceptuală și metodologică a spațiului cultural al cimitirelor și a structurilor sale componente;
- 2) identificarea particularităților istorice, arhitecturale și artistice ale cimitirelor, bisericilor și construcțiilor funerare;
- 3) examinarea celor mai reprezentative cimitire ortodoxe din Republica Moldova în funcție de factorii istorici, arhitectural-urbanistici, geografici, sociali;
- 4) analiza arhitecturală a celor mai importante edificii ecleziastice încadrate în spațiul cimitirului;
- 5) repertorierea și descrierea construcțiilor arhitecturale și a monumentelor funerare din perimetrul cimitirului;
- 6) introducerea în circuitul științific a cimitirelor ortodoxe, a bisericilor păstrate în spațiul cimitirelor sau deja dispărute, a monumentelor arhitecturale funerare.

În demersul nostru științific ne-am propus să scoatem în evidență câteva aspecte și să demonstrăm unele aserțiuni, considerate de autor ca esențiale pentru completarea tabloului de ansamblu al evoluției arhitecturii de cult la est de Prut. În temeiul celor expuse, înaintăm spre susținere următoarele **rezultatele științifice principale** ale tezei:

- 1) Concretizarea și determinarea aspectelor arhitecturale, istorice și artistice ale evoluției cimitirelor vechi și structurilor sale în contextul evoluției arhitecturii și artei funerare.
- 2) Stabilirea, în premieră, pe baza analizei surselor documentare, literaturii de specialitate și a rezultatelor cercetărilor de teren, a tipologiei cimitirelor și spațiilor de înhumare în funcție de factorul geografic, arhitectural, istoric, social etc.
- 3) Identificarea, repertorierea și analiza arhitecturală, istorică și artistică a bisericilor construite în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea încadrate în spațiul cimitirelor.
- 4) Repertorierea și descrierea a peste o mie de monumente și construcții arhitecturale funerare a permis elaborarea unei tipologii complete cu numeroase subtipuri, în funcție de localizare, formă, tip, amplasare și încadrare a inscripției funerare, fenomenul ctitoriei, limbajul plastic, tehnici de lucru, motive decorative etc.

5) Determinarea măsurilor de racordare la politicile culturale europene privind protecția și valorificarea științifică a patrimoniului cultural, reprezentat prin construcțiile arhitecturale funerare și edificiile de cult din spațiul cimitirelor ortodoxe.

1.4. Concluzii la Capitolul 1

Studiul istoriografic și analiza abordărilor teoretice cu referire la spațiul cultural al cimitirului și părțile sale componente, interpretarea informațiilor documentare, a surselor și a datelor expedițiilor de teren, a dus la confirmarea ponderii acestei probleme și spre formularea unor concluzii ca repere teoretice ale demersului științific:

1) În pofida existenței unor surse arhivistice, istorico-documentare și arhitecturale, spațiul cultural al cimitirelor ortodoxe și al componentelor sale arhitecturale funerare nu a beneficiat până în prezent de un studiu plurivalent, fiind până nu demult un fel de *terra incognita* sau chiar *tabu* în domeniul artelor vizuale și al istoriei naționale. Ponderea publicațiilor și surselor documentare cercetate este inegală. Sursele materiale, narative, documentar-istorice, plastice ș.a., au permis întregirea tabloului cu referire la spațiul cultural al cimitirului, conturând probleme majore privind repertorierea, descrierea, analiza și protecția ansamblurilor funerare prin includerea lor în circuitul științific.

2) În prezent, știința vine cu noi abordări metodologice, care propun o cercetare obiectivă, integrală a arhitecturii complexurilor funerare pentru determinarea locului și rolului acestui compartiment în dezvoltarea arhitecturii naționale și promovarea patrimoniului național.

3) Imparțialitatea și obiectivismul istoric, coroborarea datelor și verificarea lor temeinică, folosirea celor mai concrete documente, au dus spre argumentarea necesității studierii dimensiunii arhitecturale, artistice și istorice a cimitirelor ortodoxe, fiind evidențiate patru perioade de interes al cercetătorilor față de problema enunțată: perioada țaristă, perioada interbelică, istoriografia sovietică și publicațiile apărute după anul 1991.

4) Efectuând o abstracție de la unilateralitatea unor publicații ale perioadei țariste care posedă un caracter tendențios, în corespundere cu politica oficială imperială, a fost determinată valoarea lor descriptivă, de statistică a evenimentelor și a „antichităților” depistate, fără a consemna ponderea lor critică, de analiză, sistematizare și valorificare. Or, literatura acestei epoci prezintă un suport esențial în valorificarea informației.

5) Pe baza materialului documentar și bibliografic studiat, a fost determinată importanța publicațiilor privind arhitectura de cult, cimitirele și monumentele funerare din perioada interbelică. Este o etapă fructuoasă în studiul arhitecturii de cult, inclusiv funerare, fiind consemnate publicațiile privind practic toate aspectele anterior trecute cu vederea în mod

deliberat sau denaturate. În România și, implicit, Basarabia, își fac apariția studii, cercetări, note despre evidențierea evenimentelor și proceselor care au marcat inclusiv și evoluția arhitecturii funerare, tipologia, descrierea bisericilor, mai puțin a cimitirelor și monumentelor funerare. Tematica abordată de cercetători este destul de variată și vastă, îmbogățind, în așa fel, tezaurul istoriografic și catalogând arhitectura de cult și monumentele funerare din cadrul cimitirelor moldovenești drept veritabile opere de arhitectură.

6) Lucrările publicate în perioada sovietică denotă un anumit regres în istoriografia națională. Problema arhitecturii funerare și a cimitirelor ortodoxe cu structurile sale componente este trecută cu vederea și considerată depășită, mai ales odată cu declanșarea campaniilor de lichidare a bisericilor și a comunităților monahale. În pofida acestei discrepanțe, când sunt elogiuate monumentele soldatului necunoscut și complexurile funerare de tip sovietic, atestăm și unele lucrări doar cu sens de menționare a unor edificii de cult, mai puțin, cimitire sau monumente funerare, biserici din cimitir.

7) Analiza recentelor publicații privind domeniul vizat permite să constatăm că depășirea etapei totalitare și reevaluarea valorilor naționale și moral-spirituale au creat condiții favorabile pentru un nou val informațional, soldat cu apariția unor studii de valoare inegală, cu mesaje mai mult sau mai puțin concrete, verosimile și informații prețioase, iminente pentru restabilirea istoriei și evoluției arhitecturii de cult și funerare în teritoriul la est de Prut. Publicațiile recente scot în evidență interesul legic și avântul cercetătorilor din diferite domenii față de istoria și arhitectura ecleziastică, inclusiv cea funerară. Deseori, interpretarea univocă, doar în temeiul unor amintiri ale martorilor oculari sau al unui singur dosar de arhivă, fără a fi coroborat cu alte documente și literatura de specialitate, nu face față cercetării, prezentând un tablou eronat, unilateral al unei anume biserici, cimitir sau monument funerar.

În concluzie vom constata că în spațiul ortodox cimitirul prezintă o pondere deosebită, întrunind biserica, locul de înhumare, construcțiile arhitecturale și monumentele funerare. Cercetarea cimitirului ortodox și a structurilor sale componente sub aspect arhitectural, istoric și artistic este foarte importantă pentru studiul artelor vizuale.

2. FENOMENUL CIMITIRULUI ORTODOX DIN SPAȚIUL PRUTO-NISTREAN PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

2.1. Specificul local și politica autorităților privind amenajarea spațiilor funerare și construcția bisericilor în secolul al XVIII-lea

Evoluția sau involuția în domeniul arhitecturii de cult și a complexurilor funerare este condiționată de mai mulți factori, dintre care cei mai principali sunt formarea statului și protejarea granițelor sale, susținerea și protecția domniei a instituțiilor ecleziastice, la care se adaugă stabilitatea economică, nivelul de cultură al comunității umane și prezența unei legislații cu privire la reglementarea funcționării instituțiilor de stat. Pe de altă parte, antrenarea spațiului dintre Prut și Nistru, denumit după 1812 Basarabia, în conflicte militare, pauperizarea populației, prezența sau lipsa materiilor prime de calitate, a arhitecților și pietrarilor profesioniști, creează impedimente serioase în afirmarea acestui domeniu. Arhitectura ecleziastică a fost afectată și de fenomenul simoniei răspândit în rândul clerului moldovenesc, fenomen încurajat de administrația bisericească de origine levantino-greacă și de administrația laică, susținută de domniile fanariote. În aceste circumstanțe, Secolul Luminii pentru Europa de Vest a devenit un secol al obscurității pentru Moldova în plan politic, economic și cultural [87, p. 191-202].

În temeiul acestor aspecte, constatăm existența unor tradiții locale, dar și norme sociale și rânduieli privind cimitirele și construcțiile arhitecturale cu caracter funerar. Analiza detaliată a tradițiilor locale și a cadrului normativ juridico-administrativ în domeniul amenajării cimitirelor, a modalităților de edificare a edificiilor de cult și înhumările în incinta bisericilor, deschide oportunități semnificative pentru înțelegerea și explicarea proceselor de modernizare a cimitirelor vechi ortodoxe. Totodată, cimitirul și biserica, ca parte componentă a unei anume localități, au avut prioritățile sale privind modelarea peisajului natural și ca expresie a moralității satului [103, p. 173-184; 109, p. 129-131], fiind amenajate, mai întâi de toate, în temeiul tradițiilor locale, ale legilor pământului.

În secolele XVI–XVII spațiile cimitirelor au devenit cele mai insalubre locuri, nesupravegheate, cu cadavre dezgropate de căutătorii de comori, cu un miros insuportabil etc. Defuncții erau înhumați în aceeași zi, gropile erau săpate la o adâncime de cca 40 de cm, iar în timpul ploilor cimitirele prezentau imagini cutremurătoare, amenajarea cărora devenise o necesitate stringentă a societăților aflate în perioada de tranziție, între medieval și modern.

În Europa creștină, primele preocupări privind amenajarea spațiilor funerare și modernizarea lor au fost documentate încă în secolul al XVIII-lea. Ele au fost condiționate de problemele sanitare, mai ales epidemiile de ciumă, care făceau ravagii, cimitirele devenind

mijlocul principal de transmitere a epidemiilor. În aceste circumstanțe, autoritățile au decis să închidă cimitirele aflate în interiorul orașelor și să le deschidă la periferie. În așa fel, după molima din anul 1750 urmau să fie dezafectate cimitirele parohiale din interiorul orașului Cluj, iar epidemia de pestă din Brașov, care a bătut în anul 1829, a dus spre amenajarea cimitirului în afara orașului. La 1776, în Franța, se interzice înhumarea în biserici, iar cimitirele urmau să fie transferate la periferie. Odată cu dispoziția reginei Maria Terezia de a interzice practica înhumărilor în biserică (1796), acest obicei a fost suspendat și în Austro-Ungaria [160, p. 155-164]. O excepție a fost făcută doar în anul 1803 pentru baronul Samuel von Brukenthal, care a fost înmormântat în cimitirul din Sibiu, lângă primul stâlp al navei centrale, în dreptul amvonului. Regulamentele din anii 1785, 1788 și 1805 aveau prevederi stricte privind înmormântarea și spațiile de înhumare [159, p. 147-156]. Actele normative ale administrației laice erau completate de dispozițiile bisericești și prevedeau norme sanitare pentru dimensiunile gropii funerare, înmormântarea în sicrie, interzicerea zidirii mormântului etc.

Sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse emite la 2 iunie 1748 un decret prin care cere ca cimitirele să fie amplasate doar în afara localităților [246, p. 472-480]. Un alt Ordin al Sinodului Rus emis la 9 aprilie 1756 stabilește ca spațiile pentru cimitire să fie eliberate doar la locuri înalte și cu sol uscat. În ceea ce privește amenajarea mormintelor, se cerea ca adâncimea gropilor de mormânt să fie nu mai puțin de 2,5 arșini, iar mormintele să fie nivelate la nivelul pământului, totodată, cimitirele vechi urmau să fie îngrădite și încercuite cu șanțuri.

După epidemia de ciumă din anul 1771, care a făcut ravagii în Rusia țaristă, Ecaterina a II-a a înțeles seriozitatea problemei, concluzionând că anume cimitirele sunt sursa epidemiilor. Prin *ucazul* din anul următor, a fost interzisă înhumarea în perimetrul localităților, insistând să se deschidă cimitire noi în afara satelor [269]. În mormântările în jurul bisericilor au fost permise doar în cazuri excepționale pentru unele mănăstiri vechi, încadrate în perimetrul localităților. Conform legislației, cimitirul trebuia să fie amplasat la o distanță de 100 de stângeni (213 m) de orașe și jumătate de verstă (250 de stângeni) de așezările rurale [246, p. 472-480].

Dacă să comparăm situația în domeniul cimitirelor din Ucraina limitrofă, atestăm același fenomen de edificare al bisericilor în cimitire, înmormântările în biserici și în incinte. Se știe că în necropola kieveană de pe dealul Șcekavița (fondată în anul 1772), în 1782 a fost ridicată biserica cu hramul Tuturor Sfinților, în incinta căreia erau înmormântate persoane importante. Unul dintre cimitirele vechi ale Kievului, amplasat în sectorul Darnița, a apărut în secolul al XVII-lea drept cimitir parohial pentru locuitorii satului Bortnici. Un alt cimitir urban a fost amenajat la Kiev la finele secolului al XVIII-lea, lângă biserica de lemn Înălțarea Domnului, dezafectat în 1832.

Observăm că printre preocupările publice, una dintre principalele atribuții ale administrației a devenit amenajarea cimitirelor în conformitate cu normele sanitare, etice și estetice ale societății care a pășit pe calea modernizării. Rezultate pozitive au fost atinse de societățile și țările conduse de suverani cu viziuni iluministe. De exemplu, în Praga, cimitirul „Olsanske hrbity” a devenit principala necropola în afara orașului după ce adeptul iluminismului, împăratul Sfântului Imperiu Roman Iosif al II-lea (1765–1790), a reglementat pentru tot imperiul statutul cimitirelor publice (1788) [160, p. 158].

În secolele XVII–XVIII, ridicarea bisericii în cimitir a fost un fenomen tradițional pentru spațiul românesc. Edificiului de cult îi revenea un loc central, construcția fiind reglementată prin acte normative similare funcționării cimitirelor. Bisericile din cimitir erau amplasate în cele mai avantajoase locuri, pentru „o percepere vizuală a compoziției lor volumetrice” [187, p. 133].

Obiceiul de a ridica biserica în cimitir și de a înmormânta în biserici și incintele lor a fost atestat în majoritatea localităților din Țara Moldovei, Țara Românească, Transilvania și Ucraina limitrofă, prezentând o unitate legată de credința ortodoxă, norme etico-morale, amplasare geografică. În județul Iași, bisericile de lemn, care evident prevalează la acea vreme, de asemenea erau ridicate în cimitire. Amplasarea lor față de cimitir și punctele cardinale, amenajarea pe pante, la marginea sau în centrul localității indică o congruență cu edificarea bisericilor în cimitire în stânga Prutului. Doar câteva exemple vin să confirme această idee: biserica de lemn Sf. Voievozi Mihail și Gavril din satul Costești (a.c. 1777), cu cimitir împrejur, situată în zona de coastă, în partea de est a satului Costești [170, p. 378]. Este înconjurată de cimitir și biserica Sf. Nicolae (1806) din satul Ciurbești, comuna Miroslava, situat la marginea de nord a satului Ciurbești. În centrul satului, înconjurată de cimitir, este biserica Sf. Nicolae (a.c. 1747) din satul Fedeleşeni, comuna Strunga. La marginea satului Mădârjac este ridicată în cimitir biserica Adormirea Maicii Domnului (a.c. 1780–1781). Confirmă ideea ridicării bisericilor pe locuri înalte, înconjurate de cimitir, și biserica Sf. Parascheva (a.c. 1756), situată la extremitatea vestică a satului Miroslăvesti, pe un deal ce domină valea Moldovei. Înconjurată de cimitir, în zona de est a satului Popești (Rădeni), este biserica Sf. Treime (a.c. 1710). Biserica Nașterea Maicii Domnului (a.c. 1810) este amplasată în cimitir, în extremitatea nordică a satului Stolniceni-Prăjescu [161]. O altă biserică cu hramul Adormirea Maicii Domnului (1727), înconjurată de cimitir, se află la marginea de nord-est a satului Văleni (fost Găureni), comuna Țibănești [170]. Și în județul Neamț, biserica de lemn Sf. Arhangheli Mihail și Gavril (a.c. 1680–1683), este amplasată pe un mic promontoriu, în centrul satului Hârțești, comuna Mărgineni, în incinta fostului cimitir al satului, unde s-au păstrat o serie de morminte vechi [1].

În județul Vaslui atestăm aceeași situație: biserica de zid, cu hramurile Adormirea Maicii Domnului și a Preacuratei Fecioare Maria (a.c. 1813–1817), din satul Chițcani, o ctitorie a familiei Costache, la fel înconjurată de cimitir, este situată în partea de est a satului [199, p. 135-172]. În mijlocul cimitirului, „după obiceiul satelor secuie”, a fost ridicată în anul 1790 prima biserică ortodoxă cu hramul Sf. Gheorghe, de piatră, din localitatea Sfântu Gheorghe, județul Covasna [169, p. 455-485].

La nivel de stat, preocupări pentru edificarea bisericilor sunt atestate în majoritatea țărilor europene. Astfel, în anul 1782, împăratul iluminist Iosif al II-lea a emis un regulament prin care se stipula înființarea parohiilor noi și construirea unor biserici acolo unde credincioșii erau separați de biserică din localitate din diverse cauze (regiuni muntoase, râuri, drumuri proaste și distanțe mari). În consecință, unele locașe de cult au fost construite în grabă după un proiect-„model”, de exemplu, biserica parohială, romano-catolică din Ostravici, Cehia (a.c. 1788–1790), care prezenta un edificiu în stil baroc ridicat în partea de nord a satului, aliniat la drumul principal, cu o planimetrie simplă, acoperiș plat. În tot cuprinsul Imperiului Austro-Ungar, contribuția lui Iosif al II-lea a fost semnificativă la capitolul construirea bisericilor ortodoxe din piatră în Transilvania, mai ales în Brașov și Sibiu.

În localitățile rurale și urbane, conform vechilor legi pământești, răposații erau înmormântați în cimitirele parohiale, amenajate lângă bisericile orașului. Practic, câte un cimitir era amplasat în jurul fiecărei biserici parohiale. În afara orașului erau amenajate cimitirele săracilor, pușcăriașilor și ale celor decedați din cauza molimelor.

Unul dintre aspectele importante legate de evoluția arhitecturii funerare în funcție de tradiții și cadrul normativ constituie fenomenul ctitoriei. În acest context, diferențiem biserici-necropole și monumente funerare ctitorite de răzeșii sau boierii locului, curteni și nobili, locuitorii înstăriți din capitală sau negustori. Fiind un lucru de mare cinste, ctitoria și fundarea unor edificii de cult și monumente funerare în spațiul localității erau apreciate în mod special, mai ales prin tendința de a-și immortaliza numele, neamul și faptele. În lista primelor monumente ctitorite menționăm câteva lespezi de piatră aflate în curtea bisericii Sf. Ioan Botezătorul, din Kamenet-Podolsk, actualmente în Ucraina. Biserica a fost zidită în anul 1612 de către boierii moldoveni Stroici, pietrele cu inscripții în slavonă confirmând actul ctitoriei [154, p. 26].

În așa fel, cimitirul și biserica din cimitir ocupă un loc deosebit în evoluția comunității umane, fiind un liant între biserică și om, un loc sacru, prin care omul vine și pleacă în această lume.

2.2. Semnificația și tipologia cimitirelor ortodoxe din spațiul pruto-nistrean

În spiritualitatea ortodoxă cimitirul reprezintă un loc sacru, o societate în sine, de unde reiese actualitatea interpretării semnificației și evoluției spațiului funerar. O pondere deosebită în studiul spațiului cultural al cimitirului revine discuțiilor pe marginea aspectelor teologice, filosofice, psihologice, legate de impactul morții și al obiceiurilor funerare, imaginea morții găsimu-și reflectare în folclor, muzică, arta plastică și creația literară. Cimitirul integrează câteva fațete interdependente: este un loc de manifestare a doliului, un liant între generațiile de oameni veniți să comemoreze rudele, dar și o posibilitate de a elogia viața. De cele mai dese ori, se prezintă ca o arhivă neexplorată despre istoria locală, națională și genealogia neamurilor, exercitând funcții sociale, religioase, educaționale, comemorative [103, p. 173-184]. Cimitirul este o expresie a manifestărilor arhitecturii și sculpturii, un ansamblu funerar unic, tratat însă în mod diferit, în funcție de epocă și mentalitatea societății, dar și a fiecărui individ în parte, în așa fel, atitudinea față de cimitir devenind un criteriu important privind nivelul de civilizație a comunității.

În calitate de sistem de valori și idei, cimitirul a evoluat pe parcursul secolelor de la cimitire parohiale în jurul bisericilor la spații funerare amenajate în afara localităților. Astfel, indicăm principalele componente ale unui complex funerar: cimitirul ca spațiu de înhumare, construcțiile arhitecturale și monumentele funerare, biserica cu clopotnița, care reprezintă nucleul propriu-zis al acestui ansamblu.

O lapidară retrospectivă istorică ne duce spre observația că de-a lungul timpului, comunitățile umane, care au populat interfluviul Nistru-Prut, au practicat diferite rituri de înmormântare: incinerare și înhumare, folosind, în cel de-al doilea caz, necropole tumulare, plane și tumuli. Amintim că încă comunitățile preistorice (Belozërka) utilizau gropi rectangulare simple, necropolele fiind amplasate pe locuri relativ înalte [166, p. 386]. Camere sepulcrale de formă rectangulară erau folosite și de cimerieni. Gropi simple de formă ovală sau rectangulară aveau sciții, care utilizau și catacomba, caracteristică spațiului nostru de la mijlocul secolului VI î.Hr., odată cu dispariția treptată a vechilor tipuri de morminte. Sciții mai ridicau pe locurile înmormântării stele funerare, doar că spre deosebire de dalele funerare din epoca creștinismului, cele din perioada antică erau antropomorfe, cu atribute militare, formând adevărate complexe funerare (Balabanu, Dubăsari, Butor) [166, p. 478]. La fel, monumentele tracilor prezintă necropole sau morminte singulare, amplasate în apropierea așezărilor [166, p. 536].

O trăsătură distinctă a riturilor funerare ale populației din perioada romană a fost orientarea defuncțiilor după punctele cardinale, transpunând reprezentările religioase tradiționale ale populației, valabile și în perioadă cercetată de noi. Mormintele funerare ale purtătorilor culturii

Sântana-de-Mureș–Cerneahov erau de patru tipuri, în funcție de forma construcției: gropi simple, gropi cu trepte, gropi cu nișă și catacombe [166, p. 596-598]. În Evul Mediu, amplasarea mormintelor în cimitirul din jurul bisericii devine o trăsătură distinctă a creștinismului, care tinde să delimiteze mormintele păgânilor de cele ale creștinilor. Formarea cimitirelor în epoca creștină este legată nemijlocit de afirmarea credinței, biserica sesizând rolul cimitirului încă de la începutul secolului III d.Hr. [134].

Semnificația spațiului funerar derivă și din lexemul ce desemnează locul pentru înmormântare: cimitir – *Kimitrion*, în traducere din neogreacă înseamnă „loc de dormit” [86, p. 357], adică spațiu îngrădit, unde sunt înhumați morții. Un alt termen folosit este necropola, adică orașul morților. În majoritatea satelor cercetate de noi cimitirul este denumit în varianta populară „țintirim”, o formă arhaizantă derivată din latinescul *cemeteryum* (intrat în limba română prin termenul maghiar *cinterem*). Deseori a fost întâlnită și formula „țintirim turcesc”, cu sens de cimitir vechi, dezafectat. În sprijinul formulei „țintirim” vin și unele acte documentare. Astfel, în baza actelor de stăpânire a moșiei Răspopeni, ținutul Soroca, o hotărnicie din 13 noiembrie 1796 face referință la „(...) o mărturie din 27 a trecutei luni octovrie, ce au dato prin carte de blestăm unsprezece oameni, preoți, mazili și birnici din satele de prinprejur, prin care mărturisescu: (...); al triile: pentru siliște Prodăneștilor, că o știu că este din sus de unde este satul acum, care când medelnicer Carp, tatăl stolnicului Ion, au discălecat satul, au făcut și biserică pe **țantirimul vechiu** (subl. n.) și în vremea răposatului domnu Costandin Dimitrie voievod au arsu” [149, p. 246]. Formula în cauză a fost folosită de dieci în hotărnicii și mărturii, cel puțin, în limitele cronologice studiate de noi [85, p. 267]. În același context se înscrie și Hotărnicia în baza actelor de stăpânire a moșii Răspopeni, ținutul Soroca din 13 noiembrie 1796, potrivit căreia „o mărturie din 27 a trecutei luni octovrie, ce au dato prin carte de blestăm unsprezece oameni, preoți, mazili și birnici din satele de prinprejur, prin care mărturisescu: ...; al triile: pentru siliște Prodăneștilor, că o știu că este din sus de unde este satul acum, care când medelnicer Carp, tatăl stolnicului Ion, au discălecat satul, au făcut și biserică pe **țantirimul vechiu** și în vremea răposatului domnu Costandin Dimitrie voievod au arsu” [149, p. 246; 66].

Pentru a înțelege mai bine semnificația cimitirului, în limite rezonabile s-a făcut apel și la informațiile etnografice cu privire la tradițiile ce au dus la formarea cimitirelor și ridicarea bisericilor în cimitir. Conform vechilor obiceiuri, omul răposat trebuia să fie înhumat (*împământenit*) tot în aceeași moșie a satului, adică adus la baștină. În dese cazuri, observăm o strânsă interdependență între linia hotarului satului și pietrele funerare existente, mormintele pecetluind accesul și controlând trecerea din spațiul celor vii și al celor morți, hotarul asigurând circuitul închis al vieții [109, p. 129-131]. Au fost semnalate și cazuri de împotrivire ale

localnicilor de a înmormânta un intrus în cimitirul satului. Așa, la finele secolului al XVIII-lea, comunitatea din Furceni–Orhei a refuzat înhumarea unui olandez, din motiv că „la învierea morților, n-o să-l recunoască băștinașii” [118, p. 355].

Prin repertorierea cimitirelor și a componentelor sale se introduc în circuitul științific cele mai reprezentative biserici din cimitir și monumente funerare, fiind acumulate suficiente mărturii și argumente în sprijinul afirmației că construcțiile arhitecturale funerare au evoluat istoric și arhitectural în funcție de dezvoltarea nucleului principal al spațiului funerar – biserica –, în incinta căreia sau aproape de zidurile sale erau înmormântați enoriașii [262, p. 98-105]. Totodată, documentele de arhivă, completate de observațiile recente pe teren, au validat afirmația lui Șt. Ciobanu precum că cimitirele în vechime erau pe lângă biserică, „(...) dacă nu chiar în curtea bisericii” [123, p. 16]. De fapt, nu a fost menționată o biserică din oraș sau sat, unde să nu fi fost găsite în curte sau în interior vreo piatră tombală, confirmând legătura intrinsecă între cimitir și biserică, practica înhumării lângă cimitir, valabilă, cel puțin, până în primele decenii ale secolului al XIX-lea (Planșa A.2.1). O demonstrează cu precădere și lespezile funerare păstrate în curțile edificiilor ecleziastice și în cimitirele vechi: în curtea bisericii Râșcanu și biserica Sf. Ilie (Chișinău), la bisericile și cimitirele din satele Dănceni, Nimoreni, Hârtopul Mare, Ișnovăț, Văsieni, Mașcăuți ș.a. [138, p. 49]. Urme de cimitir în jurul bisericilor și „pietre intrate în pământ fără inscripții” au fost depistate la Căușenii Noi [123, p. 62; 138, p. 50], la Budești, unde „în dosul bisericii, se găsește un cimitir cu pietre mormântale, cele mai multe cu inscripții moldovenești” [123, p. 64]. În curtea bisericii din Vadul-lui-Vodă erau câteva pietre funerare, moment ce indică, în opinia lui Șt. Ciobanu „că pe la anul 1733 în acest loc a fost cimitir” [123, p. 64; 138, p. 51], fapt la care subscriem și noi, în temeiul examinării detaliate a cimitirelor menționate. De asemenea, în cimitirul satului Criuleni „situat ceva mai la deal de biserică” [123, p. 65], în anul 1924 au fost documentate pietre funerare, fapt ce adevărește amplasarea bisericii în incinta cimitirului. O situație similară atestăm la Hrușova–Orhei, cimitirul fiind amenajat la vreo 300-400 m de biserică [123, p. 66; 138, p. 51]. Cimitire vechi în jurul locașelor de cult au fost atestate prin deceniul trei al secolului al XX-lea în satele Șofrâncani–Bălți, în jud. Orhei la Ustia și Onițcani (cimitirul se afla în mijlocul satului, lângă locul vechii biserici). În jud. Lăpușna, biserici vechi au fost atestate în cimitirele din Răzeni, Dănceni, la Sireți și Trușeni, păstrându-se pristolul vechii biserici, la Vorniceni biserica avea un cimitir alăturat [123, p. 62-63; 138, p. 49-55]. Iar la 4 iunie 1817, comisul Nicolae Racoviță din satul Goianu, ținutul Orhei, se adresează pentru a construi o biserică în cimitir „Fac rugămintea ca să se dea blagoslovenie a se pune temelie spre începerea lucrului (...) fiindcă se face tot într-un țintirim” [19, f. 1], confirmându-se documentar tradiția edificării bisericilor în spațiul cimitirului.

Informațiile sunt completate de Paul Mihail, care subliniază că în Biserici-Bălți „La cimitirul bisericii vechi, în dreptul altarului, se află o cruce de piatră ...”, iar în satul Hoginești-Orhei „în jurul bisericii se află cimitirul” [179, p. 220, p. 227]. Se practica frecvent utilizarea lespezilor funerare din cimitirele vechi la construcția unor biserici noi. Astfel, la Horodiște-Călărași, în temelia vechii biserici de lemn (1797), erau zidite câteva pietre funerare, dintre care două cu textul în exterior, cu dimensiunile de 530×320×370 cm, partea superioară a pietrei fiind cuprinsă în zidăria peretelui nordic al clopotniței (Planșa A 2.1.).

Subliniem că analiza dimensiunii istorico-artistice și arhitecturale a cimitirelor implică în mod obligatoriu reflectarea aspectelor cu privire la amplasarea și tipologia cimitirelor. Prin cercetarea aranjamentului spațial al cimitirului sunt abordate o serie de probleme legate de ansamblurile funerare, patrimoniul material și imaterial, de explicarea semnificației triadei om-biserică-cimitir. Deși pe parcursul secolelor s-a îngăduit să se facă cimitire particulare sau familiale, cimitirele obștești au rămas o regulă generală, fiind așezate în jurul bisericilor, grație aspirației creștinilor de a fi mai aproape de locul unde se aduce Sfânta Jertfă pentru cei vii și pentru cei morți.

De regulă, cimitirele erau amenajate în hotarele populate de o anumită comunitate de oameni. Vechiul sat era considerat ca fiind suma numărului de „fumuri”, adică vetre, la care se adăugau locurile folosite în comun: biserica, cimitirul ș.a. Vatra reprezenta un centru consacrat și un punct central al existenței umane. În satul tradițional românesc, spațiul fizic este perceput ca și „loc”, fiind desemnate locul de vatră al satului, locul de casă, de grădină etc. În imaginarul popular există și locuri ferite, cum ar fi cimitirul, fapt ce a cauzat evitarea acestor locuri și, respectiv, a discuțiilor legate de ele.

O trăsătură distinctă a cimitirului reprezintă amplasarea în spațiu a mormintelor și a monumentelor funerare, moment ce depindea de mărimea familiei. Conform credinței, familia va păstra în lumea de apoi aceeași structură ca și în lumea pământească. Pornind de la teritoriul ocupat și modul de organizare al acestuia, cimitirul se prezintă ca o localitate, un sat, la o scară redusă. Criteriul de grupare a mormintelor în cimitir și a gospodăriilor în vatra satului este identic: potrivit locului ocupat în arborele genealogic de cei vii – în vatra satului, și de cei morți – în vatra cimitirului. Moștenitorul locului de casă în vatra satului (de regulă, mezinul), moștenea și locul de mormânt în vatra cimitirului, având obligația de a-și înmormânta părinții conform obiceiurilor. Acest lucru se observă în mai multe cimitire: la Mileștii Mici-Ialoveni, 10-12 stâlpi funerari, grupați împreună, marchează locurile de înhumare a familiilor Popov, Urmașu, Castraveț, Vicol ș.a. [108]; la Trușeni-Strășeni, stâlpii funerari stau și astăzi mărturie a acestei tradiții [138, p. 49]. Tradiția de înhumare a persoanelor înstărite în incinta bisericii a persistat de-

a lungul secolelor, de la apariția primelor biserici cu cripte martirologice până în secolul al XIX-lea. Pentru cei mai simpli, care nu-și puteau cumpăra un spațiu funerar, existau cimitire obștești.

Materialul documentar și rezultatele cercetărilor pe teren permit încadrarea cimitirelor repertoriate într-o anumită tipologie, elaborată în funcție de mai multe criterii orografice și hidrografice: relief, amplasare, topografie, orientare față de punctele cardinale etc. [116, p. 109-118]. Tipul cimitirului se află în raport direct cu perioada istorică de evoluție a comunității umane. Din aceste motive cimitirele medievale diferă de cele moderne sau contemporane. Cele mai substanțiale transformări au fost specifice perioadei de modernizare a societății, fenomenul fiind mai progresiv în statele europene și SUA, în care, alături de cimitirul tradițional, își face apariția cimitirul-grădină, perfect înscris în planul urbanistic al localității. În spațiul european, Cimitirul Montparnasse sau cimitirul de Sud al Parisului, a fost dat în folosință în 24 iulie 1824. Pe atunci era în afara urbei, astăzi fiind din nou încorporat în partea centrală a orașului [288].

În spațiul românesc procesul de amenajare a cimitirelor, respectiv, forma și tipul lor, au evoluat mult mai lent, în mediul rural modificările fiind ne semnificative chiar la limita secolelor XIX–XX. Parcelările haotice, lipsa unor căi de acces la cimitir și de trafic în incinta cimitirului, insuficiența sau lipsa indicatoarelor necesare mai ales la cimitirele mari, salubritatea neefectivă etc., sunt doar câteva aspecte importante care țin de modernizarea societății, implementarea planului urbanistic și amenajarea cimitirelor conform normelor. Cu regret, constatăm că până a deveni peisaje culturale interactive, cimitirele din mai multe localități din Republica Moldova au de parcurs o cale lungă de transformări, în primul rând, la nivel de mentalitate a societății. În acest context, este convingător cazul Cimitirului Belu, cunoscut și ca Cimitirul Șerban Vodă (București), care în cadrul congresului ASCE (*Association of Significant Cemeteries in Europe*) din 2010, a fost inclus pe lista cimitirelor reprezentative pentru cultura și istoria europeană.

Cimitirele vechi, repertoriate de noi, au fost clasificate reieșind din multiple criterii. Determinarea tipului cimitirului este legată nemijlocit de studiul istoric și geografic al localităților. Tipul cimitirului este strict subordonat caracteristicilor de bază ale spațiului eliberat pentru amenajarea cimitirului – relief, structura solului, rețeaua hidrografică (sursele acvatice naturale sau create de factorul antropic și starea lor, prezența apelor freatice), fortificațiile naturale, densitatea populației și ocupațiile principale (agricultura, creșterea vitelor, pescuitul, olăritul etc.). Printre cauzele alegerii unui anumit loc pentru așezarea satului se numără, de asemenea, flora și fauna bogată, prezența spațiilor verzi etc. În așa fel, la alegerea locului pentru cimitire se ținea cont de amplasarea localității, dar și de cunoștințele persoanelor în etate, care au acumulat de-a lungul anilor experiența transmisă din generație în generație.

Anume de acești factori ține determinarea siguranței locului pentru amenajarea cimitirelor, domeniu ce ținea în Basarabia, începând cu secolul al XIX-lea, de competența inginerului cadastral, care efectua calculele și testările necesare privind apele subterane, compoziția solului etc. Repertorierea cimitirelor din hotarele actuale ale Republicii Moldova a permis să constatăm prezența cimitirelor în anumite zone supuse alunecărilor de teren, din care motiv au fost afectate cimitirele și bisericile. Așa, în Cojușna, cimitirul a fost abandonat din cauza alunecărilor de teren, fapt ce denotă amplasarea cimitirului într-un loc primejdios. La Onești–Strășeni, cimitirul a fost închis în anii '70–'80 ai secolului al XX-lea în urma alunecărilor de teren, iar la Boșernița–Criuleni cimitirul vechi a fost abandonat în urma alunecărilor de teren din anul 1965, când a fost avariata și biserica. Din aceste considerente, cu atât mai mult devin necesare determinarea corectă a locului potrivit și realizarea măsurilor optime de protecție, care includ terasarea teritoriului, amenajarea spațiilor verzi cu un sistem puternic al rădăcinilor, fapt ce permite stăpânirea proceselor alunecărilor de teren, specifice mai multor zone din Republica Moldova.

Constatăm că tipologia cimitirelor depinde în mare parte de relieful localității. Caracterul reliefului teritoriului actual al Republicii Moldova este puțin contrastant, cu forme rotunjite de eroziune relativ uniformă. În acest spațiu se disting câteva unități de relief, grupate în trei regiuni mari: a) **Podișurile și câmpiile Moldovei** de Nord; b) **Podișurile Moldovei** Centrale (Podișul Codrilor și Dealurile Ciulucurilor, cu un relief puternic fragmentat); c) **Câmpiile și podișurile Moldovei de Sud**. Nordul țării este ocupat de Platoul Moldovei ce reprezintă o câmpie ușor ondulată, având o înclinare spre sud. Spre sud, Platoul Moldovei continuă cu Câmpia Moldovei de Nord (Câmpia Bălțului) cu relief slab fragmentat, pante mai domoale și altitudini absolute de 220-250 m. În cursul de mijloc al Răutului se află Podișul Ciuluc-Soloneț. În partea de vest, în zona Prutului, se evidențiază un șir de recife, podișul fiind fragmentat de văi și vâlcele. Între Răut și Nistru este situat Podișul Nistrului, având un aspect de lanțuri de dealuri cu versanții fragmentați, iar în partea de est, pe malul Nistrului, s-au format văi adânci în formă de canioane săpate de afluenții fluviului.

Principalele forme de relief – câmpii, podișuri, coline, văi – au condiționat forma așezărilor umane din mediul rural și, respectiv, amenajarea cimitirelor. Dat fiind faptul că în perioada medievală spațiul pruto-nistrean era ocupat preponderent de masive forestiere, care serveau și în calitate de mijloc defensiv, amplasarea așezărilor umane în aceste teritorii era favorizată de prezența materialului lemnos necesar pentru construcția caselor și încălzirea lor, dar și pentru ridicarea bisericilor, crucilor funerare. Anume din lemn au fost ridicate majoritatea locașelor de cult în secolele XVII–XVIII, piatra ca material de construcție intrând în circuit abia de la începutul secolului al XIX-lea. Trecerea satelor la noile vetre (secolele XVI–XVII) este urmărită

practic pe întreg spațiu, fenomen explicat prin dezvoltarea agriculturii. Și întrucât solul constituia principala bogăție naturală a țării, pentru cimitir se alegea un teritoriu neumblat de oameni, liniștit, nevalorificat cultural și agricol [228].

Dat fiind faptul că așezările umane erau amplasate în văile râurilor, povârnișurilor, pe promontorii, terase, pante deluroase [235, p. 98-101], iar cimitirul satului se extindea în jurul vechilor biserici [138, p. 49], au fost documentate o serie de cimitire și biserici vechi, drept criteriu de referință fiind luat cursul râurilor Nistru, Prut, Răut, Botna, Ichel, unde au fost atestate cele mai multe așezări [263, p. 49, 56]. Cercetarea cimitirelor din aceste localități, folosind ca repere amplasarea față de punctele cardinale și în funcție de relief, cimitir activ sau dezafectat, prezența bisericii în cimitir etc., a extins substanțial cunoștințele despre spațiile de înhumare.

Astfel, pe cursul râului Ichel au fost repertoriate patru cimitire la Onești–Strășeni. În partea de est a bisericii de zid, în imediata apropiere se află cimitirul închis în urma alunecărilor de teren din anii '70–'80 ai secolului al XX-lea. Un alt cimitir abandonat se află la marginea satului, în partea de vest față de locul bisericii de lemn. La Codreanca–Strășeni cimitirul se află în partea nord-vestică a satului. Urmele cimitirului vechi de la Recea–Strășeni le aflăm pe un promontoriu, la vest de biserică și sat. Actualul cimitir se află la vest de biserică, la o distanță mai mare de ea. La Drăgușeni–Strășeni, satul vechi a fost amplasat în jurul bisericii de lemn, în partea sud-estică a satului actual, în matca râului Ichel. Cimitirul actual se află în partea nord-vestică a satului. Pristolul vechii biserici de lemn se păstrează și astăzi în cimitirul satului Micăuți–Strășeni, amplasat tradițional în partea de nord-vest a vetrei satului vechi.

O situație similară întâlnim în localitățile din raionul Orhei. La Pocșești cimitirul se află în partea de nord-vest a satului. Cimitirul actual se află în mijlocul satului Donici. În curtea bisericii a existat un cimitir vechi, amplasat la nord-vest de vatra satului. La Camencea cimitirul se află în partea de nord a bisericii (Planșa A.2.1). Iar la Peresecina cimitirul este amplasat aproape de creasta unui deal, care se ridică în partea nordică a vetrei vechi a satului.

În raionul Criuleni, actualmente există două cimitire în satul Drăsliceni, cel vechi este amplasat tradițional în partea de nord-vest față de vechea vatră a satului, iar cel nou este așezat în imediata apropiere a bisericii, în partea de sud a ei. La Miclești, cimitirul este amplasat în partea de nord a bisericii și satului, și dacă partea nouă, aflată în nemijlocită apropiere de biserică, este comparativ păstrată, atunci partea veche a cimitirului, care se află peste drum de cel actual, este devastată (Planșa A.2.12). În partea de vest a satului Ciopleni găsim un cimitir vechi, iar la nord – cimitirul actual. Pe o colină din mijlocul satului Făurești de astăzi se află cimitirul, satul vechi fiind amplasat în partea de sud-est a colinei în cauză. La Boșernița, cimitirul este amplasat pe o colină de pe versantul stâng al văii Rădi la nord de sat. Destul de interesantă în plan istoric și

cultural este partea veche a cimitirului satului Pașcani păstrată *in situ*, cu pietre funerare mari, de peste 2 m înălțime, cu cruci malteze. Majoritatea lespezilor de calcar local sunt așezate orizontal pe mormânt, o practică tradițională pentru Țara Moldovei în secolele XVI–XVIII.

Aceeași situație privind amplasarea cimitirelor avem atestată și în municipiul Chișinău. În Ghidighici, cimitirul este amplasat în partea vestică a satului vechi (Planșa A.2.1). În prima jumătate a secolului al XIX-lea satul s-a extins spre vest, anume în această perioadă a fost construită biserica de piatră pe un povârniș din partea vestică a satului. La Trușeni cimitirul vechi este situat pe o colină din partea de vest a satului și este format din două terase: pe terasa superioară se află însemnat cu o troiță locul pristolului de la biserica, care a precedat-o pe actuala. În Durlești cimitirul se află în partea de vest a bisericii. La Buiucanii Vechi cimitirul vechi se află în curtea bisericii, în partea de est (Planșa A.2.1). Pe parcursul anilor cimitirul s-a extins în partea vestică a bisericii. În Bubuieci biserica și cimitirul se află pe o colină la nord-est de vatra satului vechi. În trecut cimitirul se afla alături de biserică, dar în anii '30 ai secolului al XIX-lea a fost amenajat pe loc nou, la cca 200 m nord-vest de biserică.

Actualmente, „Regulamentul de funcționare al cimitirelor” împarte cimitirele existente în Chișinău în patru categorii: categoria I: cimitirul Central; categoria II: cimitirele Doina, Sf. Treime, Catolic, Evreiesc; categoria III: cimitirele Buiucanii Vechi, Ștefan Ciobanu, Băcioii Noi; categoria IV: cimitirele Petricani, Sculeni, Ciocana [291]. Câteva cimitire ortodoxe posedă o deosebită valoare istorică, arhitecturală și artistică, și anume Cimitirul Central de pe str. Armenească (fondat în anul 1811), Cimitirul Vechi de la Râșcani (lângă biserica Sf. Constantin și Elena), Cimitirul de lângă biserica Sf. Treime, Cimitirul de lângă biserica Ciuflea (unde au fost strămutate mormintele de la Catedrala Mitropolitană Nașterea Domnului), Cimitirul vechi de la Buiucani (str. Paris). Cimitirul Romano-catolic (cunoscut ca Cimitirul Polonez) este situat în partea de sud-est a Chișinăului pe strada Valea Trandafirilor, în apropierea parcului „Valea Trandafirilor”, având un teren de formă dreptunghiulară, de cca 80×108 m. Din anii '40 ai secolului al XX-lea, cimitirul a fost transformat în unul orășenesc, în anii '60 partea de est a cimitirului armeano-gregorian și a celui catolic a fost scoasă din folosința comunității respective, monumentele funerare distruse, astfel fiind pregătit terenul pentru noi înmormântări. Majoritatea cimitirelor păstrează monumente istorice, artistice și arhitecturale de importanță locală sau națională.

Aparte au fost incluse spațiile funerare depistate pe cursul râului Botna, în satele din raionul Ialoveni. Astfel, la Ulmu cimitirul se află pe o colină la nord de biserică, la Ruseștii Vechi cimitirul este situat la nord-vest de vatra satului, iar la Ruseștii Noi cimitirul este situat la vest de vatra satului. În satul Bardar urmele cimitirului vechi au fost depistate pe un promontoriu

de pe versantul drept al pârâului Vălicica, în mahalaua Cotun. La Pojăreni cimitirul se află pe o colină, la vest de biserică. Iar la Răzeni cimitirul se află la est de biserică, ridicată la fel la est față de satul vechi.

Și pe cursul Nistrului au fost repertoriate câteva cimitire intrate în arealul cercetărilor noastre: la Vâșcăuți–Orhei, biserica și cimitirul se află la sud de vatra satului. Cimitirul vechi este amenajat la vest de biserică, delimitat de un gard de zid. Biserica și cimitirul vechi se află la nord-vest de vatra satului Oxentea–Dubăsari (Planșa A.2.1). Cimitirul față de biserică este amplasat la vest. Cimitirul actual se află pe platoul de deasupra satului la intrarea în sat, pe partea dreaptă. La Molovata–Dubăsari, cimitirul se află la nord de biserică și la nord față de sat. Mai la sud de biserică, în mijlocul satului, se află un alt cimitir vechi. În Ustia, același raion, cimitirul se află în mijlocul satului. În satul Coșernița–Criuleni cimitirul se află pe o colină la nord de sat (Planșa A.2.15). La Onițcani cimitirul se găsește la est de biserica Sf. Treime, construită în anul 1892. Cimitirul are o suprafață de 2,69 ha, este folosit până în zilele noastre și se află la o distanță de 700 m la est de biserică. În cimitir sunt mai multe pietre funerare, datate în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Perioada când Onițcanii erau târg a fost cea mai remarcabilă din istoria localității, inclusiv, în ceea ce privește tradiția pietrelor funerare. Posibilitățile economice ale localnicilor au crescut și odată cu ele a sporit interesul pentru amenajarea spațiilor funerare. Anume în această perioadă în cimitirul din localitate au fost așezate pietre funerare impunătoare. Spre această concluzie ne îndreaptă analiza celor mai reprezentative monumente ca decor, proporții și valoare istorică.

La Mălăeștii Vechi, la vest de biserica actuală, se păstrează urmele unui cimitir medieval, „țintirimul turcesc”, iar cimitirul actual se află la nord de biserică. Cimitirul vechi al satului Corjova–Criuleni a fost amenajat în jurul bisericii. Și la Speia–Anenii Noi (atestat în anul 1636 cu denumirea *Chivăru*), locul cimitirului și bisericii vechi se află la 200 m sud-est de actuala. În curtea bisericii, la sud-vest de edificiul de cult, se află patru pietre funerare strămutate de la locul vechii biserici de piatră construită în anul 1798. Cel mai vechi cimitir se află la 800 m sud-est de biserica actuală, în mahalaua lui Melesteu, la Șumea. La nord de biserică, peste râpa Burdujanca, se află cimitirul care a funcționat din anul 1838 până în 1940. În mahalaua Budăi a fost cimitirul satului Chivăru (nu s-a păstrat – n.n.). Piatra a fost folosită din cariera locală, din mahalaua Ursoaia. Potrivit informatorului Onilă, și aici a existat un cimitir.

În ocolul Nistrului de Jos, pe moșia satului Slobozia Dușca–Criuleni (atestat în anul 1618 cu denumirea de *Caliceni*), la 3 km depărtare de sat, în partea dreaptă a drumului ce duce spre Criuleni, în locul numit de localnici *la Hogeicu* sau „la țintirimul turcesc”, se află urmele unui cimitir vechi cu trei pietre funerare, strămutate în perioada sovietică și acoperite cu pământ.

Și pe cursul râului Ișnovăț au fost repertoriate cimitire vechi și biserici. Așa, la Sipoteni cimitirul se află în partea de sud a bisericii, la marginea satului, pe o colină. În trecut cimitirul se extindea spre nord-est, unde s-a aflat și vechea biserică de lemn. În satul Malcoci cimitirul se află în partea de nord a bisericii, la Suruceni – este amplasat la vest de sat, la Sociteni-Prisaca cimitirul se află la sud-est de actuala biserică. În orașul Ialoveni biserică și cimitirul se află în partea nord-vestică a vetrei satului vechi. Cimitirul se află peste drum de biserică, la nord-vest. În satul Brăila cimitirul se găsește în partea de nord a satului. Cimitirul din Băcioi, datat în secolele XVII–XVIII, este situat în partea de nord a satului vechi, pe partea dreaptă a văii Ișnovăț, astăzi cuprins împrejur de gospodăria satești.

Un loc aparte revine cimitirelor vechi și bisericilor din cimitir din nordul republicii, repertoriate pe baza documentărilor pe teren și completate de „Repertoriul Monumentelor de Istorie și Cultură din RSSM, zona de Nord” (Machet) din anul 1987 [270]. Astfel, la Tabani-Briceni, la 0,2-0,3 km nord-vest de sat, pe malul drept al râului Lopatnic, se află un cimitir vechi [270, p. 138]. Satul Șirăuți-Briceni are patru cimitire. Cimitirul medieval este amplasat în partea veche a satului, la doar 150 m de malul râului Prut și la 750 m de biserică satului.

Un alt cimitir vechi este menționat la 1 km sud-vest de satul Buzdugeni-Edineț, pe malul drept al râului Racovăț, în locul numit de băștinași „țintirimul Turcilor”. La Gordinești-Edineț, cimitirul este amplasat în partea de vest a satului, împărțit în patru sectoare, delimitate prin șanțuri sau rânduri de copaci și tufari [270, p. 310]. Sectorul cel mai vechi, cu înhumări din perioada medievală, se află mai aproape de vatra satului. În perimetrul acestuia s-a aflat și biserică de lemn [107, p. 17-23]. În Lopatnic-Edineț, la 100 m de râul Prut, în locul numit *La Cot*, cimitirul datat în secolele XVI–XVIII se află în fâșia de frontieră, la una din curburile râului [270, p. 325]. În Bădrăgii Noi-Edineț, la 1,5 km nord-vest de sat, pe malul râului Prut, în dreapta gurii Văii Ciocoilor se află urmele unui cimitir medieval, căruia localnicii îi spun „țintirim turcesc”.

În Horodiște-Râșcani au fost documentate două cimitire vechi. Unul dintre ele, datat în secolele XVI–XVII, este amplasat pe malul drept al râului Ciuhur, vis-à-vis de marginea de sud a satului, pe valea numită de localnici „țintirimul turcesc”. Celălalt cimitir medieval este atestat la sud-vest de satul Horodiște-Râșcani și la est de peștera Căsoaia. Un cimitir vechi este documentat la ieșirea din satul Văratice-Râșcani, pe drumul ce duce spre Mălăești. Cimitirul este amplasat la gura râulețului Ciuhureți, pe malul stâng al râului Ciuhur, la 700 m sud-est de biserică.

Șirul cimitirelor vechi și bisericilor documentate în spațiul cimitirului poate fi continuat, la stadiul actual al cercetărilor informațiile acumulate oferă posibilitatea clasificării cimitirelor în funcție de vechime, în următoarele categorii:

1) **Cimitire vechi, părăsite**, cu pietre de mormânt, aflate în vatra satului, atestate în satele Trușeni, Mileștii Mici, Bardar, Molești, Onești, Zăicani, Greblești ș.a. În majoritatea cazurilor s-a păstrat pristolul care indică prezența bisericii vechi din cimitir;

2) **Cimitire vechi, folosite în vatra satului**, documentate în satele Onițcani, Ghidighici, Micăuți, Logănești, Topor (*Cărpineni*), Brăila, Pocșăști, Pașcani, Coșernița, Bălășești ș.a., unde s-a păstrat pristolul vechii biserici sau locul acestuia;

3) **Urme de cimitire vechi în curțile bisericilor actuale** sunt descoperite la Sireți, Ulmu, Gârlea, Mereni, Răculești, Râșcova, Văsieni, Mănoilești, Goian, Buiucani, Durluști, Budești ș.a.;

4) **Urme ale cimitirelor vechi ale satelor în prezent dispărute** au fost depistate în localitățile Ustia (*Seliște*), Slobozia Dușca (*Hogeicu*), Micăuți (*Copileni*) ș.a.

Spațiile funerare examinate permit să constatăm că cimitirele erau amplasate tradițional la nord-vestul sau nordul localității, mult mai rar au fost atestate cimitire amenajate la sud-est sau sud. Această dispunere este explicată prin credința populară că tot ce este legat de moarte este corelat cu apusul soarelui. O justificare în acest context este și poziția defunctului creștin în mormânt: pe spate, cu picioarele spre răsărit, cu capul la apus. Au fost atestate și unele devieri de la această regulă, datorate reliefului și permutării vetrei satului după principiul roirii. Uneori relieful accidentat, în care era așezat satul, nu admitea amplasarea cimitirului exact la vest sau la nord. Și atunci el ocupa orice alt loc neumblat, înalt. Permutările sociale și cataclismele naturale au cauzat schimbarea vetrei satelor pe un loc nou, mai sigur pentru trai, ulterior, întoarcerea la vatra veche, după un anumit timp. Cimitirul rămânea însă pe loc, satul continua să-l folosească. Cu atât mai mult că în vechime se respecta obiceiul reînhumării la șapte ani de la înmormântare, fapt ce majora capacitatea cimitirelor, dar și valoarea centrului sacralității satului [86, p. 564]. O asemenea orientare a cimitirelor, pe axa nord-vest, este atestată și în satele din Ucraina limitrofă. În satul Gradenița, regiunea Odesa, sunt două cimitire, cel vechi fiind amplasat în partea „moldovenească”, nu departe de biserică, având o suprafață de cca 500×180 m [268, p. 13].

Totodată, repertorierea ariilor funerare a permis încadrarea lor în următoarele tipuri: 1) **cimitire urbane**, 2) **cimitire rurale** și 3) **cimitire mănăstirești**. În lipsa altor posibilități, răposații din majoritatea satelor erau înhumați în jurul bisericilor parohiale. În incintele mănăstirilor era amplasată necropola, înhumarea în cadrul mănăstirii considerându-se cea mai merituoasă. Aici erau înmormântați ctitorii, stareții mănăstirilor, persoanele care au adus un deosebit aport în dezvoltarea mănăstirii etc. Pe timpuri, au fost amenajate cimitire la mănăstirile

Căpriană, Hâncu, Hârbovăț, Hârjauca, Călărășăuca, Rudi ș.a. Cu regret, în perioada imediat postbelică, cimitirile mănăstirilor au fost șterse de pe pământ, spre deosebire de vechile cimitire din mediul rural, care au avut o soartă puțin diferită. Aceeași soartă au avut cimitirile din orașele moldovenești, dezafectate pentru a fi ridicate o construcție sau extins o stradă.

În linii mari, planul cimitirului posedă asemănări cu planul localității, funcția principală de limitare a fluxului oamenilor revenind nu clădirilor și străzilor, ci spațiilor verzi și construcțiilor arhitecturale funerare, sculpturilor comemorative. În mod ideal, „orașele morților” ar trebui să dispună de planuri cu sectoare, terenuri amenajate, străzi și alei rectangulare, parcele eliberate sub morminte sau cavouri familiale, amenajate în funcție de vechimea cimitirului, poziționarea geografică (deal, povârniș, terasă, vale etc.).

Constatăm că cimitirile vechi posedă un regim „dispersat”, cu o structură liberă, deseori chiar haotică, lipsită de ordonare și raționalism, pe când cimitirile noi, formate de la mijlocul secolului al XIX-lea, denotă o planimetrie mai riguroasă, zona cimitirului delimitându-se evident de cimitirul vechi (în cazul spațiilor mixte). De regulă, centrul compozițional constituie biserica și clopotnița, cimitirul obținând o planificare radială, cu amplasarea mormintelor în jurul nucleului, conform unei planimetrii riguroase sau libere, în funcție de vechimea spațiului funerar, tradițiile locale și actele normative, dar și atitudinea autorităților.

Cercetările noastre au dus la evidențierea a trei tipuri de cimitire rezultate din soluția planimetrică: **1) regulară** – care reprezintă compoziții geometrice, cu proiectarea și amplasarea strictă a construcțiilor arhitecturale cu caracter funerar (tip specific marilor orașe europene, în spațiul actual al Republicii Moldova abia se lucrează pentru modernizarea spațiilor funerare); **2) liberă** – maxim apropiată de mediul natural, deși prezintă o compoziție bine structurată, sistematizată; **3) mixtă** – care include trăsăturile ambelor tipuri, localizată mai mult pe un relief deluros, structurile funcționale create de om combinându-se cu mediul natural.

În funcție de teritoriul eliberat, mediu urban sau rural, la care se adaugă particularitățile reliefului, prezența apelor freatice etc., se deosebesc următoarele tipuri de cimitire: **1) cu o planimetrie riguroasă și 2) cu un plan asimetric, adaptat reliefului.**

În raport cu planul cadastral al localității, în care este trasată amplasarea exactă a cimitirului, adică spațiul pe care îl deține la stadiul actual de cercetare, constatăm că în cazul reliefului plat, unul dintre cele mai explorate tipuri ale cimitirelor este cel rectangular, încadrat în spațiul localității. Atunci când relieful este neregulat, deluros, comunitatea umană rezerva cimitirului un spațiu mai accidentat, de unde și forma iregulară a spațiilor de înhumare. Cimitirile sunt aliniate la biserică sau drum, posedă forme libere – pătrat, triunghi, dreptunghi,

trapez, poligon, cu una sau câteva laturi arbitrar trasate, condiționate de relief (dâmb, povârniș, râpă, stâncă).

De menționat că hărțile topografice de la începutul secolului al XIX-lea indică amplasarea cimitirului și a bisericii atât în mijlocul localității, cât și la marginea acesteia. În funcție de amplasare, se deosebesc cimitire **1) amenajate în incinta localității, în centrul satului și 2) cimitire amenajate în afara spațiilor locuite de comunitate**. Amintim că până în secolul al XIX-lea, în dorința de a fi mai aproape de Dumnezeu, oamenii își ridicau case chiar în jurul cimitirului și bisericii. Cu timpul, oamenii își ridică locuințe în preajma bisericii, se strămută vetrele satelor, biserica și cimitirul ajung să fie amplasate în centrul spațiului populat, constituind axa principală a localității.

Pe parcursul ultimelor două secole, față de cimitire și amplasarea lor sunt înaintate anumite cerințe, reflectate în planul general al localității. Reieșind din considerente etico-medicale, sociale, politice, culturale etc., la începutul secolului al XIX-lea, în mediul urban (mult mai receptiv noilor transformări și cerințe ale timpului), cimitirele au fost amenajate în afara spațiilor populate. În orașele basarabene are loc ordonarea țesutului urban, iar obiectivele cu impact poluant, inclusiv cimitirele, sunt scoase în afara zonelor de locuit, despărțite, de regulă, prin fâșii verzi de protecție [215, p. 437]. În mediul rural situația rămâne însă pentru mult timp fără modificări esențiale.

În raport cu spațiul ocupat, atât cimitirele vechi cât și cele noi, care în dese cazuri sunt o continuitate firească a cimitirelor vechi, au fost grupate în următoarele categorii:

1) cimitire de dimensiuni mari, atestate în centre urbane, sate răzăsești mari, prospere economic, cu proprietari funciari înstăriți, care au eliberat terenuri pentru amenajarea cimitirelor. De exemplu, în satul Trușeni cimitirul ocupă un spațiu de cca 15684 m.p.;

2) cimitire de dimensiuni medii, cu un spațiu de cca 6000-10000 m.p. (specifice majorității satelor moldovenești, mai ales din centrul și nordul țării);

3) cimitire de dimensiuni modeste, sub 5000 m.p. (atestate în satele și comunele mici).

Examinarea hărților accesibile la această etapă permite identificarea amplasării cimitirelor și bisericilor în moșiile satelor, pe locuri accidentate, nefavorabile pentru agricultură sau construcția caselor. Analiza materialului topografic din câteva localități din nordul țării (Iablona–Glodeni), centru (Mașcăuți–Orhei și Nucăreni–Telenești), sud (Copanca–Căușeni), a certificat amplasarea cimitirului fie în jurul bisericii, fie în imediata apropiere (Planșa A.2.1; Planșa A.2.2). Este evidentă așezarea cimitirelor în centrul satului, deoarece cu timpul satele s-au extins în jurul bisericii, precum observăm din planul moșiei satului Iablona–Glodeni și Mășcăuți–

Butuceni. Dată fiind vechimea considerabilă a hărții moșiei satului Nucăreni–Telenești (1809), la o examinare detaliată observăm că biserica era ridicată în incinta cimitirului.

Studiind fenomenul cimitirelor vechi prin satele Moldovei din stânga Prutului și coroborând datele obținute cu informațiile din regiunile limitrofe, remarcăm un specific local în ceea ce privește amplasarea cimitirelor față de punctele cardinale și anumite tendințe privind amenajarea lor. Totodată, constatăm existența unor norme sociale și rânduieli privind cimitirele și construcțiile din incinta lor. În pofida existenței unei tradiții generalizate pretutindeni de a edifica bisericile în același loc, păstrându-se sacralitatea spațiului, constatăm că această normă nu se respecta atât de riguros. De regulă, vechea biserică era demolată sau i se dădea foc, urmând ca pe locul celei vechi ori în apropiere să fie ridicată o biserică nouă. O asemenea practică a existat inclusiv și la începutul secolului al XX-lea [240].

Totodată, spațiul cimitirului, indiferent de amplasare sau încadrare tipologică, necesită soluționare compozițională corectă, necesară pentru circulația oamenilor, asigurarea inviolabilității, paza cimitirului etc. Din aceste considerente trebuie să fie elaborate compoziții arhitecturale de diferite forme, menite să reglementeze și să ordoneze spațiul cimitirului. Aceste structuri pot fi clasificate reieșind din utilitatea sa, deosebindu-se 1) **structuri funcționale** (propriu-zis mormintele, spațiile de înmormântare și zonele adiacente) și 2) **structuri comunicative** (drumuri, cărări, poteci etc.). Formele compozite separate, ridicate în spațiul cimitirului, trebuie să formeze ansambluri integrale cu monumentele funerare și construcțiile arhitecturale comemorative. În această categorie sunt incluse diverse turnichete, bănci, scaune, mese, pavilioane, foșoare, balustre, felinare, stâlpi, sistemul de iluminare, comunicare și de asigurare cu apă potabilă, diferite dispozitive de inginerie pentru amenajarea cimitirului, care, în mod normal, ar trebui să existe cel puțin în cimitirele din orașele mari din Republica Moldova. Amenajarea corectă a cimitirelor vechi, noi și mixte, conform tuturor normelor și actelor legislative, ține de managementul localității urbane sau rurale, de atitudinea locuitorilor față de cimitir, față de patrimoniu. Problema constă în faptul că ordonarea spațiului cimitirului a fost documentată cu precădere în mediul urban și în satele mari. În cimitirele vechi din satele moldovenești au fost atestate structuri funcționale și mult mai rar cele comunicative, cu excepția gardului de împrejmuire, porții de acces, cărărilor iregulare etc., care diferențiază cimitirele urbane de cele rurale.

Nu mai puțin importantă este clasificarea cimitirelor conform confesiunii. În hotarele actuale ale Republicii Moldova remarcăm prezența cimitirelor creștine ortodoxe, care prevalează covârșitor, fiind urmate de cimitire evreiești și cele catolice (ex.: cimitirul armenesc din Grigoriopol, datat în sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XX-lea), amplasate

în zonele populate compact de anumite confesiuni religioase, de asemenea, atestăm cimitire interconfesionale, în zone populate mixte. Deosebirea esențială între cimitirele creștine și cele evreiești, de exemplu, atestate în majoritatea orașelor din Republica Moldova, constă în principiul tradițional iudaic de „inviolabilitate a mormântului și a cimitirului”, iar amenajarea cimitirelor este una dintre prerogativele de bază ale comunității evreiești (ex.: cimitirul evreiesc din Hâncești). Fiecare piatră funerară, cu inscripții specifice, cimitirele în general, posedă o imunitate deosebită, și pot fi atinse, strămutate din loc doar în cazuri excepționale.

În așa fel, sub aspect istorico-arhitectural și artistic cimitirul reprezintă o comunitate, un sat la scară redusă, în care sunt încadrate și coabitează biserica ca nucleu al spațiului sacru, construcțiile arhitecturale funerare, pietrele și crucile funerare, ca însemne și mărturii ale activității umane. Luate în ansamblu, cimitirul și structurile sale componente constituie parte integrantă a patrimoniului țării, valorificarea științifică a căruia, protecția și salvagardarea au devenit un imperativ al timpului.

2.3. Locașele de cult din cimitirele ortodoxe: aspecte istorice și arhitecturale

Bisericile de lemn și de piatră din cimitirele ortodoxe reprezintă monumente de valoare istorică, arhitecturală și artistică. Edificiile eclesiastice documentate în spațiul cimitirului se disting printr-o expresivitate artistică deosebită. Ele sunt încadrate în planul localităților, amplasate în cele mai avantajoase și înalte locuri, coline, dâmburi, conform cosmogoniei medievale [94, p. 45-67].

Edificiile de cult din cimitirele din spațiul pruto-nistean ridicate până în secolul al XIX-lea posedă anumite trăsături generale și particulare și sunt examinate în funcție de forma arhitecturală, stilul artistic, încadrarea în complexul funerar, soluția planimetrică și amplasarea clopotniței, decorul și detaliile arhitecturale etc. La capitolul tipologia bisericilor, edificate înainte de secolul al XIX-lea în cimitire, menționăm mai multe tipuri și variante, care rezultă din analiza planimetriei și particularităților structurale ale edificiilor de cult. În acest context, relevăm unele concepții ale cercetătorilor cu privire la tipologia locașelor de cult din spațiul pruto-nistean.

Încercări de a sistematiza bisericile după o anumită tipologie au fost efectuate în perioada interbelică de către Șt. Ciobanu [123, p. 6-9]. Primul tip este cel fără de clopotniță, cu acoperiș simplu, cu 1-2 turnulețe încoronate cu cruci (biserica din Hrușova–Orhei) (Planșa A.2.11). Al doilea tip reprezintă biserica cu clopotnița-turn ridicată deasupra pridvorului sau a intrării, așezată în partea de apus a edificiului, deseori clopotnița fiind alipită la peretele estic. Un al

treilea tip de biserică, potrivit tipologiei lui Șt. Ciobanu, are forma unei trefle (biserica din satul Sireți–Strășeni) (Planșa A.2.10).

Arhitectul Gr. Ionescu a clasificat edificiile de cult după tipul de plan, cu criterii diferite pentru secolele XVII–XVIII. Pentru secolul al XVIII-lea bisericile au fost specificate în edificii cu: 1) plan trilobat cu pronaos supralărgit; 2) plan trilobat cu pronaos drept sau ușor supralărgit cu clopotniță deasupra; 3) plan dreptunghiular cu clopotniță pe pronaos; 4) plan trilobat, naos cu turlă, pronaos cu două turlă [165, p. 172-173, p. 223-224].

În studiul său cu privire la arhitectura ieșeană, arhitectul G. Curinschi a evidențiat șase grupuri tipologice, deosebite după numele primului monument, definitivându-se grupul Galatei, grupul bisericii Aroneanu, grupul bisericii mănăstirii Dragomirna, grupul Goliei, grupul bisericilor cu clopotnițe ridicate deasupra pridvorului sau a pronaosului, grupul bisericilor aparținând clasicismului tardiv, anexând și câteva relevee pentru exemplificarea tipologiei propuse [145, p. 17].

La rândul său, cercetătorul V. Jitaru a venit cu unele propuneri de tipologizare a edificiilor de cult [167], iar D. Ichim, pornind de la soluția planimetrică, a propus opt tipuri de biserici [163, p. 20-25]. Tot el a descris „tipul de plan rusesc”, elaborat de Serviciul de Arhitectură din Sankt Petersburg pentru guberniile din sud-vestul Imperiului Rus: cruce cu brațele egale, naosul cubic, acoperișul fragmentat de turnuri și turnulețe, care au acoperișul finalizat cu un bulb în formă de ceapă, rusificând poporul și prin intermediul arhitecturii [163, p. 9].

Fără a detalia subiectul, asupra căruia s-au pronunțat arhitecți renumiți și istorici, constatăm că criteriul esențial în tipologia bisericilor de lemn rămâne a fi planimetria. Cercetătoarea T. Nesterov a evidențiat două tipuri principale ale bisericilor de lemn, fiecare, la rândul său, cu câteva subtipuri. Cele mai răspândite și timpurii sunt edificiile de tip longitudinal, care au derivat din biserică-sală, fiind acceptate cinci variante ale acestui subtip, trăsătura principală fiind „proporțiile instalate în exteriorul clădirilor” [187, p. 137; 191, p. 10-17], după cum se urmărește și la bisericile de piatră. Cel de-a doilea tip, cu planul cruciform sau numit *tip slav*, este „alcătuit din trei volume rectangulare, cu volumul central lărgit” [191, p. 15]. Tipul de biserică moldovenească, de lemn, se distinge de tipul muntenesc și transilvănean printr-un plan trilobat, abside poligonale în partea de est și de vest, planimetrie apărută sub influența arhitecturii de piatră [165, p. 32]. Edificiile păstrează structura veche bizantină a planului, tradițional compartimentat în pronaos, naos și altar. Pronaosul este delimitat prin piloni, pilaștri cu deschideri largi, arcuite, frumos lucrate, pictate și ornamentate.

Cel mai simplu plan al bisericilor de lemn are formă dreptunghiulară, decroșat, care este documentat la biserică din satul Musteață–Florești (1757) (Planșa A.2.29), biserică din Hlinca–

Briceni (1811) [163, p. 21-25; 190, 466-468]. Cu un plan longitudinal, altar spațios și o navă mică, biserica este compartimentată în naos și pronaos. Următorul plan de formă dreptunghiulară, are altarul absidat pe trei laturi, nedecroșat: cum ar fi la biserica din satul Cotul Morii–Hâncești, cu hramul Sf. Trifon, ridicată pe furci în anul 1821, bolta naosului semicilindrică, pe șase laturi în altar, înscriindu-se într-un dreptunghi. Al treilea plan are altarul decroșat: Târnova–Edineț (1805), fiind asemănătoare plasarea turnului-clopotniță deasupra pronaosului [270, p. 228].

Unul dintre cele mai uzuale tipuri de biserică de lemn a fost cel cu naosul supralărgit, care posedă o „dublă simetrie axială față de axele longitudinale și transversale” și prezintă locașuri „cruciforme în plan, cu volumul amplu al naosului, evidențiat în structura edificiului, deseori această biserică are o destinație memorială, întâlnită la cimitire” [187, p. 138], precum ar fi la Zastânca–Soroca (1717), Rotunda–Edineț (construită la sfârșitul secolului al XVIII-lea) (Planșa A.2.29), care se înscrie în tipul de biserică cu clopotniță separată [270, p. 332]. Biserica Sf. Arh. Mihail din Scumpia–Fălești (a.c. 1774–1776) are naosul în formă de cruce, tip atestat în Moldova și Muntenia [141, p. 30-31; 163, 76-77], uzual până în primele decenii ale secolului al XIX-lea, după care, conform legislației, au fost implementate proiectele-„tip” ruse ale bisericilor de piatră.

Cercetătorii ucraineni, mai ales în tendința de valorificare a patrimoniului său cultural – bisericile de lemn –, diferențiază trei tipuri de biserici treflate cu câteva subvariante [280, p. 25] și patru tipuri de biserici cruciforme, la fel cu subvariante zonale [280, p. 26].

O altă particularitate esențială a bisericilor basarabene este forma lor. Potrivit lui V. Curdinovschi, „bisericele [erau] în formă de bazilică, cufundate în pământ” [144, p. 18-42]. Spre deosebire de Bucovina sau Transilvania, unde fanatismul otoman nu avuse impact, în Basarabia bisericile erau mai scunde ca proporții, fără decor, din simpla rațiune că din exterior bisericile nu trebuiau să fie recunoscute ca locașe de cult. Pe parcursul anilor, bisericilor li s-au operat numeroase modificări constructive, ca urmare a unor reparații deseori neîntemeiate sau restaurări neprofesioniste. Edificiile de cult și-au schimbat mult aspectul exterior și interior mai ales în timpul utilizării în calitate de obiective de menire culturală și socială potrivit programului anunțat de restructurarea gorbaciovistă de la mijlocul anilor '80 ai secolului al XX-lea. Arhitectura originală a edificiilor de cult a avut mult de suferit, astfel că astăzi restabilirea și restaurarea este posibilă în mare parte doar în baza informațiilor din arhive.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea este înregistrat un anumit „dezgheț” al arhitecturii moldovenești prin introducerea unor abordări noi, constructive și tehnologice, care au îmbogățit tradițiile vechi din domeniu. Soluția planimetrică tradițională a

bisericilor de lemn, afirmată până în secolul al XVIII-lea, continuă să fie utilizată și la începutul secolului al XIX-lea, de data aceasta la edificarea bisericilor din piatră. Elementele noi intervin doar în limbajul morfologic și în unele soluții constructive. Se răspândește utilizarea pietrei în construcție. Tavanul, care în cazul bisericilor cu navă simplă, de regulă, este plat, rămâne de lemn, iar la cele de tip triconc sau de tip treflat, este de formă semicilindrică. Este construit atât din cărămidă, cât și din material lemnos. Compartimentate tradițional, edificiile de cult ale acestei perioade posedă elemente plastice decorative executate sub impactul barocului târziu.

Totodată, se face resimțită influența clasicismului venit prin filiera rusă, care a marcat și unele schimbări în construcțiile bisericesti. Unul dintre factorii principali ce au condiționat apariția construcțiilor ecleziastice de piatră, mai ales în ținuturile Lăpușna–Orhei, este ascensiunea boierimii locale, care deținea funcții înalte în administrația statului. Folosind posturile deținute, boierii își sporesc considerabil averile, inclusiv prin procurarea moșilor răzășești în stânga Prutului. Boierii stabiliți în satele cumpărate au inițiat construcția conacelor, iar fenomenul morții și educația bisericească primită îi face să se gândească și la viața de apoi. Aceasta meditație a favorizat amenajarea locului de odihnă, conform vechilor tradiții, în incinta bisericilor ctitorite tot de acești boieri. Consemnând însă starea dezastruoasă a edificiilor de cult de lemn, reprezentanții boierimii locale încep a ridica biserici de piatră care sunt mai durabile în timp. În așa fel, și-au asigurat pentru o mai mare perioadă de timp amintirea despre faptele lor.

În zonele unde predomina lemnul, se remarcă folosirea lui în construcție, pe când în regiunile bogate în piatră, rocă calcaroasă (Orhei, Ichel, Răut), la construcția bisericilor a fost utilizată piatra, pe când pentru zona de codru este specificată cărămida. Așadar, dacă în secolul al XVIII-lea prevalează bisericile de lemn, atunci din primele decenii ale secolului al XIX-lea atestăm creșterea constantă a bisericilor de piatră.

În funcție de introducerea stilului baroc și clasicist, adus fie prin filiera austriaco-transilvăneană, fie prin filiera ruso-poloneză, putem diferenția tipurile de biserici cu elemente baroce, clasiciste, fără a minimaliza și implicațiile elementului autohton, cerința comanditarilor și a ctitorilor care acordau mijloace financiare pentru o biserică pe potriva lor, congruentă cu un edificiu din altă regiune, văzut în timpul pelerinajului. În acest context, elementele arhitecturii muntenești proprii primei jumătăți ai secolului al XVIII-lea (biserica Adormirea Maicii Domnului din Căușeni), grație influențelor aduse de arhitecții de origine austriacă, au cedat locul soluțiilor plastice baroce.

Numeric prevalând asupra celor de zid, bisericile de lemn, în calitatea sa de modele ale locașelor de cult documentate în cimitirele vechi din spațiul actual al Republicii Moldova, permit formarea unei viziuni panoramice privind evoluția arhitecturii ecleziastice din stânga Prutului.

Potrivit afirmației lui Gr. Ionescu, arhitecturii de lemn „i se atribuie un rol important în formațiunea arhitecturii monumentale de piatră și zid” [165, p. 26]. În pofida congruenței unor detalii și scheme planimetrice, nu putem vorbi de „o continuitate perfectă și evoluție absolut proprie arhitecturii de lemn”, documentările pe teren înregistrând o interdependență și asemănare între arhitectura în lemn și cea în piatră.

Astfel, din bârne de stejar întărite pe mijloc și la capete cu cuie de lemn a fost ridicată în cimitir biserica Adormirea Maicii Domnului, ctitorită la mănăstirea Hârjauca în anul 1642 de răzeșii din Hirîșeni–Telenești [101, p. 352-360]. A fost tencuită în interior și exterior și acoperită cu șindrilă. Biserica veche a fost demontată și pe locul acesteia s-a înălțat o biserică de piatră. În anul 1821, cu binecuvântarea conducerii mănăstirii, creștinii satului Hirîșeni au luat bârnele bisericii vechi și le-au dus în sat. Pe un loc înalt, în cimitir, a fost ridicată o biserică din bârnele vechi, iar cele putrede au fost înlocuite cu bârne de stejar (partea de nord a bisericii). A fost tencuită doar pe interior, pe exterior fiind fățuită vertical cu scândură și acoperită cu șindrilă. A servit enoriașilor până în anii '30 ai secolului al XX-lea, când a fost înălțată și sfințită biserica din piatră.

În repertoriul bisericilor din cimitir încadrăm și cea cu hramul Înălțarea Crucii din satul Codru–Telenești, ridicată la cumpăna secolelor XVIII–XIX [101, p. 352-360]. Inițial biserica a fost clădită din lemn; în procesul de reconstrucție, însă, carcasa de lemn a fost înlocuită cu cea de cărămidă, iar pereții au fost fortificați prin contraforturi. Soluția planimetrică a bisericii este specifică arhitecturii secolului al XIX-lea și include naosul, pronaosul și absida decroșată. Accesul principal în biserică era amplasat în partea de sud și accentuat printr-un pridvor cu un fronton triunghiular, susținut de două perechi de coloane pătrate. Prin anii '80 ai secolului al XX-lea edificiul era încă acoperit cu șindrilă, având acoperiș cu contururi plastice. Deasupra naosului se ridica turla nu prea mare, cu învelitoare în formă de coif, pe un tambur octogonal. Inițial biserica avea o planimetrie simplă, la care ulterior a fost adăugită clopotnița în două nivele, de lemn, de tipul „octaedru pe pătrat” („восъмерик на четверике”), finalizată cu o învelitoare în formă de coif și turlă cu o cruce din fier forjat. În arhitectura bisericii se îmbină contrastant elementele arhitecturii clasice: frontonul, coloanele, pilaștrii, cornișa cu acoperișul de șindrilă. Interiorul bisericii este iluminat prin tamburul octaedric deasupra cupolei, la fel două ferestre amplasate în naos și una în altar. În fața bisericii erau plasate numeroase troițe de lemn, veritabile monumente ale sculpturii populare.

Subliniem că bisericile de lemn din spațiul pruto-nistrean au avut de cele mai dese ori forma unei corăbii, navă [190, p. 466-468]: Cornova–Ungheni (1568–1572), Dahnovici–

Hâncești (înainte de 1812), Dănceni–Ialoveni (1608), Drăgușeni Vechi–Strășeni (ridicată prin 1791), Dușmani–Glodeni (secolul al XVIII-lea), Tartaul–Cahul (1811) [123, p. 61].

În tipul bisericilor de formă dreptunghiulară se înscrie și biserica Sf. Mihail din satul Gârlea–Ialoveni, ridicată prin 1728, refăcută în anii 1805 și 1884. Era împletită din nuiele, în plan cruciformă, în ograda bisericii se păstrau două pietre funerare fără inscripții, fapt ce adeverește tradiția înhumării în jurul bisericii. Clopotnița bisericii de lemn din cimitirul de la Ciutești (monument de arhitectură de valoare națională) este încadrată spațiului bisericii, în două caturi, pe un fundament de piatră. Biserica de lemn din satul Covurlui–Leova, prin soluția arhitecturală de asemenea este încadrată peisajului natural, are un plan longitudinal, o clopotniță în două niveluri (Planșa A.2.9).

Din bârne fusese construită și biserica Sf. Ierarh Nicolae din satul Horodiște–Călărași [275, p. 56]. Amplasată în cimitirul de la marginea satului, biserica este încadrată în peisajul local. Are un plan dreptunghiular, cu turnul-clopotniță deasupra pronaosului, acoperișul de șindrilă, dominat de tamburul octogonal al clopotniței (Planșa A.2.1). Așezarea în cimitir este certificată prin prezența unor pietre de mormânt, una dintre ele datând în anul 1810, fiind așezată în temelia din nordul naosului, o altă piatră – în partea de nord-est a temeliei naosului. Și biserica de lemn Sf. Dumitru din satul Mândra–Călărași, cu un cimitir păstrând urme de monumente lucrate în diverse materiale, se încadrează tipologic în bisericile cu plan dreptunghiular, având pridvor cu clopotniță deasupra. Biserica de lemn Sf. Arh. Mihail din satul Vorniceni–Strășeni (a.c. 1791 și reparată în 1839), are forma unei nave, la fel era amplasată la cimitirul vechi [123, p. 51] (Planșa A.2.1). În același context se înscrie și biserica Nașterea Maicii Domnului (în prezent demolată) din satul Zastâncă–Soroca, ridicată prin 1717, în vatra veche a satului [187, p. 138]. Biserica Adormirea Maicii Domnului din satul Glinjeni–Fălești a fost construită în secolul al XVIII-lea. Are naosul supralărgit, altar și un pronaos pentagonal. În fața pronaosului a fost construită, ulterior, o încăpere cu funcție de pridvor, având și un turn-clopotniță deasupra [163, p. 63].

În contextul valorificării științifice și protecției patrimoniului cultural, menționăm că la etapa actuală una dintre modalitățile de conservare a bisericilor de lemn este prelucrarea cu substanțe anticorozive a lemnului și placarea pereților cu tablă de metal. O asemenea situație avem documentată la biserica de lemn din satul Florești–Ungheni (Planșa A.2.9). În scopul protecției, întreg spațiu al bisericii, inclusiv clopotnița integrată în volumul locașului, au fost placate cu tablă zincată. În imediata apropiere de biserică au fost descoperite monumente funerare de o deosebită factură artistică, aspect ce denotă măiestria și abilitățile profesionale ale cioplitorului în piatră. În opinia noastră, această modalitate de conservare a bisericilor de lemn ar

putea fi uzuală și pentru alte edificii de cult, fapt ce ar proteja lemnul de factorii nocivi și ar păstra intact monumentul de importanță istorică și arhitecturală.

Planimetria tradițională a bisericilor de lemn, afirmată în secolul al XVIII-lea, și-a găsit reflectare și în bisericile de piatră edificate într-un număr foarte restrâns în spațiul pruto-nistrean. Primele biserici din piatră, ridicate în Moldova din stânga Prutului, au fost zidite în conformitate cu stilurile tradiționale ale Țării Moldova – bisericile de tip trilobat de la Rudi (1777), Sireț (1780), Călărășăuca (1782), Vadul-Rașcov (1787), Otaci (1793) ș.a. În așa fel, tabloul de la finele secolului al XVIII-lea prezintă pentru Chișinău, prin 1789, cca șase sau șapte biserici, cele mai reprezentative fiind biserica domnească Sf. Nicolae (a doua jumătate a secolului al XVII-lea), biserica Sf. Ioachim și Ana (Nașterea Maicii Domnului) din Chișinău (1742), cunoscută mai mult ca Biserica Măzărache, unde a fost documentat și un cimitir medieval care indică înhumarea în curtea locașelor de cult [128, p. 39-43].

2.4. Construcții arhitecturale și monumente funerare

Teritoriul dintre Prut și Nistru păstrează pe întinderile sale o serie de vestigii istorice, întruchipate în monumente funerare și comemorative, datând în perioada medievalității târzii, când spațiul respectiv a făcut parte din Principatul Moldovei. Deși nedreptățite în descinderile întreprinse de premergătorii noștri, porțile de acces, gardurile de împrejmuire, pristolurile, monumentele funerare ș.a., constituie un valoros compartiment al patrimoniului cultural al țării. Investigațiile recente fac plauzibilă elaborarea unei tipologii a construcțiilor funerare amplasate în cimitire și în incinta bisericilor. În acest scop, au fost documentate pe teren și studiate două grupuri de monumente funerare: **1) piese aflate în cimitirele vechi, dezafectate și 2) monumente funerare plasate în biserică, în cimitirele mixte și cele noi.** Ne revine o sarcină deloc ușoară de a documenta aceste construcții în spațiul actual al Republicii Moldova, de a le introduce în circuitul științific, inclusiv, prin atribuirea lucrării unui anume meșter sau atelier.

Intrarea în cimitir se face prin poarta de acces, care reprezintă o delimitare strictă și o trecere din lumea celor vii în lumea celor morți. Respectându-se toate obiceiurile caracteristice spațiului nostru, prin poartă se intră de sărbători, la înmormântări, circulația fiind realizată pe mai multe drumuri și alei, formate în funcție de amenajarea spațiului funerar. Lipsa porții și/sau a gardului de împrejmuire (în unele cazuri) nu presupune însă posibilitatea pătrunderii aleatorii în cimitir. De-a lungul anilor, conflagrațiile, politica distructivă a statului și factorul antropic au dus la dispariția porților și gardurilor vechi, devenite emblematice pentru spațiul ortodox. În tot spațiul european, supus modernizării și transformărilor, cimitirele aveau construite porți de acces, în primul rând, din considerente igienice și edilitare. Și dacă numele celor care au ridicat

în cimitirele vechi din Moldova o poartă, un gard a rămas în anonimat, ele fiind creația unui pietrar sau atelier local, atunci în plan european, se cunosc nu numai arhitecții bisericilor, dar și cei care au executat construcțiile arhitecturale din spațiul cimitirului. De exemplu, poarta principală a Cimitirului Central *Zentralfriedhof* din Viena, Austria, a fost proiectată în anul 1905 de către Max Hegele, cu reliefuri executate de Georg Leisek și Anselm Zinsler [285].

În stânga Prutului au fost atestate următoarele tipuri de porți de acces pe teritoriul cimitirului și al bisericii:

1) Poarta de acces modelată în turnul-clopotniță al bisericii, documentată la Vadul Rașcov–Camenca, Gura Căinarului–Florești, Ghidighici–Chișinău ș.a. (Planșa A.2.29);

2) Poartă de acces ca o structură arhitecturală separată, atestată la cimitirele din Stodolna–Rezina, Tătărăuca Nouă–Soroca, Micăuți–Strășeni, biserica Măzărache din Chișinău, Durlești–Chișinău, Scorțeni–Telenești ș.a. (Planșa A.2.29).

Porțile de acces și împrejmuirile posedă un specific local, fundamentat pe tradițiile autohtone și diferă substanțial de porțile de acces documentate de noi în cimitirele din Ucraina și România. Dacă porțile din județul Maramureș (România) sau Transcarpatia (Ucraina) impresionează prin dimensiuni, motive decorative, tehnica de executare, formând un veritabil ansamblu arhitectural împreună cu biserica și cimitirul, atunci cele din Republica Moldova sunt mult reduse ca mărime, gândite însă pentru a trece cortegiul funerar.

Printre cele mai reprezentative porți de acces ca o structură arhitecturală separată o remarcăm pe cea din cimitirul vechi din Stodolna–Rezina, un sat de pe malul drept al Nistrului (Planșa A.2.29). La 17 ianuarie 1969, satul a fost alipit în mod arbitrar la satul Lalova–Rezina, însă a rămas în toponimia regională. Biserica de lemn cu hramul Sf. Dumitru a fost ridicată în anul 1793 [261, p. 348]. Poarta de cimitir prezintă o poartă scundă, cu acoperiș rectangular, plat, din plăci de piatră. Este unită cu gardul de împrejmuire, tot din piatră, care marchează spațiul cimitirului vechi al satului. Compozițional, poarta integrează trei segmente. Partea centrală, în care este modelată intrarea semiarcuită în partea superioară, este flancată de doi pereți simpli. S-au păstrat elementele din piatră, pe care, la timpul lor, au fost înălțate crucile forjate: două pe părțile laterale și una în centrul porții. La etapa actuală de cercetare, poarta posedă degradări masive provocate de factorul fizic și antropic, tencuiala este deteriorată. Poarta de la Stodolna necesită restaurare și protecție, fiind parte integrantă a spațiului cultural al cimitirului vechi.

Tradițional, din motive de salubritate și igienă, dar, în primul rând, pentru a delimita spațiul celor vii de cel al morților, în jurul cimitirelor se ridicau împrejmuiri. De regulă, poarta și gardul erau executate într-o manieră unică, formând un ansamblu. Vom aduce ca exemplu gardul ce împrejmuiește cimitirul vechi din Stodolna, care formează un tot întreg cu poarta de acces.

Gardul este construit din piatră brută, venind în continuarea porții de piatră. Lăsat în voia sorții, a ajuns astăzi într-o stare deplorabilă, degradând la nivelul zidăriei, având spărturi de proporții, făcând accesul liber în spațiul cimitirului. Cert este faptul că executarea unei porți de piatră și a unui gard impunător a fost în puterea unei comunități și a ctitorilor înstăriți din localitate, dar și progresiști, cu idei moderniste, care s-au gândit asupra îngrădirii accesului în cimitir, delimitarea spațiului cimitirului de cel locuit de oameni.

Subliniem că cimitirele și bisericile din secolul al XVIII-lea au fost îngrădite preponderent cu garduri de nuiele, împletite pentru a limita accesul la cimitir și a marca spațiul. Asemenea împrejmuiri simple erau schimbate la necesitate, reparate de comunitatea locală, primind în prealabil acordul administrației bisericești pentru orice tip de operațiune. Gardurile de nuiele rar când au ajuns intacte la ziua de astăzi, fiind reconstruite după placul noilor administratori ai bisericilor și de comun acord cu comunitatea enoriașilor, în ideea de a proteja cimitirul și biserica de intrările nedorite și nepotrivite. Aparte sunt repertoriate cimitirele lipsite de porți de acces și/sau garduri de împrejmuire, moment specific, de regulă, cimitirelor vechi, dezafectate, dar și unor cimitire mixte.

Un loc aparte în spațiul cimitirului revine pristolului (sl.: *prēstolŭ*, var.: *prestól*, *prastól*), care prezintă o componentă importantă a ariilor funerare. A fost conservat de comunitatea creștină și documentat de noi în majoritatea cimitirelor vechi. Importanța pristolului este absolut peremptorie, simbolizând edificiul vechi al bisericii, talpa altarului de odinioară, masă din mijlocul altarului unei biserici, pe care se țin obiectele necesare oficierei liturghiei. Locul fostelor biserici se observă după construcțiile amenajate tradițional în jurul pristolului, pe locul altarului, cu scopul principal de a îngrădi și a proteja locul sfânt pentru întreaga comunitate. De regulă, sunt amplasate în curtea bisericii, în cimitirul vechi, în vatra sau moșia satului. Din totalitatea construcțiilor de acest gen, distingem câteva exemple frecvent întâlnite, specifice pentru nordul, centrul și sudul Republicii Moldova (Planșa A.2.31).

Cele mai reprezentative pristoluri documentate de noi în spațiul Republicii Moldova au fost grupate în funcție de regiune geografică. În majoritatea cazurilor, pristolurile au fost atestate în cadrul cimitirelor vechi, dezafectate, marcând locul fostei biserici, argumentând concludent aserțiunea noastră că în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea bisericile au fost edificate în spațiul cimitirului. În nordul interfluviului Nistru-Prut avem documentate pristoluri la Cobâlea–Șoldănești, iar la Bolotino–Glodeni pristolul bisericii vechi este păstrat până în prezent în vatra veche a satului, pe malul râului Prut. La biserica de lemn cu hramul Sf. Arhanghel Mihail din satul Sudarca–Dondușeni (ridicată în 1793), pristolul reprezenta o lespede masivă de piatră, fixată pe un soclu din zidărie de piatră (biserica a fost dezasamblată în 1993,

urmând a fi reclădită în incinta Muzeului Satului din Chișinău – n.n.). La Mărcăuți–Briceni, construcția deasupra pristolului fostei biserici de lemn a fost zidită din fragmente de lespezi de mormânt din cimitir. Pristolul fostei biserici de lemn din satul Rudi–Soroca (1779) se află în partea de nord-est. În curtea bisericii, la nord de biserica actuală a satului Holoșnița–Soroca (1770), pe timpuri s-a aflat cimitirul vechi, unde se păstrează pristolul fostului locaș de cult de lemn [81, p. 115-116].

Documentările noastre au continuat și în localitățile din raionul Ialoveni. Astfel, la est de biserica din Nimoreni, găsim pristolul bisericii vechi de lemn. La Cărbuna, la est de cimitirul actual, în curtea unui gospodar, se află pristolul bisericii vechi de lemn, construită prin anul 1785.

Pristoluri ale bisericilor vechi au fost documentate și în localitățile din sudul țării, precum ar fi Etulia–Vulcănești, unde a fost atestat un pristol construit din cărămidă.

Aparte vom cataloga pristolurile bisericilor mănăstirești. În partea de sud a bisericii de vară a mănăstirii Tabăra (a.c. 1779) se află îngrădit vechiul pristol al bisericii de lemn, care a precedat biserica de zid (Planșa A.2.31). Pristolul din piatră, cioplit grosolan dintr-un monolit, a fost documentat și în biserica schitului Țipova (Horodiște) (Planșa A.2. 31).

Indispensabile spațiilor cimitirelor sunt monumentele funerare. Ca subiect de investigație, plăcile tombale amplasate inițial pe morminte au suscitat interesul filologilor și istoricilor, subliniind calitatea sa de sursă epigrafică. Însă până în prezent în istoriografia națională nu a fost menționată multitudinea structurilor tombale, iar piesele nu au fost repertoriate și înscrise în anumite tipuri. Valoarea acestor monumente este deosebită din rațiunea că reprezintă preponderent monumente funerare ale ctitorilor bisericilor, mănăstirilor sau ale personalităților notorii (ex.: cavoul mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni de la mănăstirea Căpriană), fiind un omagiu celor care au adus o contribuție deosebită în istoria locală și națională (Planșa A.2.32).

Mărturii ale unui trecut zbuciumat, monumentele funerare consemnează – adesea în forma artistică rudimentară și limbaj sobru –, decesul unor personalități de referință, întâmplări și fapte ce au derulat în spațiul vizat în contextul social-politic al timpului. Exegezele în acest domeniu, devenite tot mai consecvente în ultima perioadă, au relevat existența unor tradiții artistice la acest compartiment [107, p. 17-23; 110, p. 179-193; 112, p. 439-450; 114, p. 62-71].

Despre locul și rolul monumentelor funerare mărturisesc și datele istorice. De regulă, monumentele comemorative, în popor cunoscute ca stâlp, stâncă, piatră, cruce, erau ridicate în locurile unde s-au desfășurat evenimente deosebite. Pornind de la o tradiție păstrată din bătrâni, deseori aceste vestigii au fost categorisite ca fiind „turcești”, cu sensul „din timpul dominației turcilor”. Denumirea de „stâlpi sau cruci turcești” are o semantică mai extinsă. Expresia nu este

întâmplătoare, simțindu-se o evidentă influență asupra monumentelor din partea lumii orientale, reprezentată de popoarele conlocuitoare, inițial tătarii Hoardei de Aur, apoi tătarii din Bugeac și, respectiv, turcii din raiale, care au marcat în mare parte cultura poporului nostru. Formele pietrelor funerare tătărești sunt asemănătoare cu unele forme ale pietrelor moldovenești. Stâlpii de piatră, încununați cu un acoperiș piramidal, amintesc de mormintele tătarilor din Crimeea și Dobrogea, acoperite și ele cu același element în formă de Turban².

Un prim exemplu atestat documentar de prelucrare artistică a pietrei în Evul Mediu sunt pietrele de mormânt de tip oriental din așezarea Costești-Gârlea, datate la începutul secolului al XIV-lea [137, p. 22]. Presupunem că piatra a fost extrasă din zăcămintele de rocă calcaroasă, aflată pe atunci din abundență la suprafața solului în Cheile Ișnovățului, la 4 km de orașul medieval Costești. În această ordine de idei, vom aduce câteva date sumare cu privire la locurile de unde a fost extrasă piatra pentru a fi cioplite monumentele funerare și ridicate bisericile de zid la început de secol XIX. Partea centrală a spațiului actual al Republicii Moldova se circumscrie unui spațiu geografic bogat în zăcăminte de piatră: Pruncul-Ghidighici, situată pe locul Cheilor Bâcului [174, p. 13], cariera Micăuți, amplasată la Cheile Ichelului [68], cariera de piatră Mileștii Mici-Ialoveni, situată la Cheile Ișnovățului [108], Cricova-Făurești, Chișinău-Râșcani, Chișinău-Circ ș.a. În același context se înscriu și zăcămintele de piatră din Cosăuți-Soroca. În procesul identificării acestor tradiții într-o arie geografică sau alta, observăm că cel mai frecvent ca spațiu pentru conturarea unui specific au servit anume bazinele râurilor Ichel, Prut, Nistru, Bâc, Ișnovăț [112, p. 439-450]. Cadrul natural a fost favorabil apariției și dezvoltării cioplitelui artistic al pietrei. Precizăm că aria supusă cercetării se circumscrie unui spațiu geografic bogat în zăcăminte de piatră.

Potrivit unor catagrafii, au fost identificate anumite localități unde pietrele erau scoase, vândute în formă brută, localitățile deservind practic întreg spațiul antrenat de noi în cercetare. Se știe că în ținutul Orheiului, în anul 1820, ocolul Prutului, în satul Șășcanii, „să află piatră și pentru scosul unui stânjăn primăsc lucrătorii câte 18 lei” [221]. În ținutul Orheiului, la 1820 a fost atestată piatră bună la Butuceni, Trebujeni, Răculești, Bălăoșești (ocolul Răutului de Jos) [222, p. 313-369], „la Mășcăuții e în destul și s-au întrebuințat numai la facerea bisăricii, a crîșmii și a unui beciu, la vro câteva poduri și fîntîni”; „piatra dela Săliște și Rîșca” să întrebuințează la facerea acareturilor în târgușorul Orheiului, „și de un stînjîn piatră de scos plătesc acei ce au trebuință câte 8 lei precum și cetverta de var câte 3 lei, iar stăpânii moșii eu zăciueală pentru piatră și var”. În ocolul Nistrului de Sus, piatră bună se afla la Chipirceni,

---

² Sugestie venită din partea dr. prof. Eugen Nicolae, pentru care îi aducem mulțumirile noastre.

Slobozia Hodorogii, Jora de Jos, Jora de Mijloc, Jora de Sus, Lopatna, Iarova. Piatră se găsea și în ocolul Câmpului: la Pripiceni, Cogălniceni, Cuizăuca, Trifești. În ocolul Nistrului de Jos „piatră se află în satele Hrușova, Cioplenii, Goianu, Făureștii și Vădenii și scoțându-o lăcuiorii o vînd de pe loc cu stînjinu dela 8-12 lei, pentru osteneala scosului”. În ocolul Botnii, satul Ialoveni, „piatră este cu îndestulare, cei ce scot eu câte 20 lei pe stînjenu domnesc, iar ducerea la Chișinău, îndepărtare de doao ceasuri și jumătate câte 35 lei”. În ocolul Bucovățului, în satul Durlești, „pe moșia Grozăștii, răzășească, lângă Durlești, pe apa Bâcului, se află piatră bună pentru zidire” [220, p. 19].

Și la Gordinești–Edineț, grație zăcămintelor bogate de calcar, aflate în perimetrul moșiei, dar și a naturii artistice a locuitorilor acestui sat, pe parcursul veacurilor s-a format o tradiție locală de prelucrare a pietrei. Treptat pietrarii au ajuns să fie cunoscuți și solicitați în toată zona nordică a Basarabiei. Acest lucru este confirmat și de „Catagrafia Basarabiei de la 1817”, de unde aflăm că locuitorii satului erau specializați în prelucrarea artistică a lespezilor și a stâlpilor din piatră. Măiestria artiștilor localnici a făcut ca producția lor să fie comercializată reușit în satele din ținutul Hotin [218, p. 23].

În ceea ce privește piatra de talie, pentru care se cerea o calitate mai bună, se știe că a fost adusă din locuri mai îndepărtate, alegându-se cu atenție. Peste tot este atestată o gresie cenușie, tare și negelivă. Constatăm că piatră de construcție și pentru tăierea monumentelor funerare în spațiul vizat era suficientă, iar geografia carierelor de extragere certifică prezența și îndestularea zonelor de nord, centru și sud cu materii prime de calitate. Piatra folosită la cioplirea monumentelor funerare era extrasă din carierele din apropiere, unde s-a găsit totdeauna rocă destul de bună, întrucât executarea monumentului la o depărtare de locul instalării nu era rezonabilă, mai ales luând în calcul lipsa mijloacelor necesare de transport. Monumentele studiate de noi au fost cioplite din piatră de calcar local, extras din vechi timpuri.

Revenind la monumentele funerare, amintim că cele mai timpurii pietre funerare din hotarele actuale ale Republicii Moldova au fost documentate în zona Orheiului Vechi. Una dintre ele, de proveniență orientală, datează din perioada dominației Hoardei de Aur. Placa funerară a fost descoperită de Pavel Bârnea și Tatiana Reaboi în timpul săpăturilor arheologice din anul 1986 [236, p. 243-246]. După 18 ani inscripția a fost descifrată de istoricul Eugen Nicolae, care o datează în anul 1359 [195, p. 81]. Lipsa unor pietre funerare mai vechi o putem argumenta prin strâmtorarea vetrelor din cauza războaielor ruso-turce (una dintre strămutările importante a vetrelor a avut loc la sfârșitul secolului al XVIII-lea), a epidemiilor de ciumă, dezastrele calamităților naturale.

De regulă, stâlpii comemorativi au fost plasați la intersecția sau pe marginea drumurilor, în pădure, marcând și astăzi vechile drumuri dispărute și intrând temeinic în toponimia locului. Termenii de „stâlp”, „piatră” deseori indicau și anumite puncte geografice, erau folosite ca puncte de referință în orientare și hotărnicii, manifestând, pe lângă rolul social-religios și un pronunțat caracter utilitar. Astfel, în documentele secolelor XIV–XVII sunt menționate o Cruce la Săcălășești, jud. Neamț; Crucea lui Ștefan Vodă, la Sucevița, jud. Suceava [157, p. 74]; Stâlpii Roșului la Cârnești, lângă Securenii, jud. Bacău; pe Dunăre – Stâlpul Gălătenilor în hotarul iezelui Cahov, raionul Reni din sudul Basarabiei (azi în Ucraina); Stâlpul Grecului la Cămilești pe Bârlad, lângă Tecuci, jud. Galați; Stâlpul lui Piscan la Coturile Hârloianilor, jud. Iași; Stâlpul Oprii în hotarul târgului Vaslui, jud. Vaslui; Stâlpul Popeștilor – la Cârliși, jud. Neamț ș.a. [157, p. 239].

Prezența monumentelor comemorativ-funerare este confirmată și de mărturiile hotarnice din secolele XVII–XVIII. O hotărnicie din anul 1651 a moșiilor Rogojeni și Vârtejeni indică un mormânt de Elin și o cruce de piatră [85, p. 20]. Mărturia hotarnică a moșiilor Mihăilașa și Peștera menționează un Stâlp de piatră lângă drum [85, p. 40]. În unele cazuri documentele specifică și tehnica de executare: „era în patru muchii și cioplit cu ciocanu”.

O primă încercare de a face o tipologie a monumentelor funerare din spațiul cimitirului a fost realizată de cercetătorul P. Constantinescu-Iași, meritul incontestabil al căruia a fost localizarea unui șir de cimitire vechi, specificarea valorii artistice a pietrelor funerare, acordând acestor piese semnificația de creație artistică [138, p. 49-55]. Nicolae Stoicescu, în *Introducerea* la lucrarea „Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova”, nota că „În mod surprinzător, în Moldova sînt mai puține cruci sau troițe decît în Țara Românească, motiv pentru care nu am mai alcătuit un indice separat al acestora” [212, p. 19].

Cercetările noastre au dus la evidențierea a două tipuri de monumente: 1) funerare, amplasate în cimitire și 2) comemorative, care nu totdeauna sunt încadrate în spațiul cimitirului. Practic, nu există deosebiri de esență între monumentele comemorative și cele funerare, exceptând conținutul textelor încrustate pe ele și care fac referire, de fiecare dată, la un eveniment anume și la un loc concret unde acestea au fost așezate. Monumentele funerare sunt amplasate în incinta cimitirelor, iar epitaful dăltuit începe cu expresia „Pomenește Doamne pe robul tău ...” sau „Aici zace robul lui Dumnezeu ...”. Pe când textul stâlpilor comemorativi are ca formulă sintagma „Acest stâlp l-au făcut ...” sau „l-au pus ...”, scopul principal fiind la fel comemorarea celor nominalizați. Dat fiind spațiul limitat al cercetării, ne-am concentrat eforturile pe descrierea celor mai reprezentative pietre funerare din spațiul cimitirului, cele comemorative beneficiind doar de o caracterizare lapidară.

Pornind de la criteriile principale precum forma, terminația părții superioare, amplasarea textului, decorul ș.a., monumentele funerare din cimitire au fost clasificate în mai multe tipuri și subtipuri, printre care vom indica gropile de mormânt, sicriile (cunoscute și ca coșciug), sarcofagele (sicriile de piatră), care sunt mai puțin reprezentate în spațiul nostru. Aparte sunt clasificate arcosoliile (nișe de înmormântare), ce reprezintă unul dintre tipurile construcțiilor de înhumare uzuale în bisericile-necropole. Unele biserici din stânga Prutului (mănăstirea Călărășăuca, biserica din satul Bușila ș.a.) păstrează și acum nișe semiovale, în care au fost înhumați ctitorii și binefăcătorii bisericii. Racla, o construcție tombală de formă dreptunghiulară, este așezată în interiorul bisericii-necropolă, iar baldachinul este amenajat, de regulă, peste raclă, întruchipând o construcție cu coloane și acoperiș, deseori întreaga structură fiind alipită de perete.

Pe teritoriul Moldovei a fost utilizat un anumit tip de construcții tombale precum este cripta (gr.: *κρυπτή*) – un spațiu special proiectat sub biserici, care servea pentru înmormântare. În Moldova acest tip nu a fost utilizat pe scară largă, fiind atestate cavourile din biserica de la Hansca-Ialoveni (ridicată în 1820), ș.a. Apariția criptei este datorată influenței unor meșteri cunoscuți cu arhitectura romanică, împrumutul din tradiția occidentală fiind unul peremptoriu, moment exemplificat prin construcțiile funerare de la mănăstirea Suruceni-Ialoveni, bisericile din Cuhureștii de Sus-Florești, Meșeni-Telenești. La mănăstirea Suruceni, sub proscomidiarul bisericii Sf. Gheorghe, se află cripta, unde au fost înmormântați ctitorii și slujitorii mănăstirii. Aici a fost depus și sicriul pitarului Casian Suruceanu, ctitorul schitului și al bisericii, pe mormânt fiind instalată o piatră cu un epitaf scris în limba română [124, p. 151]. Tradiția cavourilor obține o dezvoltare semnificativă mai ales din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Proiectul bisericii Pogorârea Sfântului Duh a mănăstirii Hârbovăț la fel a fost prevăzut cu o criptă cu cavouri, care a fost amenajată în subsolul bisericii, pe axa est-vest, dar care a fost nivelată cu pământul în perioada sovietică [104, p. 352-380].

Un loc aparte regine gropniței („camera mormintelor”), reprezentând o încăpere aflată între pronaosul și naosul bisericii, în care se găsesc, de regulă, mormintele ctitorilor. Descrierea foarte detaliată a gropniței de la biserica mănăstirii Neamț (1497, ctitoria lui Ștefan cel Mare) și a celei de la biserica mănăstirii Probota (1530, ctitoria lui Petru Rareș), a fost efectuată de Gr. Ionescu. Gropnița a devenit unul dintre caracterele esențiale ale bisericilor mănăstirești din epoca domniei lui Petru Rareș [165, p. 272, p. 290]. În spațiul actual al Republicii Moldova, o asemenea gropniță a fost documentată la mănăstirea Căpriană, la biserica Adormirea Maicii Domnului.

Documentarea peste o mie de pietre de mormânt permite realizarea unei tipologii a acestei categorii, fiind diferențiate trei categorii importante de monumente funerare, fiecare având

subtipuri aparte: 1) lespezi, 2) stâlpi și 3) cruci de piatră (Tabelul A.2.1; Planșa A.2.4; Planșa A.2.5).

D) Lespedea funerară reprezintă o dală de piatră așezată orizontal pe suprafața mormântului. În spațiul cercetat de noi au fost descoperite un număr considerabil de lespezi, ca formă deosebindu-se piese trapezoidale și rectangulare. Indiferent de formă, majoritatea pieselor posedă inscripții, care pot fi împărțite în două grupuri: a) pietre cu inscripții amplasate în chenar și b) pietre cu inscripții cioplite în chenar și în câmpul central. În funcție de posibilitățile comanditarului, inscripțiile și decorul erau executate în relief, pentru cei mai înstăriți, și incizat – pentru ceilalți.

Varianta clasică a pietrelor cu inscripții în chenar se caracterizează prin faptul că pe perimetrul lespezii este rezervat un câmp cu lățimea de cca 10-15 cm, limitat din ambele părți de linii incizate sau de brâuri în relief, torsionate. Anume în acest câmp este amplasată inscripția funerară. Pe câmpul central, de regulă, este reprezentată o cruce de tip Golgota. În acest tip de monumente cunoscut bine și în Moldova din dreapta Prutului [76, p. 566-571], se înscriu lespedeza lui Vasile din satul Șirăuți–Briceni și lespedeza lui Grigori din satul Hlinaia–Edineț (Planșa A.2.4).

Lespedea de mormânt a lui Vasile este datată în prima jumătate a secolului al XVII-lea, are dimensiunile de 80×65×57×17 cm, este executată în tehnica meplat. A fost găsită în cimitirul vechi al satului Șirăuți, la o adâncime de 2 cm de la suprafața solului, la un metru nord-est de pristolul fostei biserici de lemn. Lespedea a fost tăiată în două părți și reutilizată drept caldarâm pentru podeaua altarului. S-a păstrat doar partea superioară, transferată la MNEIN în toamna anului 2009. Câmpul central este delimitat de un chenar cu lățimea de 11 cm, amplasat pe marginea lespezii. Chenarul este format din inscripția comemorativă, limitată din ambele părți de brâuri torsionate în relief. Compoziția din câmpul central este reprezentată printr-o Cruce de tip Golgota, cu șapte laturi. Între bara superioară și cea centrală este tăiată monograma lui Hristos, în dreapta, literele **HC**, iar în stânga – **XG**. Textul continuă sub bara centrală: în dreapta **HH**, în stânga **KĀ**. Bara de jos, mai scurtă, este puțin înclinată cu brațul drept spre partea superioară. Crucea este flancată din ambele părți de două bare, simbolizând sulița și trestia cu buretele. Ambele pornesc de la postamentul crucii, continuând paralel până la bara centrală. Textul în slavonă a fost tradus ca „Această piatră de mormânt a făcut-o ... lui rudele ... Vasile de la Mlinăuți”.

În grupul pietrelor cu inscripții în chenar și în câmpul central încadrăm trei variante:

a) Piese asemănătoare cu cele din grupul precedent, cu diferența că în câmpul central, afară de crucea de tip Golgota, apar și inscripții suplimentare. De regulă, sfârșitul textului

comemorativ din chenar este plasat sub cruce. Un exemplu elocvent este lespeda funerară înfrumusețată de Caftona, datată în anul 1652 (Planșa A.2.4), cu dimensiunile de 62×75×55×50 cm. Tehnica de lucru a inscripției și a decorului – sculptura în relief. A fost descoperită în temelia bisericii de lemn din satul Hlinaia–Edineț, în procesul dezasamblării acesteia. Actualmente biserica se află conservată la Muzeul Satului din Chișinău, iar lespeda de mormânt face parte din expoziția permanentă a MNEIN. Chenarul este amplasat pe perimetrul lespezii, formând un câmp cu lățimea de 10 cm, limitat din ambele părți de brâuri torsionate în relief. În câmpul chenarului este amplasată inscripția. Chenarul posedă caracter decorativ și informativ. Doar în colțul de jos-stânga al chenarului s-a păstrat o rozetă de forma unei flori cu cinci petale (colțurile din partea superioară fiind lipsă, iar cel din dreapta a fost distrus cu timpul). Textul din chenar nu s-a păstrat integral și în traducere înseamnă: „Această piatră de mormânt care a înfrumusețat-o Caftona fiului său ...”. Cea care odihnește sub respectiva criptă, grație statutului social-economic deținut, putea să-și permită să comande o lespede de mormânt mai deosebită, confirmând faptul că pietrele de mormânt erau un criteriu de distincție [183, p. 192-193].

b) Piese la care sfârșitul inscripției din chenar este amplasat în partea superioară a câmpului central, fiind aplicat pe verticală, iar în partea inferioară este reprezentată o cruce labată cu opt laturi. Ca exemplu vom menționa piatra de mormânt a Parascăi (1638), având dimensiunile de 1300×650×600 cm. Este așezată pe mormânt în poziție verticală, având literă săpată. Textul este amplasat pe marginile lespezii, formând un chenar. În interiorul chenarului este cioplit conturul unei cruci labate, cu opt laturi, deasupra căreia este indicat anul. Piatra reproduce schematic modelul lespezilor de mormânt ale domnitorilor și marilor dregători din Moldova medievală. Inscripția a fost tradusă ca „Această piatră de mormânt a înfrumusețat-o robul lui Dumnezeu Prodan soțului său Parasca în anul 1638”.

c) Monumente la care pe câmpul central al pietrei lipsește crucea, spațiul fiind ocupat de o bună parte a textului comemorativ. În acest context, cea mai elocventă este lespeda de mormânt a lui Gafia (1599) din cimitirul vechi al satului Șirăuți (Planșa A.2.4), din gresie, lucrată prin incizie, având dimensiunile de 135×55×23 cm. A fost găsită la un metru nord-est de pristolul vechii biserici de lemn și transferată în toamna anului 2009 la MNEIN. Ca decor, posedă un chenar amplasat pe marginea pietrei, format din două linii, între care este tăiat începutul epitafului. S-au pretat în această clasificare și lespezile funerare din pristolul fostei biserici de lemn din satul Marcăuți–Briceni. Construcția deasupra pristolului a fost zidită din fragmente de lespezi de mormânt. Pietrele de mormânt se înscriu în tipologia pieselor cu textul în chenar, în câmpul central fiind amplasată câte o cruce.

II) Stâlpul funerar-comemorativ reprezintă o dală de piatră, amplasată vertical în partea de vest a mormântului. Forma stâlpilor repetă practic forma lespezilor de mormânt. Din punctul de vedere al amplasării textului și decorației pe toată suprafața stâlpului, distingem trei variante:

a) Stâlpi cu cruce labată în patru brațe, sculptată în volum pe toată suprafața câmpului ambelor părți, cu textul comemorativ cioplit în mai multe registre, plasate orizontal pe toată suprafața câmpului, în poșta crucii sculptate în volum. A fost documentat un singur exemplar în satul Alexăndreni–Edineț: piatră comemorativă a preotului Ștefan și a neamului său – 7126 (1618), cu dimensiunile de 1200×525×505×200 cm. Pe latura orientată spre drum este cioplit un text, folosindu-se formula specifică a pomelnicului. Pe partea opusă găsim câteva urme de text, din care s-a păstrat integral doar anul „de la facerea lumii”: **ѢЪ ЛѢТО ЖРКѢ** (în anul 7126) [252, p. 1379]. Caracterul de pomelnic al inscripției este confirmat de formula utilizată la înșiruirea numelor de persoane: mai întâi sunt pomeniți cei vii, după care cei morți, ale căror nume sunt marcate cu câte o cruce. În perioada respectivă asemenea pietre serveau și drept distincție social-economică în societate, instalarea unor monumente stătea în puterile persoanelor înstărite, de unde reiese că preotul Ștefan, „popa cel domnesc din Ștefănești”, să fi făcut parte din această tagmă [156, p. 594].

b) Stâlp fără decor reprezentativ, având doar text funerar, amplasat în rânduri, vertical, în partea superioară a lui. Un exemplu elocvent este piatra de mormânt a Catrinei (1630), de formă trapezoidală, înclinată spre răsărit, având dimensiunile de 1200×700×650×300 cm. Textul în slavonă se află pe partea de răsărit, amplasat în partea de sus a pietrei, tradus ca „Pomenește Doamne sufletul roabei lui Dumnezeu Catrina în anul 1630”.

c) Stâlpi funerar, la care una dintre părți este acoperită cu text, în mai multe registre dispuse vertical, pe toată suprafața. Pe verso este cioplită în volum o Cruce de tip Golgota, sub care este amplasat și textul cu data morții. Această variantă a fost documentată în satul Văratice–Râșcani: Stâlpul lui Ștefan (1752) și Stâlpul lui Gligoraș Mihai (secolul XVIII-lea), având dimensiunile de 130×52×45×45 cm. Pe toată suprafața estică este cioplită în volum o cruce cu patru laturi, cu postament la bază. Pe suprafața crucii și în spațiul din jurul ei sunt incizate abrevierile **ИН ЦИ ИГ ХГ НН КА**. Partea vestică este împărțită în șapte fâșii orizontale, delimitate prin linii incizate, fiind cioplit textul „Aice odihnește adormitul robu lui Dumnezău Gligoraș Mihai Domnul să-l odihnească”. Acest tip de monumente este răspândit mai mult în Țara de Jos, fiind caracteristic ținuturilor Orhei, Lăpușna, parțial Soroca, unde îl avem ca element de bază al cimitirelor vechi [114, p. 62-71].

Rămânând pe filiera tipologiei monumentelor funerare, se cere de menționat că istoria stâlpilor funerar implică nu doar evoluția formelor, dimensiunilor, caracterul desenului,

mărimea și conținutul textului. Aceste monumente au parcurs o cale lungă de dezvoltare, de la o simplă lespede fără inscripții și ornament, până la una bogat ornamentată, cu epitafe bine structurate. În evoluția stâlpilor funerari se observă diferențe regionale, care permit cercetarea fiecărui grup de stâlpi în parte, existența unor centre de producere și specificul monumentelor. Pentru analiza grupurilor de stâlpi funerari se aduc date despre sute de piese documentate. Menționăm o caracteristică comună pentru toți stâlpii repertoriați și anume faptul că aceste monumente au fost utilizate doar în cimitire sub cerul liber, fiind amplasate în partea de vest a mormântului, adică la capul răposatului. Stâlpii funerari se deosebesc după formă, aplicarea decorăției, amplasarea textului funerar și a formulei epitafului. În baza unor studii comparative, vom clasifica stâlpii în grupuri tipologice conform unui modul elaborat.

Întrucât forma exterioară a stâlpilor practic repetă forma lespezilor de mormânt, distingem două tipuri de piese (Planșa A.2.3):

1) **rectangulare** – stâlpi documentați în cimitirele din satele Onițcani (1722), Telița (1729), Rogojeni (1732), Lucășeuca (1736), Coșernița (1749), Voroteț (1750), Bulboaca (1762);

2) **trapezoidale** – stâlpi atestați în cimitirele din Bălășești (1719), Butuceni (1745), Speia (1746), Răculești (1746), Onițcani (secolul al XVIII-lea, Stâlpul preotului Ilie Patrac).

Forma trapezoidală a pietrelor de mormânt, cu baza mai îngustă îngropată în pământ, repetă într-un fel proporțiile sicriului și, respectiv, forma corpului uman: îngust la picioare și lat în umeri. În opinia noastră, posibil să fie o replică a scutului medieval, pe care se vede imprimată o cruce, deoarece fiecare creștin era un ostaș al Domnului în lupta cu necredințioșii. Această asemănare permite să afirmăm că stâlpii funerari au evoluat din lespezile de mormânt (amplasate pe mormânt în poziție orizontală, de regulă, în biserici și, la rândul lor, s-au dezvoltat din capacele sarcofagelor), care din considerente practice au fost scoase din biserici și așezate pe mormintele din cimitirele sub cerul liber. Pentru a fi protejați de intemperiiile vremii, stâlpii au fost ridicați în poziție verticală, păstrându-și forma originală pe parcursul secolelor.

Un alt aspect determinant al stâlpilor funerari sunt tipurile stâlpilor conform terminației părții superioare, care posedă următoarea clasificare și localizare a prototipurilor (Planșa A.2.3):

a) Terminația piramidală a fost documentată la stâlpii din cimitirele din Onițcani (1722, 1732, secolul al XVIII-lea), Răculești (1734), Beloci (1738), Slobozia Dușca (1738), Speia (1746, secolul al XVIII-lea), Mereni (1761), Ustia (1772), Lopatna (1784), Molovata (1800), Butuceni, Coșernița, Logănești, Mălăești – toate secolul al XVIII-lea.

b) Terminația boltită a fost atestată la unii stâlpi din cimitirele din Onițcani (1718), Logănești (1730), Micăuți (1731), Sireți (1763), Pașcani (secolul al XVIII-lea).

c) Terminația dreaptă este specifică unor stâlpi de la Telița (1729), Rogojeni (1732), Seliște (1732), Lucășeuca (1736), Gordinești (1737), Butuceni (1745), Ciopleni (1766), Bulboaca, Calfa, Gura Bâcului și Speia (secolul al XVIII-lea).

d) Terminația cu colțurile tăiate a fost atestată la stâlpii din Voroteț (1750), Vărzărești (1790), Calfa (secolul al XVIII-lea).

e) Terminația în formă de acoladă este specifică stâlpilor de la Pașcani (1592), Bălășești (1719), Răculești (1746), Coșernița (1749), Onițcani (1749), Speia (secolul al XVIII-lea).

f) Terminația cu unghi oblic pe grosimea stâlpului a fost atestată la stâlpii de la Bulboaca (1762) și Speia (secolul al XVIII-lea).

Decorația stâlpilor funerari, în mare parte simplă și laconică, denotă o mare diversitate. În funcție de multitudinea chenarelor de pe stâlpi, prezentăm următoarea tipologie a stâlpilor:

a) Stâlpi funerari decorați cu chenar în formă de zigzag, atestați la Onițcani (1718, 1732), Gordinești (1737), Mereni (1761), Coșernița, Speia și Pașcani (secolul al XVIII-lea).

b) Stâlpi funerari decorați cu chenar în formă de brâuri torsionate, depistați la Bălășești (1719), Lucășeuca (1736), Gura Bâcului (secolul al XVIII-lea).

c) Stâlpi decorați cu chenar în formă de linii incizate, cu exemple la Siret (1763) și Lopatna (1784).

d) Stâlpi cu chenarul lipsă au fost atestați la Pașcani (1592), Onițcani (1722, 1749), Telița (1729), Logănești (1730), Micăuți (1731), Rogojeni (1732), Slobozia Dușca (1738), Butuceni (1745), Răculești (1746), Speia (1746), Coșernița (1749), Voroteț (1750), Bulboaca (1762), Ciopleni (1766), Ustia (1772).

Majoritatea crucilor de pe stâlpii cercetați au forma de cruce labată, iar numărul laturilor diferă de la o localitate la alta. În funcție de forma crucii sculptate, distingem:

a) Cruce cu patru laturi, documentată la Bălășești (1719), Onițcani (1722, 1749), Micăuți (1731), Beloci (1738), Răculești (1746), Voroteț (1750), Sireți (1763), Ciopleni (1766), Ustia (1772), Pașcani, Butuceni, Logănești, Mereni, Speia, Onițcani – toate secolul al XVIII-lea.

b) Cruce cu șase laturi, specifică stâlpilor de la Logănești (1730), Micăuți (1731), Rogojeni (1732), Speia (1746), Costești (1777), Bulboaca, Calfa, Onițcani (secolul al XVIII-lea).

c) Cruce cu opt laturi, documentată la stâlpii de la Pașcani (1592), Telița (1729), Onițcani (1732), Mereni (1761), Bulboaca (1762), Coșernița și Logănești (secolul al XVIII-lea).

d) Cruce cu zece laturi atestată la stâlpul de la Gura Bâcului (secolul al XVIII-lea).

Fără a face apel la dimensiunea semantică a crucii, care înfățișează peste 400 de forme [2, p. 97-130], menționăm că monumentele funerare atestate în cimitirele ortodoxe denotă o vastitate de cruci sculptate, majoritatea evidențiind compoziții sculpturale tridimensionale de o

certă valoare artistică: „Crucea românească” sau recruciată/încruciată are extremitățile terminate în formă de cruce, fiind documentată în cimitirele din satele Onițcani (1718), Costești (1777), Lopatna (1784), Vărzărești, Călărași (1790). „Crucea burdonată” are toate extremitățile în cercuri cu un diametru care depășește lățimea barei (Lopatna, 1784). Completăm lista cu „crucea ancorată”, cu extremitățile în formă de ancoră, „crucea labată” (*Patée*), cu extremitățile rotunjite concav/convex, „crucea de Malta”, cu vârfurile în formă de triunghiuri isoscele, care creează impresia unei cruci cu opt vârfuri ș.a.

Analiza detaliată și descifrarea inscripțiilor cioplite în piatră permite clasificarea monumentelor funerare în următoarele categorii, în raport cu epitaful dăltuit: 1) monumente fără inscripții, 2) monumente cu inscripții în limba română cu caractere chirilice și 3) monumente cu inscripții în slavonă. Textul epitafului, cu caracterul literelor, forma lor, modalitatea de a transpune textul pe piatră – constituie doar câteva criterii indispensabile pentru determinarea centrelor de origine ale stâlpilor funerari. Pe baza asemănărilor caracterului literelor, au fost atribuiți stâlpii funerari centrelor de prelucrare artistică a pietrelor. Pe de altă parte, textul epitafului sculptat în piatră reprezintă o distincție între stâlpii funerari individuali și închinăți unui neam. Pietrele funerare și inscripțiile indică la o distincție socială, o exemplificare a afirmării și evoluției prelucrării artistice a pietrei în Moldova, dar sunt și o sursă de studiu privind numele de referință ale epocii, atestarea istorică, localizarea geografică și hotărnicia unor sate, de unde, respectiv, valoarea lor istorică și artistică.

Din punctul de vedere al amplasării textului și decorației pe o suprafață a stâlpului, au fost conturate următoarele trei tipuri:

a) Stâlpi funerari, pe una dintre fețele cărora sunt cioplite mai multe cartușe-careuri de formă dreptunghiulară, așezate orizontal și suprapuse unul asupra altuia. În cartușe sunt incizate câte două rânduri de text comemorativ. Chenarul cartușelor este decorat în zigzag simplu neîntrerupt. Textul este împărțit în mai multe careuri încadrate cu ornament format dintr-o linie în zigzag; în chenare sunt amplasate câte două rânduri de text. Tipul a fost documentat în cimitirele din satele Onițcani (1718), Gordinești (1737) (Planșa A.2.4).

b) Stâlpi funerari, la care textul este amplasat între laturile crucilor, atestați la Pașcani (1592), Telița (1729), Anenii Noi, Logănești, Micăuți (1731), Onițcani (1732), la Coșernița, Gura Bâcului și Onițcani stâlpii datând în secolul al XVIII-lea.

c) Stâlpi funerari, la care una dintre părți este acoperită cu text, în mai multe rânduri dispuse orizontal, unul peste altul, pe toată suprafața. Deasupra textului este săpată o cruce cu laturile egale, flancată de monogramele **IS NS I GA**. Această mostră a fost documentată în satele Bălășești (1719), Onițcani (1722, 1749), Rogojeni (1732), Slobozia Dușca (1738), Butuceni

(1745), Speia și Răculești, (1746), Coșernița (1749), Voroteț (1750), Bulboaca (1762), Ciopleni (1766), Cimișeni (1767), Ustia (1772), Mereni (secolul al XVIII-lea), Molovata Veche (1800).

III) Crucea funerară, cel de-al treilea tip de monumente documentate în spațiul cimitirului, reprezintă o cruce de piatră cu patru laturi, de tip labat, cu elemente antropomorfe. Laturile crucii sunt acoperite de text, aranjat în rânduri despărțite de linii, cu rol de registru, textul fiind repartizat pe ambele fețe. Elementele decorative, crucea, sunt cioplite pe latura superioară a monumentului, cele mai reprezentative specimene fiind atestate la Gordinești – Crucea lui Iacov Ciornenco (1552) și Bădragii Noi – Crucea lui Vasile (1753). Monumente de acest tip, dar fără inscripții, sunt atestate și în cimitirele vechi ale altor sate din arealul geografic vizat (Planșa A.2.4.; Planșa A.2.5).

Crucea lui Iacov Ciornenco (1552) din cimitirul satului Gordinești–Edineț, are dimensiunile de 900×480×250 cm (Planșa A.2.4). Ambele fețe ale crucii conțin text în limba slavonă. Toată suprafața feței crucii este acoperită cu text, aranjat în nouă rânduri despărțite de o linie în volum, cu funcție de registru. Rândul al treilea este ilizibil din cauza unor uzuri mecanice. Textul este amplasat într-un chenar simplu îngust, pe marginea crucii. Cealaltă parte a crucii, mai expresivă ca decor, cuprinde sfârșitul textului, semnul crucii și diverse motive ornamentale. Pe latura superioară a crucii este sculptat motivul crucii de tip Golgota. De regulă, crucea de tip Golgota are opt laturi, pe când aceasta are șase. Monogramele **IG**, **XG** și **HH**, **KA** sunt amplasate tradițional de ambele părți ale segmentelor crucii.

Textul de pe această parte a crucii este așezat în patru rânduri, trei dintre ele cuprinzând partea ei centrală, adică bara transversală, iar al patrulea continuând pe latura ce constituie baza crucii. La începutul rândului al treilea, în colțul de jos al laturii din dreapta a crucii, este sculptată o rozetă cu opt petale, patru – ascuțite, iar printre ele alte patru – rotunjite, având în centru un bulb rotund. Acest motiv se întâlnește deseori pe lespezile de mormânt din secolele XVI–XVII, plasat fiind pe colțuri (colecția MNEIN). Crucea de piatră reprezintă o mostră rară de artă religioasă medievală ajunsă până în zilele noastre. Meticulozitatea cu care a fost realizată inscripția și decorul în întregime, sugerează statutul social înalt al persoanei înhumate, totodată, demonstrează existența în această zonă a unei puternice tradiții religioase și spirituale, fapt pentru care piesa este inclusă în circuitul științific fiind a doua ca vechime, după Piatra de mormânt a lui Cristian (1472 sau 1481), cu dimensiunile de 1,75×0,85×0,2 m, păstrată în colțul de sud-vest al naosului bisericii din Orheiul Vechi [273, p. 45-50].

În acest context stabilim că în satul Gordinești–Edineț s-a aflat unul dintre centrele de prelucrare artistică ale pietrei, dovadă servind pietrele de mormânt păstrate în cimitir, unele de o vechime apreciabilă. La timpul său, monumentele sculpturii în piatră, păstrate în cimitirul din

Gordinești, au suscitât interesul specialiștilor [221, p. 242], iar Matus̃ Livșiș, descriind acest cimitir, atestase peste o sută de cruci de piatră [253, p. 95-112]. El apreciasse valoarea lor artistică, însă minimalizase aportul pietrarilor locali, considerându-l mai curând o influență a centrelor europene: Polonia, Cehia, Austria și Ungaria. Cercetând cimitirul de la Gordinești, ne permitem să nu fim de acord cu opinia expusă referitor la sculptura populară în piatră: „Cât privește sculptura în piatră din Moldova, care reprezintă o particularitate distinctă, în comparație cu cea din Rusia, Ucraina, Polonia aceasta n-a putut fi răspândită înainte de prima treime a secolului al XIX-lea, când în viața de toate zilele a țaranilor și-au găsit răspândire sculele, necesare pentru prelucrarea pietrei cochilifere” [173, p. 33]. O asemenea generalizare vine în contradicție cu monumentele funerare păstrate până în prezent. Considerăm inoportun de a lega atât de direct dezvoltarea prelucrării artistice a pietrei de progresul tehnic. Există numeroși indici din perioada medievală privind perpetuarea acestui meșteșug. Mai mult ca atât, piesele de o vechime mai mare sunt și mai meticuloșe lucrate, iar descifrarea atentă a textelor, epitafelor de pe monumente convinge de la sine. Vorbind despre pietrele funerare de la cimitirul din Gordinești, se cere de menționat că în sectorul mai vechi, în imediata apropiere a două cruci datate în mijlocul secolului al XIX-lea, s-a aflat și biserica de lemn cu hramul Sf. Mihail, atestată în documentele anilor 1777–1813 [278, p. 264] și dispărută în prima jumătate a secolului al XX-lea. Urmele înhumărilor din cimitirul vechi se află la sud-vest de locul amplasării vechii biserici de lemn. În această parte a cimitirului au fost întreprinse mai multe lucrări de descoperire ale vechilor pietre și lespezi de mormânt care erau culcate la pământ, acoperite cu mușchi, sol și ierburi. După curățarea lor s-a descoperit cea mai veche cruce de piatră, datată în secolul al XVI-lea și două pietre de mormânt din secolul al XVII-lea. Altele masive, adâncite în pământ, abia intuite, vor putea fi scoase la lumina zilei și ridicate în urma unor eforturi substanțiale, după care vor fi cercetate și descrise. Pietrele funerare descoperite vin să confirme că la Gordinești exista pe timpuri un centru de prelucrare artistică a pietrei. Practic, în cimitirul de azi se pot urmări toate etapele de evoluție a prelucrării artistice a lespezilor și stâlpilor de mormânt pe parcursul a cinci secole, începând cu secolul al XVI-lea [107, p. 17-23].

O particularitate deosebită a monumentelor funerare constituie distincția, în temeiul motivelor ornamentale, a lespezilor atribuite reprezentanților diferitor pături sociale, din motivul că doar cei înstăriți erau în postura de a-și înveșnici numele prin instalarea unei asemenea lespezi funerare. Ștefan cel Mare, înfrumusețând pietrele funerare deasupra mormintelor înaintașilor săi, nu a făcut-o arbitrar, ci le-a dat, pe lângă alte semnificații simbolice, și o încărcătură heraldică, menită să facă deosebire între alte neamuri boierești și neamul princiar mușatin. De exemplu, la pietrele din necropola de la Rădăuți (Bogdan I, Lațcu, Ștefan I, Roman ș.a.), textul amplasat în

chenarul marginal se sfârșește cu stema Țării Moldovei. Anume semnele heraldice plasează accentele, făcând deosebirea dintre cei care se odihnesc sub ele. Și în spațiul actual al Republicii Moldova, monumentele de piatră au fost prerogativa răzeșilor, clerului, nobilimii înstărite, pe când oamenii de rând obțineau la moarte, ca însemn al locului mormântului, o cruce simplă de lemn, care sub impactul factorilor naturali, dispăruse fără a lăsa urme, cu excepția unor piese de la cumpăna secolelor XIX–XX.

Analiza detaliată a motivelor ornamentale, utilizate în construcțiile tombale, permite să constatăm conviețuirea simbolicii păgâne și a celei creștine. Fără a detalia acest subiect, asupra căruia la timpul său s-au oprit mai mulți cercetători [173, p. 32-42; 175, p. 91-109] și care, cu siguranță, poate deveni o temă de cercetare aparte, menționăm doar cele mai frecvente simboluri cioplite în piatră, care denotă măiestria pietrarului deopotrivă cu tendințele artistice și preferințele comanditarului, fără a submina valoarea canonului bisericesc.

Amintim că primii creștini au preluat tradițiile funerare de la înaintașii lor păgâni, în așa fel, decorația pietrelor funerare a fost influențată de predecesori. Cele mai frecvente elemente decorative de sorginte păgână și creștină, întâlnite pe pietrele funerare din arealul investigat, sunt soarele, prezent din cele mai vechi timpuri în simbolistica mai multor popoare, luna, arborele vieții, care simbolizează arborele binelui și al răului din raiul biblic, coroana cu o gamă variată de semnificații, firul torsionat ca simbol al infinitului, rombul cu sens de fertilitate al solului sau geneza vieții pe pământ, zigzagul sau o linie șerpuitoare, cunoscute în popor și ca *apa morților*. Pe pietrele de mormânt găsim cioplite alături două elemente de o semnificație deosebită, de origine diversă, legate de credință – bradul stilizat cu rădăcini tăiate și crucea de diferite forme și semnificații, așezată în vârful pomului [209, p. 38-40].

Descifrarea schemei compoziționale a pietrelor funerare cu cruce în mijloc păstrate în spațiul dintre Prut și Nistru integrează următoarele motive ornamentale: cruce de tip bizantin cu uneltele Patimilor Mântuitorului (sulița cu care a fost împuns sub coastă, buretele agățat pe o trestie, care, îmbibat cu apă și oțet, a fost întins Mântuitorului răstignit pe cruce pentru a-i potoli setea, cuiele care i-au fost bătute în mădulare, ciocanul și cleștele). La baza motivului crucii apare craniul lui Adam, simbol al reînvierii [138, p. 49]. Monograma lui Hristos este amplasată respectiv în cele patru spații, formate la încrucișarea dintre brațul orizontal și cel vertical. În partea superioară a pietrei apar simbolul soarelui și al lunii [76, p. 542-551]. Pe marginea pietrelor de mormânt erau dăltuite chenare cu simboluri sau inscripții, realizate în altorelief, basorelief sau relief plat.

Motivele decorative, forma geometrică și simbolica folosită sunt criteriile inseparabile pentru catalogarea și atribuirea pieselor cioplite în piatră. Cu certitudine, monumentele funerare

din Moldova și Muntenia se deosebesc mult de cele din Apusul romanic. În spațiul românesc stilul gotic și renescentist n-a cunoscut o mare dezvoltare, după cum n-a cunoscut nici în celelalte țări de tradiție bizantină (Bulgaria, Serbia, Rusia). Diferența se datorează și catolicismului ca religie de bază, pietrele funerare transilvănene (Cluj, Sibiu, Brașov, Făgăraș etc.) distingându-se prin forme geometrice, decor, amplasare. Pe de altă parte, contribuția la dezvoltarea sculpturii în piatră a meșterilor transilvăneni, angajați de domnii Țărilor Române pentru ctitoriile lor, sau a meșterilor italieni, ai căror activitate este documentată încă din secolul al XVII-lea, este absolut definitivă [75, p. 514-531].

Totodată, în localitățile din stânga Prutului a existat frumoasa tradiție ca pietrarii să-și sculpteze numele pe lucrările lor. În perioada când știința de carte era un lux pentru majoritatea populației, prezența textelor cioplite în piatră denotă activitatea unor specialiști în domeniu și nivelul lor de instruire, indicând numele posesorului și a meșterului, anii de viață, simboluri creștine. În inscripțiile lapidare din satul Trușeni, pe moșia căruia se află Cheile Bâcului, apar numele unor cioplitori în piatră. Astfel, în anul 1788, pe Stâlpul funerar al Ecaterinei Mămăligă, pietrarul Ioan vor(nicul) și-a lăsat autograful în piatră. În anul 1795, pe Stâlpul Smarandei a fost menționat ca meșter dascălul Constantin. Tot în același an găsim ca autor al Stâlpului lui Severin pe preotul Vasile. Dascălul Ioan își lasă autograful lapidar pe Stâlpul lui Andrei în anul 1816. Iar la Mileștii Mici, pe Stâlpul lui Filimon, datat în anul 1801, este nominalizat ca meșter un oarecare Gheorghe. Tot un dascăl cu numele de Ioan, deja în anul 1816, își înveșnicește și el numele, ca și predecesorii săi, „pentru mai mare credință și întăritură”, pe piatra funerară a lui Andrei Ionel și a lui Agachie. Pe piatra funerară din Bălășești–Criuleni (1719) a lui Gheorghiu Lungu, în ultimul rând al textului (al nouălea – n.n.), citim numele celui care a scris textul: *Pop: Vas: Alexii pis*, adică „Popa Vasile Alexii a scris acest text” [115, p. 272-292]. Remarcăm aportul inestimabil la făurirea acestor opere populare adus de slujitorii bisericești. Este firească această combinație a activității de păstor cărturar și a celei de cioplitor de pietre funerare, în această perioadă clerul fiind într-un număr mare, ei fiind nevoiți să practice și alte activități pentru a-și întreține existența. Pe de altă parte, reprezentanții clerului erau practic unicele persoane care cunoșteau carte, mai ales în mediul rural, iar orice scriere, fie și pe piatră, obține valențe speciale. Pornind de la realitatea că preoții, dascălii erau printre pușinii știutori de carte, putem presupune că ei sunt autorii inscripțiilor și din alte cimitire, doar că nu totdeauna au adevărit în scris acest lucru.

2.5. Concluzii la Capitolul 2.

Studiul spațiului cultural al cimitirului, cu toate componentele sale, a abordat multiple probleme legate de ansamblurile funerare, patrimoniul cultural și bisericesc, indispensabile pentru explicarea evoluției arhitecturii funerare în Basarabia. Construcțiile arhitecturale și monumentele funerare reprezintă manifestări artistice deosebite a prelucrării pietrei, întruchipând aspirația omului de a contura spațiul funerar, explorând duritatea și eternitatea pietrei ca simbol al continuității, trăinicie și al purității. În rezultatul analizelor întreprinse și a enunțurilor expuse în acest capitol se conturează următoarele concluzii:

1) Cercetarea transdisciplinară a cimitirelor constituie astăzi în majoritatea statelor europene o nouă direcție științifică, pusă în raport cu datele istorice, arhitecturale, artistice, epigrafice, genealogice etc.

2) Pornind de la interpretarea că cimitirele ortodoxe din secolul al XVIII-lea reprezintă structuri întregi în mediul urban și rural, determinăm următoarele componente principale ale complexurilor funerare: a) spațiul predestinat înhumărilor care ocupă un loc special în planul urbanistic; b) biserica din cimitir și clopotnița; c) monumentele și construcțiile arhitecturale funerare. Ariile funerare necesită soluționare compozițională corectă, fiind determinate structuri funcționale și structuri comunicative.

3) Tipologia cimitirelor se află în raport cu relieful așezării, care a condiționat și forma cimitirului: asimetrică sau rectangulară. Cimitirelor le reveneau terenurile neumblate de oameni, nevalorificate cultural și agricol, fiind așezate în afara teritoriului locuit al satului, pe un dâmb sau promontoriu. Din soluția planimetrică au rezultat trei tipuri de cimitire: regulat, liber și mixt. În funcție de punctele cardinale, a fost determinată amplasarea cimitirelor la nord, nord-vestul localității, mult mai rar la sud și sud-est. Cimitirele studiate au fost diferențiate după vechime – vechi, noi, mixte și după funcționalitate – urbane, rurale, mănăstirești.

4) Constatăm existența unor tradiții locale, norme sociale și rânduieli privind cimitirele și construcțiile arhitecturale cu caracter funerar din spațiul proto-nistean ante secolul al XIX-lea, reflectate în ridicarea bisericii în cimitir, înmormântarea în incinta bisericii și în curte, mai ales a ctitorilor și altor persoane importante, fapt ce reflectă evoluția fenomenului ctitoriei bisericilor și a pietrelor funerare. Examinarea cadrului normativ în domeniul amenajării cimitirelor, a modalităților de edificare a bisericilor și înhumările în incinta bisericilor, a direcționat spre înțelegerea proceselor de modernizare a cimitirelor ortodoxe. O altă constatare ține de faptul că cimitirul și biserica, ca parte componentă a localității, au marcat și în mod prioritar au modelat peisajul natural al satului sau orașului.

5) Până în secolul al XIX-lea în stânga Prutului numărul bisericilor din piatră era mult mai redus comparativ cu cele din lemn. Investigațiile efectuate prezintă lemnul ca cel mai frecvent utilizat pentru construcția bisericilor și șindrila pentru acoperiș. Adaptarea comunității umane la mediul și condițiile de viață a cauzat și selectarea materiilor prime pentru construcția bisericilor.

6) În majoritatea țărilor europene, statul și Biserica, ca autoritatea supremă, erau interesați în ridicarea edificiilor de cult noi. Bisericile din cimitirele din spațiul pruto-nistean anterior secolului al XIX-lea au fost documentate în funcție de forma arhitecturală, stilul artistic, încadrarea în complexul funerar, soluția planimetrică și amplasarea clopotniței, prezența sau lipsa decorului și a detaliilor arhitecturale etc.

7) Materialul factologic și mostrele certificate au dus la determinarea tipurilor de forme arhitecturale din perimetrul cimitirului. Descrierea și catalogarea lor permite elaborarea unui repertoriu complet al monumentelor funerare, includerea în circuitul științific și elaborarea măsurilor de salvagardare și protecție, întrucât astăzi majoritatea construcțiilor arhitecturale și a monumentelor funerare, deși prezintă adevărate mostre a prelucrării artistice a pietrei, deseori sunt folosite în scopuri gospodărești, sunt strămutate din locurile lor, fiind distruse constant de factorul natural și antropic. Este concludentă în acest context experiența Ucrainei. Aici, doar în cimitirul Lukianovsky din or. Kiev au fost documentate peste 2000 de morminte și monumente funerare incluse în lista monumentelor capitalei: 227 de monumente funerare posedă statut de monument de istorie și artă al Ucrainei și sunt ocrotite de stat. În cazul Republicii Moldova, avem doar câteva monumente funerare din spațiul cimitirelor incluse în Registrul Monumentelor de stat, care posedă valoare istorico-artistică locală, mai rar națională: sculptura populară și/sau și monumentele funerare de la cimitirele și bisericile din satele Horodiște, Pitușca și Vălcineț din raionul Călărași; cimitirele și sculpturile funerare din satele Cimișeni, Grătiești, Ișnovăț, Izbiște din raionul Criuleni, cimitirul satului Ohrincea, același raion, sculptura populară de la cimitirul din Hâncești, sculptura populară din satele Mileștii Mici și Hansca, raionul Ialoveni, stela funerară de la Butuceni–Orhei, monumentele funerare din cimitirul satului Ivancea–Orhei, sculptura populară de la Jeloboc, cimitirul de la Chetrosu–Drochia, sculptura populară de la cimitirul din Cosăuți–Soroca, monumentele funerare de la Șestaci–Șoldănești ș.a.³.

8) Monumentele funerare depistate în cimitirele vechi, în incinta și curtea bisericilor, vin să sublinieze ponderea lor în contextul dezvoltării arhitecturii funerare, reprezentând compoziții arhitectural-artistice complexe, încadrate optim în arhitectura peisajeră a cimitirului. Ele constituie un patrimoniu deosebit al artei prelucrării pietrei, tradiția dezvoltându-se în strânsă

---

³ Registrul monumentelor Republicii Moldova ocrotite de stat aprobat prin Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova nr. 1531-XII din 22 iunie 1993.

concordanță cu alte forme de expresie arhitecturală și decorativă. Exegezele în acest domeniu, devenite tot mai consecvente în ultimii ani, au relevat existența unor tradiții artistice distincte în executarea pietrelor de mormânt. La formarea și perpetuarea tradițiilor au conlucrat mai mulți factori de natură geografică, socială, economică, etnică, care au contribuit în mod divers la determinarea specificului local al cioplitului artistic în piatră. Pentru tăierea pietrei și executarea monumentelor funerare existau meșteri specializați în prelucrarea pietrei. Acest domeniu al manifestărilor culturii populare românești, întemeiate pe o tradiție străveche, vine încă de la menhirele neolitice spre construcțiile și sculpturile eline, dacice, romane și medievale românești. De-a lungul istoriei, meșterii au cioplit și înfrumusețat piatra potrivit unor tehnici și reguli transmise din generație în generație.

9) Tipurile pietrelor, motivele ornamentale, forma inscripțiilor denotă zona geografică, întrucât în partea nordică sunt răspândite crucile, influență artistică podoliană, iar în centrul și nordul țării sunt atestate mai mult dalele, lespezile, stâlpii. Cel mai frecvent ca spațiu pentru conturarea unui specific anume în ceea ce privește tipologia monumentelor au servit bazinele râurilor Ichel, Prut, Nistru, Bâc, Ișnovăț. Documentările noastre au dus la determinarea următoarelor tipuri de monumente: lespeda, stâlpul funerar-comemorativ și crucea funerară, fiecare având subvariante mai mult sau mai puțin reprezentate pentru cimitirele ortodoxe din spațiul actual al Republicii Moldova.

10) Majoritatea pieselor de artă funebră indică locul de înhumare al unor persoane înstărite, fiindcă nu fiecare își putea permite comandarea unei pietre tombale de așa factură. Reieșind din aceste criterii, putem atribui un monument la o perioadă istorică concretă.

11) Descrierea motivelor decorative utilizate în construcțiile tombale a permis să constatăm conviețuirea simbolicii păgâne și celei creștine. Simbolurile răspândite denotă profesionalismul pietrarului deopotrivă cu tendințele artistice, preferințele comanditarului și canonul bisericesc. Cele mai vechi monumente au ca însemn principal crucea labată cu șase sau opt laturi, iar de la jumătatea secolului al XVIII-lea au pe ele sculptată crucea încrucișată. Edificarea însemnelor comemorative ca meșteșug s-a dezvoltat în strânsă concordanță cu arhitectura populară și cu arta decorativă în ansamblu, dată fiind identitatea simbolurilor utilizate ca elemente caracteristice tradiției culturale.

3. SPAȚIUL CULTURAL AL CIMITIRULUI ORTODOX DIN BASARABIA ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

3.1. Cadrul legislativ în domeniul amenajării spațiilor funerare și edificarea obiectivelor ecleziastice în prima jumătate a secolului al XIX-lea

În Țara Moldovei, primele preocupări pentru dezafectarea cimitirelor bisericesti, în primul rând, din motive de igienă publică, sunt atestate în timpul războaielor ruso-turce, atunci când Principatele Române ajung sub influența administrației ruse, dar mai ales la hotarul secolelor XVIII–XIX. Tratatative pentru scoaterea cimitirelor în afara orașului au fost purtate în anii 1808–1809 de către consilierul și senatorul P. Kușnikov, continuate, din 1810, de succesorul acestuia, senatorul și cavalerul Vasili Ivanovici Krasno-Milașevici. Anume din corespondența senatorului V. Krasno-Milașevici din anul 1810 cu privire la scoaterea cimitirelor în afara spațiilor locuite de oameni, aflăm că la București au fost găsite la acea vreme patru locuri pentru amenajarea cimitirelor: La capul Podului Mogoșoi, La Podul lui Șerban Vodă (Cimitirul Belu), pe Podul Calicilor, La târgul de afară [82; 30; 100, p. 125-135].

În cererea semnată de Kușnikov la 9 aprilie 1808, adresată ÎPS Gherasim, Episcop de Roman, se argumentează necesitatea eliberării unui lot de teren pentru cimitir: „(...) în conformitate cu obligațiunile revenite pe seama mea, urmărind starea de lucruri ale locuitorilor din aceste regiunii, nu pot lăsa fără atenție și obiceiul existent aici de a înmormânta oamenii în oraș lângă biserici. Impactul pentru însuși locuitori este evident, întrucât în fiecare oraș suprapopulat aerul mereu este urât, însă în Iași este deosebit de greu. Din aceste motive apar numeroase boli foarte periculoase (...). Iar înhumarea în perimetrul orașului duce la infectarea aerului și, respectiv, creșterea numărului bolnavilor și morților (...)” [30]. Întru preîntâmpinarea declanșării epidemiilor, Kușnikov se adresează Mitropolitului pentru o dispoziție, în conformitate cu care răposații să nu mai fie înhumați în oraș, dar în locurile eliberate de administrația laică pentru amenajarea cimitirelor în afara orașului.

Problema înhumării răposaților tot în aceeași zi, deseori la câteva ore după deces, a fost discutată în scrisoarea din 26 februarie 1809. Kușnikov insista asupra necesității unei ordonanțe în adresa clerului local de a permite înhumarea nu mai devreme de două zile după constatarea decesului. În martie 1809, din răspunsul exarhului Gavriil (Bănulescu-Bodoni) aflăm că au fost emise ordonanțe adresate clerului privind interzicerea înhumării în aceeași zi a decesului. S-a insistat și asupra necesității confirmării decesului din partea autorităților laice. Iar pentru a evita situațiile de impunere a preoților de a înhuma în ziua morții, Bănulescu-Bodoni a rugat ca ordonanța să fie emisă și de autoritățile laice din ambele Divanuri. S-a discutat și problema

eliberării loturilor de pământ în afara orașelor pentru cimitirele din Iași și București, care urma să fie îndeplinită de autoritățile laice. A fost emisă ordonanța de a sfinți locurile pentru noile cimitire, unde și vor fi înhumați pe viitor răposații [30].

Conform dispoziției din 9 iunie 1809, autoritățile ruse cereau Divanurilor din București și Iași să interzică înhumarea morților în cimitirele bisericesti, permisă doar în cimitirele aflate în afara localităților [83, p. 7]. În anul 1810, colonelul Fibranovschi, comandantul Iașilor, îngrijorat de situația dezastruoasă de la biserica Sf. Nicolae, cerea Dicasteriei Moldovei „(...) să nu se mai îngroape de acum trupurile cele moarte pe lângă bisericile ce se află în oraș, ci să se facă îngropări la țințirurile cele rânduite (...)” [73]. Vornicul Vasile Roset s-a deplasat la fața locurilor selectate pentru viitoarele patru cimitire în afara orașului Iași: pe Copou, altul pe Ciric, al treilea pe Ciurca și al patrulea cimitir alături de mănăstirea Galata. Toate terenurile pentru cimitire au fost sfințite conform canonului bisericesc, au fost îngrădite, iar din motivul că o parte din viitorul cimitir de pe muntele Galata era rezervat sub construcția dughenelor alimentare, ÎPS a propus săparea unui șanț împrejmuit cu gard de nuiele în jurul fiecărui cimitir pentru a îngrădi accesul vitelor. De asemenea, se preconiza construirea la cimitire a unor încăperi pentru prohodirea morților în timpul zilelor ploioase, și ridicarea caselor pentru *ciocli* (gropari). Tuturor preoților din Iași li s-a interzis categoric să mai înmormânteze în oraș, în incinta bisericilor sau alături de biserici. În așa fel, toți răposații urmau să fie îngropați în afara orașului, în cimitire special amenajate, fiind stabilite și parohiile ce țineau de fiecare cimitir în parte.

Senatorul V. Krasno-Milașevici comunica că mai mulți enoriași au rămas îndurerați de interzicerea înhumărilor în incinta bisericilor și în curte, din care motiv considerau că nu se ține cont de regulile bisericesti. În opinia senatorului, înmormântarea în cimitirele din afara orașului, în locuri special amenajate, sfințite, nu reduce din normele bisericesti, deoarece toți creștinii din lume demult nu mai înhumează în incinta orașului, știind foarte bine daunele, în primul rând, pentru sănătatea poporului, moment care necesita să fie explicat populației de rând. Până în primăvara anului viitor, adică 1812, li se mai permitea doritorilor de a înhuma în apropierea bisericilor parohiale. Până atunci, prin contribuția enoriașilor din partea locului în cimitirele noi trebuiau ridicate câte o biserică, prin acest fapt demonstrându-se dragostea și credința.

După 1812, în Basarabia, legislația rusă a avut un impact deosebit în restrângerea treptată a cimitirelor și restricționarea înmormântărilor, până la completa lor dezafectare. Prin Ordinul de interdicție al Dicasteriei și al guvernatorului I. Harting din 14 iulie 1814, adresat tuturor protopopilor, a fost preconizată eliberarea pământului pentru cimitire în apropierea localităților [30]. Observând că în mare parte cimitirele sunt amplasate în centrele orașelor, târgurilor și satelor mari, guvernatorul civil al Basarabiei, general-maiorul și cavalerul I. Harting a sesizat

imediat pericolul. El se adresează Înalt Preasfințitului Gavriil, Exarh și Mitropolit al Chișinăului și a Hotinului, cu propunerea ca la nivel de episcopie să se emită o dispoziție, prin care să se interzică înmormântarea în cimitirele din centrul localităților, iar răposații să fie înmormântați în locuri noi, în afara localităților. Aceste terenuri urmează a fi eliberate îndată ce se va obține aprobarea autorităților bisericești [74]. Generalul a atras atenția că „(...) preoții trebuie să ducă lucru de lămurire în rândul populației pentru a preîntâmpina situația din orașul Iași. Administrația bisericească susține în mare parte această propunere, dar pentru a evita situații tensionate în urma închiderii cimitirelor vechi, propune să nu se facă brusc, ci treptat să fie închise cimitirele din localități. Iar ca exemplu, mai întâi în orașul Chișinău să se repartizeze teren nou pentru cimitir, să fie amenajat și sfințit, apoi să fie înmormântați *cinovnicii* (funcționarii) de diferit rang și străinii care vor muri în spitale și aziluri, și numai după aceia prin preoți de lucrat cu locuitorii pentru a-i face să accepte înmormântarea pe loc nou. După același principiu urmează a se așeza cimitire noi și în celelalte localități (...)” [30]. Generalul spera că după dezrădăcinarea vechii practici de înhumare în jurul bisericilor și dispariția focarelor de infecție, se va ameliora și starea sănătății populației.

Ca urmare a corespondenței vizate, Dicasteria Exarhicească a emis la începutul anului 1814 o *poruncă* (ordonanță) către toți protopopii cu următorul conținut: „(...) Cu aceasta se face știre cucernicieii tale ca întâmplându-să după vreme să se rânduiască de către ocârmuirea politicească, a să faci la vreun oraș sau sat mare din protopopia cucernicieii tale *șintirim* pentru îngroparea morților afară din oraș sau sat, la câmp, și dacă rânduiții vor face știre și cucernicieii tale ca să mergi să sfințești locul hotărât pentru șintirim, după aceia însuși cucernicia ta vei merge sau vei rândui un blagocin, și meargă în acolo la locul hotărât vei face *osfeșcianie* (sfințirea locului – n.n.) și stropind locul cu apa ace sfințită, vei îngropa și o cruce mare spre însemnare și știința acelu loc. După care la ace vreme vei fi următoriu nearătând nici o împotrivire. În Chișinău, 1814 anul, săpt[ămâna] 4” [30]. În realitate, această dispoziție a fost înrădăcinată în Basarabia abia de la mijlocul secolului al XIX-lea.

În conformitate cu aceste prevederi, au fost eliberate terenuri pentru cimitirele din Chișinău și alte orașe basarabene. Pornind de la importanța acestor cimitire pentru istoria țării, considerăm necesar de a rezerva un loc special descrierii modalității de eliberare a terenurilor pentru cimitire și amenajarea lor. Din raportul vechilului Avgustovschi din orașul Chilia de la 3 iunie 1814 aflăm că în vizitând protopopiatul administrat, a observat mai multe cimitire amplasate chiar în mijlocul localităților sau în imediata apropiere. O situație similară a fost atestată și în localitățile Enichioi, Tatarbunar, Hadji Curda, în care se ridicau biserici noi. Vechilul constata că încercase

să propună preoților din parohii să înmormânteze în afara localităților, la care i s-a răspuns că este imposibil fără dispoziția autorităților bisericești centrale [8, f. 3 verso].

Raportul inginerului cadastral și arhitect al orașului Chișinău Mihail Ozmidov din 8 octombrie 1815 prezintă situația cu privire la eliberarea terenurilor pentru cimitirele chișinăuiene. M. Ozmidov menționează că traversând mai multe sate basarabene a observat amenajarea cimitirelor chiar în centrul satelor sau orașelor, moment care nu poate proteja locuitorii de aerul greu și boli. În aceste condiții, arhitectul solicita dispoziția autorităților centrale bisericești cu privire la înhumările în locuri special destinate, iar preoții pentru a preîntâmpina situația de la Iași să contribuie cu enoriașii la ridicarea capelelor în cimitire [8, f. 4 verso].

Se știe că la 14 iulie 1814, generalul și guvernatorul Basarabiei M. Harting a emis un decret cu nr. 5390 cu privire la strămutarea cimitirelor în afara razei orașelor și satelor. La 16 august 1814, generalul a cerut eliberarea unui teren sub cimitirul orașului Chișinău. În aceste condiții, arhitectul orașului M. Ozmidov menționează în adresarea sa că susține inițiativa, dar pentru a evita nemulțumirile populației, aceste măsuri trebuie adoptate atent, fără a interzice brusc înhumările în incinta bisericilor. Pentru a evita aceste piedici, arhitectul propunea următoarele: de a elibera un lot de teren în afara orașului pentru cimitirul din Chișinău, care urma să fie îngrădit cu un șanț, iar locul cimitirului trebuie sfințit; de a înmormânta la cimitirul din afara orașului persoane de vază, funcționari, consilieri ș.a., iar poporul de rând nu trebuie încă constrâns. Același model poate fi utilizat și pentru amenajarea cimitirelor în afara altor orașe și sate basarabene. Cât privește ridicarea unor capele în cimitire după exemplul celor din imperiul rus, atunci trebuie de construit asemenea edificii mai întâi în cimitirele din orașul Chișinău [30]. La 13 august 1815, generalul Harting aduce la cunoștința ÎPS Gavriil despre dispozițiile sale în adresa arhitectului regional și poliției orașului Chișinău cu privire la eliberarea unui lot de pământ în afara orașului Chișinău, rugând, totodată, ca îndată ce se va elibera terenul, acesta să fie sfințit [30]. Deja la 4 octombrie 1815 arhitectul Ozmidov roagă Dicasteria Duhovnicească de la Chișinău să delege un martor la atribuirea terenului cimitirului pentru populația ortodoxă a orașului Chișinău și implementarea dispozițiilor prevăzute de Dicasterie. M. Ozmidov se adresase exarhului Gavriil pentru indicarea locului viitorului cimitir pentru creștinii de rit grec, fiindu-i indicat locul în afara orașului, pe strada Galbenă, pe o înălțime. Ozmidov a solicitat de la poliția orașenească oameni care vor săpa și îngrădi acest teritoriu pentru cimitir cu un șanț cu o lățime și adâncime de un stânjen.

În așa fel, în conformitate cu planul urbanistic al orașului nou, pentru cimitirul ortodox a fost eliberat un loc în afara orașului Chișinău, limitat de o surpătură adâncă și mare. După ce au

fost instalate indicatoarele respective, s-a măsurat terenul delimitat pentru cimitir, care constituia 160 stânjeni lungime și 75 stânjeni lățime, iar distanța până la noile cartiere ale orașului era de 290 stânjeni. Cimitirul urma să fie înconjurat de un șanț cu demarcarea accesului principal la cimitir [8, f. 6 verso].

Același Ozmidov discută despre necesitatea delimitării în afara orașului a unui teren pentru cimitirul catolic, întrucât documentul respectiv fusese eliberat de Serdăria Orhei încă la 23 octombrie 1811 și se păstra la farmacistul Irtel. Spațiul eliberat urma să aibă fiecare latură a câte 25 stânjeni parte, să fie amplasat după grajdurile pentru cai ale artileriei, peste râu, la o distanță ce nu se integra în noile construcții ale orașului conform planului urbanistic.

La 8 octombrie 1815 se aflase despre nemulțumirile din partea creștinilor ortodocși, care urmau să-și înmormânteze răposații în cimitirul din afara orașului, pe când comunitățile evreilor și armenilor au rămas să gestioneze spațiile funerare din incinta Chișinăului. Creștinii ortodocși erau nemulțumiți și de faptul că trebuiau să sape gropi de o anumită adâncime, dispoziție încălcată de armeni și evrei. Pentru echitate, ortodocșii cereau, de asemenea, retragerea cimitirelor evreiesc și armenesc în afara orașului [8, f. 7 verso].

Ca urmare a celor raportate de arhitect, la 13 octombrie 1815 Dicasteria de Chișinău a poruncit lui M. Ozmidov următoarele: 1) cu ajutorul oamenilor de la poliția orașenească și a unui funcționar, de a elibera teren pentru cimitirul catolic în conformitate cu documentul păstrat la farmacistul Irtel; 2) a contacta administrația bisericii armenie pentru a elibera un teren pentru cimitirul armenesc după modelul celui ortodox, în afara orașului și să nu se integreze în noile construcții conform planului orașului nou; 3) pentru delimitarea cimitirului evreiesc de anunțat Poliția orașenească, care trebuie să conlucreze cu arhitectul și să ofere lucrători; 4) toate teritoriile eliberate pentru cimitirele evreiesc, catolic și armean trebuie să fie la o depărtare de oraș, conform planului urbanistic. Un document similar a fost transmis de Dicasteria de Chișinău în adresa Poliției orașenești, care urma să acorde orice ajutor solicitat, inclusiv lucrători, în subordinea arhitectului M. Ozmidov, care urma să delimiteze terenuri în afara orașului Chișinău pentru cimitirele creștine (ortodox și catolic), evreiesc și cel armean. Toate cimitirele trebuiau marcate, iar conform indicatoarelor menționate de arhitect se săpau șanțuri în jurul cimitirelor, cu păstrarea drumului de acces. Poliția urma să supravegheze ca morții să nu mai fie înmormântați în orașe, dar în cimitirele special amenajate, iar gropile pentru înmormântare trebuiau să fie de cel puțin un stânen adâncime [8, f. 8-9 verso].

La 6 noiembrie 1815, arhitectul Ozmidov raporta generalului M. Harting că a eliberat un teren potrivit pentru cimitirul armean, coroborând alegerea cu arhiepiscopul armenilor basarabeni Grigorie. Cimitirul era amplasat pe un dâmb, peste râu, după grajdurile pentru caii

unității de artilerie, fusese înconjurat de un șanț încă în vara anului 1814. De facto, era un teren privat al arhiepiscopului, care l-a dăruit pentru acest scop nobil [8, f. 10 verso]. Cât privește cimitirul catolic, arhitectul Ozmidov nu a găsit teren conform indicațiilor din documentul păstrat la farmacistul Irtel, dar a delimitat un teritoriu alături de cimitirul armenilor, cu atât mai mult că spațiul permitea și arhiepiscopul Grigore nu era împotriva. Ambele cimitire urmau să fie delimitate printr-un șanț special. La 11 februarie 1816, generalul M. Harting a menționat într-o scrisoare gestul de bunăvoință a arhiepiscopului Grigore, care a eliberat din proprietățile sale funciare un teritoriu în afara orașului, în care au fost amenajate două cimitire – catolic și armean –, delimitate printr-un șanț special [8, f. 14-15]. Deja la 26 iunie 1820, în atenția Comitetului de Construcție din Basarabia a intrat un ordin, potrivit căruia se delimita teritoriul cimitirului catolic pentru înhumarea credincioșilor de rit romano-catolic și luteran. Totodată, potrivit solicitării preotului Cervinski, se permitea ridicarea bisericii romano-catolice [8].

Cu referire la cimitirul evreiesc, Ozmidov raporta că așteaptă decizia poliției orășenești care urma să ducă tratative cu rabinul pentru delimitarea teritoriului și scoaterea cimitirului în afara orașului. Astfel, comunitatea evreilor urma să decidă amplasarea noului cimitir și să raporteze arhitectului pentru a lua măsurile necesare de delimitare [8, f. 13]. Generalul Harting se adresase repetat Poliției orășenești, întrucât și la 20 iunie 1816 comunitatea evreilor nici nu a îngăduit să se apropie de arhitectul M. Ozmidov pentru delimitarea spațiului cimitirului. Poliția urma să monitorizeze acest proces, să țină sub control la curent unde va fi amplasat cimitirul evreilor spre a nu admite înmormântări în raza orașului, iar comunitatea evreilor să delege câțiva evrei respectabili pentru negocieri [8, f. 17-18].

O situație similară a fost înregistrată în orașul Otaci, cneazul Cantacuzino semnalând, în anul 1816, că cei morți sunt îngropați totdeauna lângă biserică, iar odată cu venirea primăverii și topirea zăpezii majoritatea mormintelor se spală. Pentru amenajarea noului cimitir în afara localității cneazul elibera un teren special, certificând astfel fenomenul citoriei cimitirului.

La Bălți, cimitirul vechi devenise neîncăpător, și aici continuând tradiția locală de a înmormânta în cimitirul de lângă biserică. Se necesita eliberarea unui teren în afara orașului pentru amenajarea cimitirului, deoarece „(...) acest obicei din vremurile trecute, trebuie schimbat odată cu progresul instruirii (...)”, și se insista asupra interzicerii definitive de a înhuma în cimitirele din curtea bisericii [15]. La 16 septembrie 1818, șeful poliției orașului Bălți raporta generalului A. Bahmetiev (care l-a înlocuit pe M. Harting) că în cimitirul din oraș, la săparea unei noi gropi se văd sicriele vechi, deseori, potrivit ciocnilor locali, nici nu poate fi găsit un loc pentru o nouă înmormântare. Poliția ceruse să nu se mai înmormânteze în oraș, la care preoții răspund că nu dispun de o indicație exarhicească. În aceste condiții, poliția solicita intervenția

autorităților centrale bisericești pentru a interzice înhumările în oraș și delimitarea unui teritoriu pentru cimitir în afara razei orașului. Șeful poliției sublinia că obiceiul înhumării în curtea bisericii bine statornicit în oraș, a fost deja deșărădăcinat în țările europene, care au pășit pe calea modernizării. În atare condiții, din partea administrației laice trebuie întreprinse niște eforturi pentru a deșărădăcina obiceiul înhumării în incinta orașelor și satelor basarabene, cimitirele fiind scoase în afara spațiilor locuite de oameni. Era necesară interzicerea la nivel de stat a înhumărilor în localități și scoaterea cimitirelor în afara razei orașelor și satelor basarabene [8, f. 19-21].

La 28 septembrie 1818, exarhul Gavriil raporta generalului A. Bahmetiev că a pregătit o dispoziție cu privire la interzicerea înhumărilor în incinta localităților, scoaterea cimitirelor în afara ariilor satelor și orașelor, construcția unor capele la cimitire. La Chișinău, potrivit exarhului Gavriil, deja a fost scos cimitirul în afara ariei orașului și a fost inițiată construcția bisericii de cimitir. Însă tradiția populară de înhumare în incinta bisericii era atât de obișnuită, astfel că preoțimea urma să explice situația enoriașilor, iar poliția să susțină prin toate modalitățile noul regulament de înmormântare în afara orașelor și satelor [8, f. 23-24].

Deja la 11 decembrie 1818, exarhul Gavriil vine cu un nou raport în adresa generalului A. Bahmetiev, potrivit căruia menționa că a interzis categoric armenilor și evreilor să înmormânteze răposații în cimitirele din oraș, ci doar în cimitirele special delimitate în afara orașului. Decretul a fost promulgat ca urmare a creșterii nemulțumirilor din partea credincioșilor ortodocși care s-au conformat cerințelor și au început să folosească cimitirul delimitat în afara orașului. Astfel, conform ordinului PS Gavriil, armenii și evreii urmau să îngroape morții în cimitirele din afara orașului, după cum procedau moldovenii, rușii, grecii și bulgarii [8, f. 27-27 verso].

La 23 decembrie 1818, Dicasteria Duhovnicească din Chișinău a adoptat decretul cu nr. 5636 din 27 noiembrie 1818 al Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse din Sankt Petersburg cu privire la regulile de construcție și amenajare ale bisericilor, gardurilor și cimitirelor. Aceste norme au fost extrase dintr-un cod amplu al regulilor privind ameliorarea amenajării orașelor, satelor și drumurilor, emis în anul 1817 de Senatul guvernamental. În conformitate cu noul decret, se prevedeau următoarele: 1) interzicerea de a avea cimitire în vatra satelor; 2) transferarea cimitirelor vechi în afara satelor; 3) eliberarea terenurilor pentru cimitire noi doar în afara spațiilor populate de comunitățile umane. După emiterea decretului, Dicasteria Duhovnicească din Chișinău a expediat, la 12 februarie 1819, în adresa administrației bisericești din Tiraspol, protopopilor mănăstirilor, protoiereilor de ținut și altor fețe duhovnicești aflate în ascultarea Dicasteriei, o circulară cu decretul spre îndeplinire, fiecare fiind obligat să se conformeze noilor cerințe [103, p. 173-184].

Pentru îndeplinirea regulamentului, autoritățile locale și bisericești au fost obligate să confirme că nu vor mai înmormânta în biserică și în curte. Un astfel de document, din ținutul Bender, datat în anul 1836, specifică: „(...) Noi cari mai jos ne vom iscăli din eparhia Chișinăului, uezdului Benderului, ciastia blagocinului preutului Domintii Ochișor, preuții și slujitorii bisăricești ca pe temeiul ucazului împărătești sale măriri de la duhovniceasca consistorii a Chișinăului din 31 zile dechemvrii a anului 1838 cu nr. 6112 noi nu vom îndrăzni a îngropa trupurile morților pravoslavnici în ogrăzile bisericilor afară de legiuitul țantirim – hotărâm pentru acia sup frica di aspra răspundire anul 1839 februarie 1-a zi. Satul Apaciul sv. Zaharia Grosul, dascal Ioan Voconovschi. Neci de acum nu vom îndrăzni a îngropa pe răposat la besărică decât la locurile unde sânt însămbrate pentru îngroparea lor, pentru care urmează a me iscălitură” [56].

Potrivit dispozițiilor administrației civile, în majoritatea satelor ordinul cu privire la scoaterea cimitirelor din curțile bisericești și vetrele localităților a fost îndeplinit. Pe parcursul anilor, aceste dispoziții au afectat structura mai multor sate, au dus la modificări esențiale în topografia localităților și în planul urbanistic al orașelor. Treptat, au fost lichidate cimitirele din curțile bisericești și din perimetrul așezărilor. În unele situații, cimitirul a rămas în jurul bisericii, caz documentat, spre exemplu, la Durlești–Chișinău, unde biserica se ridică pe dealul de la marginea satului.

În această ordine de idei precizăm că interdicția de a înmormânta în curțile bisericilor și scoaterea, sau, cel puțin, delimitarea spațiilor cimitirelor, a fost cu timpul implementată în tot cuprinsul Basarabiei. Astfel, în anul 1826 locuitorii din satul Mănoilești au procurat biserica de lemn de la mănăstirea Condrița pentru a o ridica pe temelia de piatră în satul lor [33, f. 14]. Potrivit izvodului de lucruri, noua biserică din Mănoilești „(...) iaste de lemn, care s-au cumpărat de la schitul Condrița, și s-au făcut pe țelină, pe temelie de piatră cu alăturată ponomărie, pereții bine tencuiți și văruiți, pe jos podită cu scândură și deasupra bolta de scânduri, și cuviincioasele strane pentru cântăreți, pe dinafară pereții pardosiți peste tot cu scânduri, acoperită cu șindrila, cu ușile bune. Clopotnița deosebită de biserică de lemn, acoperită cu șindilă, întrânsa așezat un clopot. Ogradă bună, îngrădită cu nuiiele, cu porți și încuietori bune, țintirimul pentru îngroparea morților deosebit de ograda bisericii (subl. n.)” [33, f. 20-24 verso]. Constatăm că cimitirele, conform regulamentelor autorităților laice și bisericești, au fost scoase în afara spațiilor locuite, fiind împrejmuite și delimitate de curtea bisericii, astfel fiind interzisă înmormântarea în curtea locașelor de cult. O situație similară aflăm în majoritatea cimitirelor parohiale și urbane, în localitățile din nordul, centrul și sudul Basarabiei. Așa, până în anul 1827 cimitirul satului Vărzărești, județul Chișinău, se afla în ograda bisericii, după care a fost eliberat un loc în partea de est a satului, în afara curții bisericii [245, p. 1-15]. La Cimișlia până în anul 1828 cimitirul era

amplasat în curtea bisericii, după care a fost strămutat în partea de nord-vest a satului, unde se afla și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea [244, p. 90]. În satul Tătărauca Nouă, județul Soroca, cimitirul se afla în curtea bisericii, fapt certificat de monumentele funerare de piatră ale ctitorilor bisericii protoiereul Ioan Coropcean și proprietarul funciar Damian Druță. După 1830, cimitirul a fost scos din curtea bisericii. Și în mediul urban atestăm aceeași stare de lucruri: în cimitirul creștin al orașului Akkerman era ridicată biserica cu hramul Sf. Nicolae [243, p. 801-806], în curtea bisericii armene din or. Chișinău era amenajat cimitirul, în spațiul Cimitirului Central din Chișinău a fost ridicată biserica Tuturor Sfinților etc. [43] (Planșa A.2.28).

Subliniem că în localitățile basarabene noile regulamente cu privire la interzicerea înhumărilor în incinta bisericilor au fost respectate destul de strict. În anul 1827, a fost interzisă înmormântarea la Biserica Armeană (unde și-a găsit somnul de veci Manuc-Bei și cele două fiice ale sale) a arhimandritului Foma, făcându-se apel la ordinul țarului rus din 31 decembrie 1731 cu privire la interzicerea strictă a înmormântărilor în biserici, permise doar la cimitire special amenajate în afara orașelor [37].

Despre implementarea în Basarabia a regulilor cu privire la amenajarea cimitirelor, dar și despre soarta unor cimitire vechi, dispărute astăzi, vorbesc mai multe documente de arhivă. Astfel, în anul 1839, locuitorii târgului Căușeni depun o cerere pentru a li se elibera un teren nou pentru cimitir, motivând că actualul este amplasat la două verste depărtare de localitate, ceea ce creează greutăți atât slujitorilor bisericești cât și enoriașilor. În rezultat, a fost distrus cimitirul vechi, iar în locul acestuia s-a deschis unul nou, mai aproape de târg. La 15 ianuarie 1840 cimitirul nou, amplasat mai sus de cel vechi și alături de lotul răposatului preot Ilie, ca urmare a dispoziției Dicasteriei Duhovnicești, a fost sfințit de preotul Fiodor Beșleaga. Conform legii (vol. 13, art. 359) cimitirul a fost îngrădit și împrejmuit cu un șanț [57].

Noi regulamente privind cimitirele sunt aprobate prin anii 1830, administrația gubernială îngrijindu-se de amenajarea așezărilor rurale. Conform acestor dispoziții, cimitirele urmau să fie amplasate în spatele satului, nu mai aproape de o jumătate de verstă de sat (1,068 km) [119, p. 58-68]. Această tradiție socială și funerară a fost documentată în stânga Prutului până în secolul al XIX-lea, când au fost emise dispoziții ale administrației regiunii Basarabia privind interdicția de a înmormânta în cimitirele din curțile bisericești [247].

Restricții similare au fost emise în anii 1862, 1866, 1868, 1869 și cu referință la cimitirele din orașul Odesa. Aici cimitirul a devenit locul înhumării celor mai importante notorietăți, inclusiv fondatorii orașului. Cimitirul a fost inițial îngrădit cu un șanț, iar ulterior a fost înălțat un gard de piatră. Construcția capelei cimitirului cu hramul Tuturor Sfinților (hram similar ca și la Cimitirul Central din Chișinău) a fost începută în anul 1816 și a fost sfințită la 25 august 1820,

iar în 1845 cimitirul a fost împărțit în carouri egale și a fost elaborat planul lui. Prin 1870 au fost emise restricții de înmormântare la biserici și de administrația urbană din Kiev. Odată cu extinderea planului urbanistic al Kievului, în anul 1832 cimitirul de lângă biserica Înălțarea Domnului a fost dezafectat, dar în pofida interdicției autorităților orășenești din 1871, în jurul bisericii de piatră cu același hram s-a format un alt cimitir.

Reglementările din anul 1854 au dus la formarea și în Imperiul Austriac a cimitirului ca o instituție socio-culturală în corespundere cu normele sanitar-epidemiologice: cimitirul se localiza în afara spațiilor locuite de comunitatea umană, se ridicau capele speciale pentru cimitire etc. [160, p. 155-164]. De asemenea, în unele orașe italiene, cum ar fi Toscana, începând cu anul 1852, a fost introdusă chiar funcția de inspector al cimitirului, consemnând astfel preocupările de ordin administrativ, topografic, dar și estetic, întrucât inspectorul avea obligația de a urmări repartizarea loturilor de înhumare, ordonarea, amenajarea porții de acces și îngrădirea spațiilor cimitirului [159, 147-156].

În așa fel, actele normative au direcționat în mare parte evoluția și amplasarea spațiilor funerare, fiind aprobate în conformitate cu cerințele societăților dezvoltate și moderne. Cât privește politica autorităților în domeniul construcțiilor de cult, menționăm că după 1812, ca urmare a anexării teritoriului Basarabiei, autoritățile ruse duceau o politică bisericească diferită de cea din Principatul Moldovei, în primul rând, legată de rusificarea clerului, implementarea actelor normative în domeniul construcției specifice Imperiului Rus etc.

La început de secol XIX, a fost efectuată o verificare a tuturor bisericilor, fiind constatată prezența locașelor de lemn (cca 95%) și mai rar de piatră [190, p. 466-468]. Inventarierea bisericilor de autoritățile rusești în anul 1812 a repertoriat 775 de biserici, dintre care doar 40 erau ridicate din piatră și una de cărămidă, restul, 734 de locașuri, erau din lemn, fie că „împletite din nuiele”, fie că „durate din bârne”, având și acoperișul pe potrivă, fiind acoperite cu „șindrilă”, „stuh”, „paie”, „răzlogi” și „rogoz” [278, p. 231-236]. Predominarea bisericilor de lemn se explică și prin frecvențele conflagrații, incursiuni tătărești, căzăcești și poloneze, teritoriul vizat fiind mereu un teren de operații militare. Indiferent de părțile beligerante și învingători, sufereau populația, economia, cultura și biserica. Deja în anul 1833, potrivit lui N. Murzakevici, la Chișinău erau 12 biserici, cu una mai mult au fost atestate în 1846 [257, p. 23-24]. Pentru comparație, în ținutul Iași, potrivit unei statistici din anul 1841, erau 97 de locașuri din lemn, din numărul total de 147, restul fiind de cărămidă sau de piatră [170, 377-395].

Autoritățile imperiale ruse găsesc o situație precară în domeniul edificării bisericilor de piatră, folosită în scopul de a câștiga simpatia populației autohtone, încurajând proprietarii de moșii să construiască în satele lor numai biserici de piatră. În perioada de tranziție de la

administrația moldovenească la cea rusească imperială (1812–1836), obținerea permisiunii de construcție nu s-a schimbat esențial. Pentru misiunea lor nobilă, doritorii de a zidi o biserică erau scutiți de renta funciară și de achitarea impozitelor, urmând ca după moartea lor să fie înhumați în incinta bisericii ctitorite, la locuri de cinste.

Conform Codului de Construcție al Imperiului Rus, în Basarabia bisericile erau construite „cu permisiunea eparhiei locale și a Sfântului Sinod” [119, p. 58-68], cu mijloace financiare proprii, numai după aprobarea planului și a proiectului fațadelor. Eventualul ctitor depunea o cerere în adresa oficialităților bisericii locale, la care administrația bisericească indica mărimea și materialul din care urma să fie ridicată biserică. Pentru ridicarea bisericilor de piatră, guvernatorii eliberau terenuri bune și deschise. Înainte de a porni construcția, era specificat genul bisericii: catedrală, biserică de parohie, biserică de mănăstire sau de cimitir. La alegerea Sfântului Sinod erau prezentate și planurile cimitirelor urbane, elaborate și aprobate de Comisiile de Construcție și Căile de Comunicație. La 17 aprilie 1808, a fost semnat ucazul țarului rus Aleksandr I privind instrucțiunea episcopilor bisericești, în care erau stipulate și prevederi privind urmărirea proceselor de reparație și reconstrucție a bisericilor. Astfel, episcopul era investit cu funcția de observator al tuturor operațiilor de construcție.

Totodată, dosarele de arhivă furnizează date inedite privind prețurile la materiile prime de construcție, dar și costul lucrului meșterilor care au lucrat, certificând faptul că la ridicarea bisericilor se lua în considerare nu doar proiectul viitorului locaș, materia primă etc., dar era necesară perfectarea unui contract de muncă cu meșterii (pietrari, zidari, lemnari ș.a.), care, de regulă, aveau taxele sale pentru volumul de lucru prestat. Astfel, în anul 1821, enoriașii din satul Dereneu, ținutul Orhei, au strâns cu condica suma necesară pentru construirea bisericii de cărămidă și piatră, cu hramul Adormirii Preasfintei de Dumnezeu Născătoare. La 15 septembrie 1821 protopopul Vasile Timu menționa: „(...) biserică să află tot trupul bisericii gata și au și isprăvit-o di șindilit, numai ferestrele și crucile și la clopotniță au mai rămas să se mai gătească, doi pol stângeni până să va găti și a tencui (...) peste tot s-au găsit cheltuiți după izvodul aice alăturat 7627 lei 27 parale și arată că mai rămân datori cu 2000 până se va isprăvi tot trupul bisericii (...)” [22]. Aflăm că pentru ridicarea bisericii de piatră din satul Dereneu comunitatea a achitat următoarele sume: 3700 lei pietrarilor, 80 lei patru mascuri pietrarilor, 330 lei pentru 13 kg de grâu la pietrari, 220 lei – pentru 11 kg porumb pietrarilor, a câte doi lei per kg, 75 lei pentru cinci vedre de unt, tot la pietrari, 50 lei pentru 20 vedre de brânză de vacă, 40 lei pentru zece vedre brânză de oi, 200 lei la salahori – ajutorii pietrarilor, 850 lei s-au dat la teslari, 105 lei pentru trei kg de grâu pentru teslari, a câte 30 lei per kg, 70 lei pentru trei kg de porumb, la 20 lei kg, 20 lei același porumb pentru teslari, 60 lei pentru o sută de cot de pânză pentru teslari, în loc

de postav, 40 lei pentru 40 stângeni de butuci de tăiat, 800 lei s-au cheltuit pentru var, 240 lei pentru procurarea a 40 de mii de șindilă, 80 lei pentru transportarea șindilei, 132 lei pentru 400 de scânduri de brad, 123,27 lei au costat cuiele pentru șindilă, pi 11 pariu, 122 lei a costat fierul, 120 lei a costat munca fierarilor, 120 lei au fost achitate pentru 100 de lespezi de piatră de așternut podeaua în biserică. În total, pentru facerea bisericii au fost cheltuite 7627 lei 27 parale. Din această sumă, 1066 lei 21 parale au fost adunați cu condica și folosiți în cheltuiala bisericii [22].

Prin decretul nr. 5636 din 27 noiembrie 1818 al Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse din Sankt Petersburg, pe lângă normele amenajării cimitirului, au fost prevăzute reguli speciale pentru construcția bisericilor, și anume: 1) era interzisă construirea bisericilor între casele locuitorilor; 2) se permitea ridicarea bisericilor în sate doar în piețe (locuri deschise); 3) bisericile și gardurile urmau să fie întreținute în stare bună. La 12 februarie 1819, Dicasteria Duhovnicească din Chișinău a expediat o circulară în adresa tuturor fețelor duhovnicești aflate în ascultarea Dicasteriei privind îndeplinirea acestui decret [103, p. 173-184].

La 26 februarie 1825, Departamentul Gospodăriilor și Clădirilor Publice din Sankt Petersburg a prezentat un raport cu nr. 73, în care fusese stipulate câteva prevederi cu privire la construcția bisericilor. Astfel, ca urmare a unor erori constructive și în lipsa unor arhitecți profesioniști, a fost solicitat să fie trimise prin gubernii proiecte-„tip” cu toate fațadele elaborate, de diferite mărimi, cu o instrucțiune detaliată. În conformitate cu solicitarea expusă, țarul rus a dispus: 1) în cadrul Ministerului să fie elaborate un număr suficient de proiecte-„tip” și fațade pentru construcția bisericilor de piatră, proiectele să fie gravate și editate din contul statului, având instrucțiuni complete pentru utilizare și 2) cheltuielile pentru proiectarea acestor planuri să fie acoperite din contul taxelor de expediere a lor în toate guberniile [87, p. 191-202].

Proiectarea a fost încredințată pictorilor-arhitecți din cadrul Academiei de Arte (I. Charlemagne, A. Mihailov și A. Mihailov (Jr.) și A. Uhtomski), care au executat 31 de proiecte de biserică de piatră, cu fațade și secțiuni, inclusiv unele detalii au fost prezentate mai desfășurat. A fost atașată și instrucțiunea privind fundamentul bisericii, pereții, bolta, cupola etc. Prețul unui exemplar al proiectului-„tip” se ridica la 100 ruble. Proiectele-„tip” erau legate de biserică bizantină și considerate o realizare în spiritul arhitecturii clasice ruso-bizantine (Planșa A.2.8).

Modificarea actelor legislative privind monumentele arhitecturale ecleziastice a fost condiționată de nemulțumirea țarului rus, în iunie 1825, privind construcția unei biserici. Astfel, a fost emis ucazul pentru Ministerul Afacerilor Interne privind elaborarea în comun acord cu autoritățile ecleziastice a unor planuri de construcție a bisericilor. Dispoziția „Despre construcția bisericilor” a fost adoptată la 9 martie 1826 și conținea reguli și recomandări privind construcția

bisericilor. Conform punct. 4 al acestei dispoziții, în cazul reparației sau reconstrucției bisericii în mod obligatoriu se prezenta la Ministerul Afacerilor Interne planul exact și planul original al bisericii cu indicarea tuturor detaliilor care urmau a fi modificate sau substituite.

Era interzisă și demolarea neîntemeiată a bisericilor vechi. În acest caz era studiat istoricul locașului de cult, realizarea planului și a fațadelor, noua biserică ridicată pe locul celei vechi urmând să păstreze aspectul interior și exterior al celei vechi, toate modificările fiind operate doar cu acordul Sfântului Sinod. Un loc aparte revine reparației bisericilor, unele clădiri suferind după cutremurele din anii 1802, 1808, 1829 și 1838 [53, f. 34].

Regulile emise în anul 1826 nu au convenit întocmai autorităților ecleziastice, care se împotriveau prezentării obligatorii a proiectelor bisericilor. Pe de altă parte, discutarea și aprobarea proiectelor dura ceva timp și nu totdeauna corespundea așteptărilor. În așa fel, în martie 1828 a fost semnat un nou regulament care prevedea simplificarea regulilor de construcție și reconstrucție a bisericilor. Actele normative riguroase se aplicau cu exclusivitate asupra bisericilor construite pe mijloacele financiare ale statului. Examinarea și aprobarea proiectelor bisericilor, care urmau a fi construite, se discuta la fața locului, în parohia unde trebuia să fie construită biserica, reducând semnificativ termenele de aprobare.

În martie 1827, a fost emis ucazul Sfântului Sinod privind prezentarea proiectelor pentru construcția bisericilor și mănăstirilor noi în Eparhia Chișinăului, fapt ce a condiționat dezvoltarea continuă a arhitecturii ecleziastice, inclusiv bisericile amenajate în spațiul cimitirului, în conformitate cu noile tipuri arhitecturale, executate la solicitarea autorităților [36].

Asemenea proiecte au fost recomandate pentru a fi construite pe întreg spațiu al Imperiului Rus, inclusiv Basarabia. Drept exemplu, aducem proiectul pentru biserica din Lipcani, care urma să fie construită în anul 1822 (Planșa A.2.8). Din motive necunoscute, biserica a fost ridicată conform unui alt proiect de construcție. La o comparare a proiectului-„tip” din „Culegerea de planuri, fațade și secțiuni ale bisericilor de piatră” (1824) cu biserica actuală din Lipcani, constatăm că biserica ridicată în anul 1837 posedă asemănări cu proiectul în ceea ce privește tipologia, compartimentarea, fațadele, elementele decorative arhitecturale, pilonii etc. Pe parcursul anilor aspectul bisericii a suferit unele modificări.

Menționăm că în anii 1812–1828 au fost ridicate mai multe biserici parohiale și mănăstirești: biserica Sf. Gheorghe din Chișinău (1819), biserica Adormirea Maicii Domnului de la mănăstirea Hârbovăț (1816), biserica Adormirea Maicii Domnului de la mănăstirea Tabăra (1828). Noile biserici se ridicau în conformitate cu proiectele aprobate de Dicasteria de Chișinău, cu binecuvântarea conducerii și arhitectului eparhial. Un exemplu sugestiv este biserica din satul Goianu, județul Orhei. Se știe că în anul 1817, în adresarea sa către ÎPS, comisul Nicolae

Racovița menționează că biserica de lemn cu hramul Adormirea Maicii Domnului era deja „învechită și proastă”, și a pregătit piatra, iar meșterii erau gata să înceapă lucru [19, f. 1]. Având în sat doar 40 de gospodării, el cere să i se elibereze un proiect de doar „8 stângeni lumina înlăuntru și 3 stângeni lărgimea și doi stângeni și jumătate înălțimea de la temelie în sus și clopotnița după starea ei”, fiind conștient de posibilitățile materiale pentru ridicarea și întreținerea bisericii. În acest caz, a fost eliberat un proiect-„tip” pentru ridicarea bisericii noi în cimitirul satului „fiindcă se face tot într-un țințirim și pentru aceasta mare pomenire va rămâne Înalt Preasfinții Voastre”, construcția bisericii fiind terminată în anul 1825. Locul bisericii vechi, adică pristolul, a fost îngrădit cu piatră, iar lemnele au fost date la copt prescuri [19, f. 6].

În mai 1841, țarul rus Nicolai I a emis un decret în conformitate cu care se prevedea elaborarea noilor proiecte pentru edificiile de cult „păstrând pe cât este de posibil stilul arhitecturii vechi bizantine” [59]. În acest context la construcția noilor biserici se recomanda să se țină cont de proiectele-„tip” elaborate de arhitectul Constantin A. Ton. Asemenea proiecte au fost expediate tuturor protopopilor, prețul unui exemplar fiind de 25 de ruble. În opinia unor cercetători, albumele cu proiectele bisericilor, executate în stilul rus-bizantin, elaborate de C. Ton, au determinat pentru o perioadă de timp aspectul bisericilor basarabene [187, p. 147].

3.2. Bisericile din cimitirele ortodoxe din perspectivă istorico-arhitecturală

La începutul secolului al XIX-lea, la edificarea bisericilor din piatră continuă să fie utilizată planimetria tradițională a bisericilor de lemn, afirmată în secolul al XVIII-lea. Unul dintre tipurile bisericilor frecvent întâlnite în mediul rural – tipul bisericii-navă cu clopotniță construită separat, compartimentat tradițional în pronaos, naos și absida altarului, aflată sub un singur acoperiș –, va servi ca prototip și pentru cele zidite în piatră. Drept exemplu sunt bisericile din nordul țării, documentate în satele Coșernița (1812) (Planșa A.2.15), Gura Căinarului (1816) (Planșa A.2.16), Ciutulești (1818), Cobălea (1820), Pohoarna (1823) etc. (Planșa A2.17). Acest tip de biserică continuă tradiția bisericilor de lemn, iar elementele noi intervin doar în limbajul morfologic și în unele soluții constructive. Totodată, se face resimțită influența stilurilor baroc și clasic, mai ales, în elevație și în detaliile decorative.

Bisericile de lemn erau ridicate atât în parohiile rurale, cât și în mănăstirile moldovenești. Astfel, în anul 1817, biserica Sfântul Nicolae din schitul Hirova era „de lemn, îngrădită, lipită, tencuită dinăuntru și dinafară, acoperită cu șindrilă și boltită, avea și cafas, pardosită pe jos cu chiatră” [179, p. 197-200], împrejmuțată cu un gard de nuiete, cu o clopotniță alăturată [23]. În anul 1836, în locul acestei biserici a fost construită, prin mila credincioșilor, biserica de iarnă, din piatră, cu o clopotniță de lemn alăturată [58, f. 31]. Biserica a fost edificată în stilul

arhitecturii tradiționale moldovenești, cu elemente decorative baroce și în spiritul clasicismului târziu, în plan cruciformă, având dimensiunile de 24×15,7 m. La mănăstirea Răciula, în anul 1798, a fost ridicată biserica Adormirea Maicii Domnului, cu clopotniță alăturată, iar în 1822 a fost construită biserica Sfântul Ierarh Nicolae – din lemn, acoperită cu șindrilă [48, f. 35; 105].

O altă biserică de lemn este cea din satul Târșiței–Telenești, ridicată pe moșia vistiernicului Grigoraș Sturza (în anul 1813, în locul ei a fost ridicată o biserică de piatră). Biserica veche s-a desfăcut cu totul, „lemnele s-au dat la focul prescurăriei, iar sfântul pistol a fost zidit după obicei și îngrădit” [84, p. 223-224].

În anii 1812–1813, biserica veche Sf. Nicolae din satul Boldurești–Nisporeni era din lemn, trainică, cea nouă fiind ridicată în anii 1883–1887 conform unui proiect-„tip” [92; 278, p. 276]. La fel, pe la 1815 biserica de lemn Adormirea Maicii Domnului din Telenești „era cu totul vechi și slabă”, și locuitorii au decis să zidească în anul 1819 o „altă biserică din nou pi timilii di peatră cu tălpi de stejar și amnari tot de stejar, îngrădită, lipită cu lut și acoperită cu șindrilă” [226, p. 234] ș.a.

În satul Logănești–Criuleni, pentru prima dată biserica este menționată în anul 1798 [278, p. 247]. Formularele pentru anii 1812–1813 indică că biserica Sf. Voievozi era de lemn, avea o condiție fizică deplorabilă, agravată către anul 1838. Proprietarul satului Logănești, consilierul titular Fiodor Nedoba, roagă înalta conducere a bisericii să-i permită reparația vechii biserici. În timpul lucrărilor solicitantul cerea să ridice, în locul pereților vechi de nuiele, pereți noi de piatră și, totodată, să o acopere cu țiglă în loc de stof. Arhiepiscopul Dimitrie (Sulima) împuternicește blagocinul (protopopul) superior să aducă la cunoștința solicitantului binecuvântarea de a începe lucrările de reparație, iar la sfârșitul lor să i se raporteze [55]. Practic, lucrările de reparație au reprezentat mai mult a reconstrucție capitală a bisericii. Cimitirul satului este de o vechime considerabilă, fapt certificat de prezența aici a șase pietre funerare masive din piatră de calcar local, o parte dintre care fiind îngropate în pământ.

Biserica de lemn Sf. Nicolae din satul Fântânița–Drochia (denumirea veche Ghizdita), a fost construită în anul 1834, la marginea sud-estică a satului, acolo unde fusese cândva vechiul cimitir [270, p. 231]. În exterior pereții au fost placați cu scândură, în interior – tencuiți și zugrăviți (Planșa A.2.1; Planșa A.2.9). Planul bisericii dreptunghiular și secțiunea transversală indică tipul longitudinal al locașului, încadrarea optimă a turnului-clopotniță în două nivele deasupra pridvorului, iar cimitirul aflat din proximitate constituie un argument în favoarea aserțiunii privind ridicarea bisericilor în cimitire.

De asemenea, în lista locașelor de cult de lemn din spațiul cimitirului se înscrie biserica Sf. Spiridon din satul Pașcani–Criuleni (prima mențiune a bisericii datează în anul 1805) [278, p.

249]. Conform formularelor din anii 1812–1813, biserica era în stare nesatisfăcătoare, veche și măcinată de timp, motiv folosit de autoritățile ecleziastice pentru închiderea ei în anii '30 ai secolului al XIX-lea. Își reia funcționalitatea abia prin 1838, după o reparație capitală.

Despre construcția clopotniței se vorbește și cu referire la biserica Sf. Arhanghel Mihail din Hiliuți–Râșcani, construită în anul 1808 și reparată în 1828. În plan dreptunghiulară, ea se încadrează în tipul „casă țărănească”, fiind o biserică fără cupolă, cu clopotniță alăturată deasupra pridvorului. A fost adăugată ulterior clopotnița și la biserica Sf. Arh. Mihail din satul Teșcureni–Ungheni (a.c. 1797), edificiul având forma unei nave simple [163, p. 78-79]. Concluzionăm că pentru începutul secolului al XIX-lea pentru teritoriul Basarabiei era caracteristic tipul bisericii de lemn cu clopotniță, fiind documentate numeroase cazuri de edificare mai tardivă a turnului-clopotniță deasupra pridvorului.

În opinia noastră, clopotnița constituie un criteriu important pentru prezentarea tipologiei bisericilor din cimitirele ortodoxe din secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea. Turnul-clopotniță, ridicat deasupra pronaosului indică elevația locașului. În unele cazuri, clopotnița era ridicată deasupra pridvorului/pronaosului. Prezenta un turn în plan pătrat, cu un acoperiș piramidal [123, p. 5]. La alte biserici clopotnița era așezată deasupra intrării. Grupul bisericilor cu clopotnițe integrate structurii spațiale, în două nivele, este bine reprezentat în stânga Prutului și a avut un impact deosebit asupra afirmării edificiilor de cult, fiind întâlnit în paraclisele cimitirelor din Pererâta–Briceni, Mărculești–Florești ș.a.

Printre primele biserici din piatră, ridicate în Basarabia la început de secol XIX, vom indica biserica Sf. Ilie din Chișinău (1806), bisericile din satele Hrușova (1802) (Planșa A.2.11), Miclești (1802) (Planșa A.2.12), Ișnovăț (1810) (Planșa A.2.13), Teleșeu (1814) (Planșa A.2.14) ș.a.

Sub impactul noilor schimbări politice și economice, la începutul secolului al XIX-lea apare un tip de biserică, putem spune, modernist, pentru arhitectura moldovenească, în special, pentru Basarabia. E vorba de biserica de tip navă cu clopotniță alipită în partea vestică, cu elemente decorative și arhitecturale de factură clasică și barocă. Tipul de biserică, care a dominat arhitectura religioasă din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, este exemplificat prin următoarele edificii: la Chișinău – Soborul Vechi (1806), Buna Vestire (1810), Sf. Gheorghe (1819), Sf. Vinerea (1830) și în mediul rural – bisericile din satele Copăceni (1810), Rădeni (1814), Hârtop (1814), Marcăuți (1816).

În Basarabia, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, se atestă diferite abordări stilistice în construcția edificiilor de cult, în funcție de zona geografică și regiunea administrativă în care se aflau. La o analiză a arhitecturii bisericesti de piatră constatăm că introducerea unor elemente

noi în construcțiile vechi a dus la modificarea volumetriei originale. Schimbarea acoperișului de șindrilă (cu linii pastelate, moi) pe unul de tablă metalică a condiționat apariția acoperișului cu forme liniare mai dure. În dese cazuri, pentru a fi mai practic meșterilor în procesul de lucru (și pentru a acorda un aspect al bisericilor de formă clasică rusă), acoperișul în formă de clopot de factură barocă era transformat în unul piramidal, finalizat cu un bulb de factură clasicistă. Iar lărgirea ferestrelor a dus la denaturarea decorului original al fațadelor (biserica de la Sireți). Un alt aspect de modificare ține de alipirea/încorporarea clopotniței în cadrul bisericii anterior construite și proiectate ca fiind edificiu fără clopotniță (cazul bisericilor din Sireți, Goian, Hrușova, Miclești, Bogdănești). O altă schimbare sesizată de noi în urma examinării materialului disponibil se referă la boltirea și adăugirea turlei deasupra naosului (Sireți, Tătărauca Nouă).

Tipologia bisericilor include un anumit sistem de referință în raport cu care se face clasificarea lor. În funcție de criteriul selectat, tipologia bisericilor este complexă și variată. În acest context propunem două tipuri principale ale edificiilor de cult conform secțiunii: 1) biserică cu clopotniță construită separat și 2) biserică cu clopotniță încadrată în volumul general. S-a descins pentru această formulă din rațiunea că la etapa actuală de cercetare prezintă o tipologie optim indicată pentru analiza și descrierea bisericilor construite în perimetrul cimitirului.

Tipul bisericii cu clopotniță construită deasupra pridvorului a fost descris pentru prima dată de Șt. Ciobanu [123, p. 2-70], care la fel a relatat că în dese cazuri clopotnița se construia ceva mai târziu decât clădirea bisericii. În lista selectivă a bisericilor cu clopotniță ridicată deasupra pronaosului sau pridvorului au fost incluse biserica Sf. Mihail din Criva–Briceni (1835), ctitorită de M. Sumarocova [270, p. 118]; biserica Sf. Gheorghe (1821) din Bădragii Vechi–Edineț, ridicată pe un dâmb, cu clopotnița ridicată deasupra pronaosului [270, p. 338] (Planșa A.2.26); biserica din Vâșcăuți–Camenca (1819), ridicată în centrul satului, pe un dâmb [270, p. 375]; biserica din Napadova–Camenca (1843) și Nemirova–Camenca (hotarul secolelor XVIII–XIX), zidită pe un dâmb, cu clopotniță deasupra pronaosului. Biserica din Copăceni–Sângerei (1810) ctitorită de Chișcu se înscrie în tipul de biserică fără cupolă și cu clopotnița ridicată deasupra pronaosului [270, p. 443]; biserica din Mereșeuca–Ocnița (1819), ctitorită, conform pisaniei, de Vasile Dascăl-Pogon; biserica Sf. Nicolae din Cogălniceni–Rezina (1842–1845), fără cupolă, cu clopotniță alăturată, în două nivele ș.a.

În linii generale, tipul de biserică cu clopotniță construită separat, poate fi descris folosind secțiunea de plan, care denotă lipsa clopotniței în planul general al edificiului, iar cel de-a doilea tip include biserică care în secțiune indică prezența clopotniței.

Biserica în plan dreptunghiulară fără clopotniță este prezentată prin câteva edificii de referință. Tipul este răspândit, conform zonării geografice, în partea de nord a Basarabiei.

Documentarea pe teren permite să evidențiem câteva biserici de piatră, care se încadrează în tipul de biserică cu clopotniță construită separat: biserica Cuv. Parascheva din satul Gura Căinarului–Florești (1816) (Planșa A.2.16); biserica Sf. Dumitru din Ciutulești–Florești (1818), aflată în centrul satului, încadrată în tipul de biserici fără cupolă și clopotniță separată (Planșa A.2.17); biserica Adormirea Maicii Domnului din Pohoarna–Șoldănești (1823) (Planșa A.2.17); biserica Schimbarea la Față din satul Cobâlea–Șoldănești (1820–1822) (Planșa A.2.17) ș.a.

Biserica în plan dreptunghiulară cu clopotniță este prezentată prin edificiile de cult de la Copăceni (1810), Rădeni (1814) (Planșa A.2.21), Hârbovăț (1816), Vâșcăuți (1819), Bădragii Vechi (1823) (Planșa A.2.26), Putinești (1828) (Planșa A.2.18), Bleșteni (1830), Micăuți (1830) (Planșa A.2.22), Seliște (1833) (Planșa A.2.23), Pohârnicieni (1845) (Planșa A.2.18), Gordinești (1845) (Planșa A.2.18), Pohrebenești (1848), biserica din cimitirul de la Buiucani (1825), ș.a.

Cea de-a doua tipologie, asupra căreia vom insista în studiul de față, are drept sistem de referință planul bisericii, fiind propuse câteva tipuri generale de locașe de cult de piatră, edificate în limitele cronologice anunțate. În funcție de planul bisericii – trilobat, dreptunghiular –, vom diferenția tipurile de biserici și subtipurile, documentate în cimitirele ortodoxe din Basarabia.

Biserica în plan dreptunghiulară poate fi împărțită în următoarele subtipuri: 1) biserică dreptunghiulară fără clopotniță și 2) biserică dreptunghiulară cu clopotniță.

Biserica trilobată este clasificată în 1) biserică trilobată fără clopotniță și 2) biserică trilobată cu clopotniță.

Bisericile de zid ridicate în cimitirele ortodoxe din localitățile basarabene au fost repertoriate în funcție de planul edificiilor, fiind determinate biserici în plan dreptunghiulare, biserici dreptunghiulare cu rezalite, biserici în plan trilobate, biserici de tip „rotundă”. Fiecare tip prezentat este descris în funcție de trăsăturile generale și particulare, fiind exemplificat prin studii de caz, care vin să confirme aserțiunea cu privire la ridicarea bisericilor în cimitir, unitatea dintre spațiul cultural al cimitirului, biserica de cimitir și monumentele funerare.

Cât privește bisericile cu planul trilobat, se cere de menționat că la început de secol XIX în ținutul Orhei-Lăpușna se produce o ultimă emanare a formelor arhitecturale autohtone. Aici sunt zidite patru biserici cu plan triconc, cu clopotniță separată: în satele Miclești (Planșa A.2.12), Ișnovăț (Planșa A.2.12) și Teleșău (Planșa A.2.14) din ocolul Ichelului, și satul Hrușova (Planșa A.2.11) din ocolul Satelor de Jos. Ca sursă de inspirație ar fi putut să le servească bisericile cu plan triconc din același ținut Orhei-Lăpușna: două din Chișinău, cu hramul Sf. Părinți Ioachim și Ana (a.c. 1742) și Sf. Ilie (a.c. 1806), ambele cu clopotniță alipită, și cea din satul Sireți–Strășeni (a.c. 1780), cu clopotniță separată (Planșa A.2.10). Asemănarea acestor sfinte locașe nu este întâmplătoare, un rol important fiind faptul că ctitorii erau proprietari de moșii în vecinătate,

toate satele fiind amplasate de-a lungul văii râului Ichel. Un alt factor unificator a fost activitatea profesională a ctitorilor, trei dintre ei: Simion Glavce, Ioan Sechiraș și Iordache Donici fiind membri ai biroului de hotărnicie. Bisericile din acest grup sunt compartimentate tradițional în altar, naos și pronaos, evidențiindu-se prin absidele laterale ale naosului, care, împreună cu cea a altarului, mai masivă, formează un plan triconic. Absidă altarului este decroșată. Bisericile inițial au fost lipsite de turlă și clopotniță.

Interiorul bisericilor este luminat prin golurile a trei ferestre, amplasate în axul absidelor laterale. Forma originală a ferestrelor acestui tip de biserică a fost cea dreptunghiulară dinspre exterior și terminată în arc de cerc dinspre interior. Intrarea este amenajată în axul de vest al bisericii, o excepție fiind biserica din Ișnovăț, unde intrarea este amplasată în peretele sudic al pronaosului. Deasupra pronaosului este amenajat un cafas de lemn. Naosul și pronaosul sunt acoperite de o boltă unică semicilindrică de lemn tencuită, terminându-se la același nivel cu un sfert de sferă deasupra absidei altarului. Pereții în exterior au fost lipsiți de oarecare decorație. Bisericile din acest grup inițial au fost cuprinse sub un acoperiș unic în patru ape cu ajustările respective deasupra absidelor. La extremele coamei acoperișului erau amplasate turnulețe cu câte o cruce.

Din „Vedomostie pentru biserica sfântului Nicolai din uezdul Chișinăului, satul Săreții, pe anul 1836” [51, f. 17] aflăm că biserica a fost zidită în piatră în anul 1780, de către șătrarul Agapii Ursu. În anul 1818, deja feciorul ctitorului, Grigorie Ursu, depune cerere pe numele ÎPS Gavriil de a reconstrui biserica, având scopul să mărească golurile ferestrelor, să schimbe bolta de lemn a locașului pe una din zidărie de piatră, cât și clopotnița să o zidească din piatră, alăturată de biserică [21]. Ca urmare a acestei cereri, bolta a fost zidită din piatră și golul ferestrelor a fost lărgit, iar clopotnița din anumite motive nu a fost ridicată în perioada vizată, deoarece în anul 1836 este menționată ca fiind de lemn și separată de edificiul de cult [51, f. 17].

Una dintre primele descrieri a bisericii Adormirea Maicii Domnului din satul Hrușova o aflăm de la I. Halippa [278, p. 245], specificându-se că locașul este de piatră, iar cea mai timpurie mențiune coboară către anul 1812 (Planșa A.2.11). La rândul său, V. Curdinovschi menționează anul construcției bisericii în piatră – 1802, și ctitorul ei, moșierul Simeon Nicolae Glavce (jitnicer și proprietar al moșiei Hrușova) [250, p. 70-177]. Biserica a fost ridicată într-un stil arhitectonic asemănător cu cel al edificiilor de cult de lemn din acea epocă. Pereții sunt masivi, cu o grosime considerabilă. Inițial a fost acoperită cu șindrilă, deasupra fiind așezate două mici turnulețe pe care erau înălțate Sf. Cruci. Pereții laterali sunt în linie dreaptă, cu mici abside laterale ale naosului. Absida altarului este semiarcuită. În partea de la deal dinspre altar a fost construit un cavou pentru familia ctitorilor. Intrarea în biserică era modelată în peretele

dinspre apus. În apropiere de biserică pe vremuri era amenajat și un cimitir, care astăzi nu mai este.

Biserica a fost concepută ca elementul principal al unui ansamblu arhitectonic, din care făceau parte clopotnița-poartă, zidul de incintă și necropola boierească. Clopotnița se afla pe aceeași axă longitudinală a bisericii, în partea vestică. Dispunea de două niveluri, la primul nivel în pereții vestic și nordic se aflau goluri în formă de arc, care serveau ca poartă de acces în curtea bisericii. La nivelul doi era amplasată camera clopotelor. Ca rezultat al cutremurului din anul 1940, a avut de suferit considerabil, fiind grav avariata, încât prin anul 1980 a ajuns în ruine. Pe parcursul anilor biserica a suferit modificări, care i-au schimbat aspectul inițial. S-a schimbat acoperișul din lemn (șindrilă) pe unul din tablă zincată. La intrarea amplasată în peretele vestic al bisericii se alipește un pridvor, cu o intrare amenajată în peretele sudic.

După redeschiderea bisericii (1989) s-au efectuat intervenții neautorizate, care au adus prejudicii aspectului original al locașului. Astfel, la peretele vestic al bisericii, în locul pridvorului este alipită o construcție în două nivele, primul nivel servind ca pridvor, iar la nivelul doi se află camera clopotelor [289]. Acoperișul construcției noi are o formă piramidală. Și în decorul locașului intervin schimbări, fiind construite pilaștri, iar ferestrele au fost evidențiate prin ancadramente.

În literatura de specialitate se confirmă că biserica Sf. Spiridon al Trinitunii din satul Miclești este zidită în anul 1802 (Planșa A.2.12). Documentele de epocă indică însă o altă dată. Datele formularului din anul 1812 menționează că biserica la acea vreme era proaspăt zidită, deoarece podoabele noi încă nu fuseseră finisate sau procurate, folosind-se temporar odoarele uzate din vechiul locaș de lemn [278, p. 245]. Pe parcursul unui an tabloul se schimbă și biserica de piatră este arătată deja cu iconostasul zugrăvit, iar veșmintele pristolului și a jertfelnicului sunt în stare foarte bună [225, p. 241]. Informațiile cu privire la ctitorul Iordache Donici la fel sunt contradictorii, deoarece în anul 1802 acesta avea doar 16 ani, iar actele de ctitorire se înfăptuiau la vremea maturității.

O altă informație despre sfințirea bisericii de către exarhul Gavriil indică că locașul de cult a fost construit mai târziu, deoarece în anul 1802 prin părțile Moldovei nu se cunoaște niciun Exarh Gavriil, iar cel care a purtat această titulatură la acea vreme era mitropolit al Kievului, și nu deținea titlul de Exarh (1799–1803). Deci, cel mai probabil că biserica a fost sfințită după ce a fost îndestulată cu cele trebuincioase, adică după anul 1813, atunci când Gavriil Bănulescu-Bodoni era deja Exarh și Mitropolit al Chișinăului și Hotinului, iar ctitorul Iordache Donici era la vremea realizărilor, având 27 de ani. Luând în considerare vârsta fragedă lui Iordache Donici, considerăm că inițiator al construcției bisericii fusese părintele său, spătarul Manolache Donici.

Biserica din satul Miclești este unica din acest grup care are golul intrării în peretele sudic al pronaosului.

Pe parcursul anilor și biserica de la Hrușova a suferit schimbări (Planșa A.2.11). La sfârșitul secolului al XIX-lea i se adaugă în peretele sudic două încăperi, prima amenajată ca pridvor la intrarea în biserică, a doua ca diaconic, amplasată în peretele sudic al altarului, în care a fost spart un gol pentru acces în altar [61]. În același context, peretelui vestic i se adaugă un fronton, iar deasupra pronaosului se construiește din lemn o clopotniță. Frontonul și clopotnița au fost demolate odată cu construcția, în anul 2006, a unei clopotnițe de piatră, fiind alipită la peretele vestic.

Din documentele timpului reiese că biserica Sf. Ierarh Nicolae din satul Ișnovăț a fost construită în anul 1810 în locul celei vechi (construită din lemn în 1737), de către stolnicul Matei Donici, proprietarul moșiei Ișnovăț (Planșa A.2.13). Timp de un an a funcționat nefiind sfințită, această neregulă a fost depistată în luna iunie a anului 1813 de către noua administrație bisericească, care, în urma unei cercetări inițiate asupra situației create și a completării cu cele necesare, permite sfințirea locașului în anul 1814 [25]. Planul bisericii este dreptunghiular, cu abside semicirculare laterale. Inițial a fost acoperită cu șindrilă. A fost renovată de mai multe ori, aspectul arhitectural fiind schimbat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea prin adăugarea clopotniței la peretele vestic al bisericii. În aceeași perioadă au fost sparte în pereții nordic și sudic ai pronaosului golurile pentru ferestre. Edificiul de cult se încadrează arhitectural în șirul puținelor biserici din piatră, construite până la anexarea Basarabiei de către Imperiul țarist în 1812, într-un stil moldovenesc autohton de influență barocă. În apropierea bisericii se află un vechi monument din piatră al familiei Donici, datat în anul 1824 [290].

Biserica Adormirea Maicii Domnului din satul Teleșău este cea mai târziu construită din lista celor enumerate în acest grup tipologic (Planșa A.2.14). În anul 1815, pe numele ÎPS Gavriil sunt înaintate două cereri de construcție a unei biserici de zid în locul celei vechi de lemn. O cerere o înaintază comunitatea răzeșilor din moșia Teleșău [42], alta – căpitanul Ioan Săchirași, proprietar al unei părți din moșia Teleșău [44]. Administrația bisericească, intuind potențialul căpitanului, îi dă prioritate la construcția locașului. Acesta nu întârzie să îndreptățească încrederea, raportând, la doar un an, despre finisarea construcției și cerând ca să fie sfințită la 28 octombrie a anului 1816.

În prezent biserica este foarte modificată arhitectural, de vechea construcție amintind doar planul triconic. Modificările s-au produs radical prin alipirea unei clopotnițe de piatră la peretele vestic, s-au schimbat profilul ferestrelor, s-au spart în pereții nordic și sudic ai pronaosului goluri de ferestre, la fel, în peretele absidei altarului, în loc de golul ferestrei amplasat pe axa

longitudinală, s-au modelat altele două goluri. Atât în exterior cât și în interior s-a adăugat decorul de factură eclectică.

Totodată, acest tip de biserică cel mai bine poate fi exemplificat prin locașul de cult al mănăstirii Rudi, cu urme de cimitir atât în curtea mănăstirii cât și în incinta bisericii. La momentul descrierii schitului Rudi, la solicitarea Societății de Istorie și Antichități din Odesa (1840–1844), este atestată biserica de piatră Sf. Treime (1772–1777), acoperită cu șindrilă, solidă, cu o clopotniță de piatră deasupra pridvorului bisericii. Întregul complex era împrejmuit cu un gard pe jumătate din lemn, pe jumătate din piatră [72, p. 265; 237, p. 545-546; 67, f. 132]. În opinia noastră, unul dintre motivele principale invocate la desființarea mănăstirii în anul 1949 ar putea fi anume arhitectura complexului monastic [106, p. 529-540]. Potrivit arhitectului N. Țiganco, mănăstirea a fost construită, apoi restaurată prin 1922–1925, într-un stil tipic moldovenesc, fapt ce nu era în concordanță cu ateismul sovietic. Complexul monahal face parte din edificiile de cult de tip arhaizant, reprezentând în etapa actuală un obiectiv de importanță istorică și culturală majoră [126, p. 528].

Din rațiunea că asupra istoricului și arhitecturii mănăstirii au fost purtate lungi discuții [213, p. 48-80], ne vom opri doar lapidar la cele mai importante trăsături arhitecturale. Centrul compozițional al ansamblului monastic amplasat pe trei terase, parțial artificiale, este biserica de piatră Sf. Treime, ridicată pe terasa superioară, tencuită în exterior și în interior cu mortar pe bază de var. Podeaua bisericii a fost din lespezi de piatră. Tinda se află în partea sudică a bisericii, iar turla este susținută prin sistemul de arcuri semicirculare suprapuse, numit „bolta moldovenească”. Ca urmare a numeroaselor reparații și restaurări, biserica și-a schimbat mult aspectul original. În perioada primei închideri a schitului (1847–1921), forma autentică a acoperișului a avut de suferit cel mai mult, deoarece din el nu s-a păstrat niciun fragment, iar în timpul acțiunilor de reparație din 1922–1925 i s-a conferit o formă de acoperiș cu pante rezezi, specifică arhitecturii ecleziastice din perioada domniei lui Ștefan cel Mare.

Planimetria și elementele arhitecturale se înscriu perfect în tipologia bisericilor vechi moldovenești. Biserica are o lungime de 17,70 m și o lățime 12,30 m, inclusiv absidele; înălțimea pereților din exterior – 9 m; înălțimea bisericii, cu tot cu turlă și cruce – 20 m. În plan, biserica prezintă o formă tipic tradițională care se înscrie în modelul de biserică trilobate. Navei centrale, formate din naos la est și pronaos la vest, i se alipesc, în spațiul naosului, trei abside, cea mai spațioasă se află în partea estică, formând altarul, și care este delimitat de naos prin iconostas. Naosul are în plan formă pătrată, cu dimensiunile în interior de 5,50×6,20 m. Pronaosul trapezoidal este separat de naos prin doi stâlpi rotunzi în centru și două jumătăți de stâlpi alipiți la pereții laterali, sudic și nordic, formând trei arcade de trecere în naos, cea mai

largă aflându-se pe centru. Pronaosului îi este suprapus deasupra încă un nivel, în care se pătrunde printr-o scară îngustă amenajată în spațiul peretelui vestic. Intrarea în biserică este amenajată prin deschizături în peretele sudic mai întâi al pridvorului, apoi al pronaosului. Exteriorul bisericii este decorat cu nișe cu terminație semiarcuită în partea superioară. Turla deasupra naosului este străpunsă de patru ferestre înguste, arcuite în partea superioară. Intrarea prezenta un arc larg eliptic, realizat într-un perete înalt, cu urme a trei stâlpi, cu asemănări cu porțile unor complexuri monahale din Kiev, cum ar fi Catedrala Sf. Sofia sau Lavra Pecerska [229, p. 111-124].

Este reprezentativă și biserica Adormirea Maicii Domnului a mănăstirii Călărășăuca (a.c. 1782). Se știe că în anul 1780, Marko Doncirov, negustor și hagi, locuitor al târgului moldovenesc Movilău, ținutul Soroca, a început construcția bisericii din piatră în schitul Călărășăuca. Biserica amintește de bisericile fortificate din secolul al XVII-lea, având o factură arhaizantă asemenea bisericii mănăstirii Rudi. În anul 1947, complexul monastic Călărășăuca a fost inclus în lista monumentelor de arhitectură ale RSSM care necesita ocrotirea statului [67, f. 129-133; 102, p. 109-118].

Pe parcursul existenței mănăstirii i s-a schimbat adesea aspectul autentic. În plan arhitectural, biserica Adormirea Maicii Domnului reprezintă nucleul principal al ansamblului mănăstiresc [213, p. 48-80]. Este construită după un plan trilobat, compartimentată tradițional în pronaos, naos cu două abside laterale și absida altarului. Naosul este încununat de o turlă de formă octogonală, iar trecerea de la pătratul naosului la octogonul turlei s-a făcut prin intermediul unor triunghiuri spațiale de colț. Turla este acoperită de o calotă întretăiată în dreptul celor patru ferestre de lunete. Bolta altarului este întretăiată de trei lunete, una în dreptul ferestrei, celelalte două fiind amplasate deasupra ușilor diaconicului și clisiarniței. Bolta pronaosului și a camerei tezaurului, situată exact deasupra, au formă semicilindrică și sunt în dreptul ferestrelor de lunete. Zidurile masive ale pereților sunt întretăiate de ferestre mici și înguste, cu grile de fier forjat. Acoperișul de formă complexă este dominat de un turn octogonal, acoperit de o structură în formă de coif octogonală, încununată de un bulb din care se înalță Crucea. Clopotnița masivă, în trei nivele, este alipită la biserică din partea de vest și este acoperită de o copertină piramidală. Contraforturile consolidează impresia de masivitate a compoziției spațial-volumetrică. Arcurile pe axele principale și diagonale, îmbinate cu pandantive, facilitează trecerea de la forma cvadrilaterală la cea circulară a domului și a tamburului clopotniței. Ferestrele bisericii sunt terminate în arc de cerc.

În linii mari, bisericile din grupul edificiilor în plan dreptunghiular sunt împărțite tradițional în altar, naos și pronaos. Absida semicirculară a altarului este o prelungire a pereților

longitudinali ai bisericii. Sunt lipsite de turlă și clopotniță. Decorul pereților în exterior este simplu: pe pereții nordic și sudic se află câte trei pilaștri, câte unul la capătul vestic, pe centru și în locul unde începe absida altarului. Între pilaștrii vestici ai peretelui sudic se află golul ușii de intrare. Un pilastru se află în axul absidei altarului, fiind întretăiat de golul unei ferestrei evazate, finalizată în arc de cerc. După amplasarea sa pilaștrii accentuează din exterior delimitarea spațiului în interior. În partea de sus pereții sunt încununați de o cornișă, profilul căreia este greu de apreciat cum a fost în forma sa inițială. Acoperișul în patru ape, trece deasupra altarului într-o formă conică, urmând conturul absidei altarului. Extremitățile coamei acoperișului sunt evidențiate prin două turnulețe cu câte o cruce. În interior biserica este acoperită integral de un tavan de lemn. În partea vestică a edificiului, deasupra intrării, este amenajat un cafas de lemn, unicul element în interior, care ar sugera prezența pronaosului. Golul ușii este terminat în arc de cerc. În interior golul este marcat prin retragere. Naosul și pronaosul sunt iluminate de câte două ferestre dispuse simetric. Golurile ferestrelor alungite pe verticală în partea superioară se finalizează într-un arc de cerc.

Unul dintre exemplele ce ilustrează acest tip de edificii de cult este biserica cu hramul Cuv. Parascheva din satul Gura Căinarului–Florești (Planșa A.2.16). Biserica a fost construită în anul 1814 cu suportul material și financiar al medelnicerului Ioan Panaite, proprietar al moșiilor Gura Căinarului și Putinești [34]. Este situată în partea de sud-vest a satului vechi, în perimetrul cimitirului, pe un promontoriu. Ansamblul include și o clopotniță detașată. Ambele edificii sunt construite din piatră, tencuite în exterior și în interior, inițial biserica a fost acoperită cu șindrilă, ulterior înlocuită cu foi de fier. În fața bisericii se află un pridvor de lemn, adăugat în anii '30 ai secolului al XX-lea. Clopotnița prezintă o construcție separată în două niveluri cu acoperiș piramidal, care finalizează cu un turnuleț cu bulb și crucea deasupra. Este situată la 5 m de la colțul de nord-vest al bisericii. În pereții camerei clopotelor de la nivelul superior, se află deschideri arcuite, iar în colțuri câte doi pilaștri, care nu ajung până la cornișă. Asupra nivelului superior se înalță acoperișul în formă de clopot cu o cruce.

Cimitirul satului Gura Căinarului este amplasat la marginea de sud a localității, pe un loc mai ridicat al malului, în apropiere de confluența râulețului Căinari cu râul Răut. Aria terenului ocupat astăzi de cimitir și biserică este de 18260314 m.p. [287]. Teritoriul ocupat de cimitir are o formă alungită, orientată sub 45 grade de la sud-est vest, unde este mai lată, aici aflându-se și calea de acces, spre nord-vest. Cimitirul este îngrădit cu un zid de piatră. Accesul în perimetrul cimitirului se află în partea sud estică. Mai întâi se pătrunde în curtea bisericii, care este delimitată de cimitir cu zid de piatră. Biserica este înconjurată din nord, vest și sud de mormintele cimitirului, iar în partea estică – de necropola boierească. Studiind harta localității,

observăm că satul în partea nord-estică are trama stradală neregulată, pe când în partea nord-vestică se află o tramă stradală regulată. Acest tablou ne demonstrează că cimitirul s-a aflat până în prima jumătate a secolului al XIX-lea în partea sud-vestică a localității, după care localitatea s-a extins după un plan elaborat. Și astăzi drumurile centrale sunt orientate către cimitir.

O altă biserică ce se încadrează în tipul edificiilor cu plan dreptunghiular este biserica cu hramul Sfinții Trei Ierarhi din satul Coșernița–Florești (Planșa A.2.15). A fost construită în anul 1812, cu suportul material al posesorului satului Coșernița, sulgerul Vasile Anastasiu. Edificiul este situat în partea de est a satului, în perimetrul vechiului cimitir. Are un pridvor de lemn și o clopotniță de piatră construită detașat în anii '90 ai secolului al XX-lea.

Un loc aparte în acest revine bisericii cu hramul Adormirea Maicii Domnului din satul Pohoarna–Șoldănești [117, p. 74-83] (Planșa A.2.17). Primele mențiuni privind viața bisericească în perimetrul actualei moșiei Pohoarna au fost documentate din *Recensămintele populației Moldovei din anii 1772–1773 și 1774* [186, p. 167]. Însemnări valoroase privind existența unor locașe sfinte au fost depistate în *Formularele despre starea bisericilor din Basarabia la anul 1812–1813* [278, p. 285]. Astfel, devine cunoscut hramul celor două biserici și materiile prime utilizate în construcție. La Pohoarna era biserica cu hramul Sf. Nicolae, construită din lemn și acoperită cu șindrilă, iar cea mai timpurie datare conform formularelor se referă la 1801. La Bodești era biserica Nașterea Maicii Domnului, din lemn (împletită din nuiele), lipită cu lut și acoperită cu stuf, cea mai timpurie datare se referă la anul 1800. Activitatea bisericească se efectua doar în satele unde funcționau biserici, adică Pohoarna și Bodești [219, p. 70-71].

Din primele comentarii ale acestor biserici apar inexactități. Cercetătorul V. Curdinovschi, într-o publicație din anul 1908 cu privire la cele mai vechi biserici din Basarabia, a menționat că biserica Adormirea Maicii Domnului din satul Bodești „nu se știe când este construită, a fost reparată în 1818, a fost ridicată din piatră, ctitor fiind moșierul Emanuil Kalmuțki” [250, p. 70-177]. Faptul că datele adunate și publicate de V. Curdinovschi sunt arbitrare este confirmat de informațiile depistate din dosarul construcției bisericii Adormirii Maicii Domnului din satul Bodești și textul *Pisaniei* [32].

În anul 1823, din cauza vechimii bisericii și permutării locuitorilor pe altă vatră, rămânând locașul la o distanță considerabilă, proprietara satului Bodești, Elena Serghie, se hotărăște să zidească o biserică de piatră mai aproape de vatra nouă a satului. La 7 martie 1823 protopopul de Rașcov, protoiereul Calinic Sericov, a raportat despre această inițiativă Înalț Preasfințitului Dimitrie, Arhiepiscopul de Chișinău și Hotin. La 15 martie 1823, ÎPS Dimitrie emite următoarea rezoluție „Se binecuvântează, ca în locul celei vechi de nuiele să se construiască o biserică de

piatră, după planul anexat. Protopopul locului să sfințească piatra de temelie”. Dumitru Frunză semnează pentru primirea planului de construcție eliberat de Dicasteria Duhovnicească și a decretului privind începerea construcției bisericii [32]. La 10 aprilie 1823, protoiereul Calinic Sericov a raportat, din reședința sa de la Rașcov, Înalt Preasfințitului Dimitrie, că s-a săpat temelia noii biserici cu hramul Adormirea Maicii Domnului din satul Bodești, după planul eliberat de Dicasterie, pe care a și sfințit-o la 9 aprilie 1823. Acest document argumentează aserțiunea că bisericile nu erau ridicate aleatoriu. Pentru construcție erau necesare binecuvântarea autorităților bisericești, eliberarea planului aprobat de Dicasterie, fapt care a dus spre o uniformizare a edificiilor de cult, identice conform construcțiilor spațial-volumetrice.

La 10 octombrie 1828, protoiereul a raportat că biserica este construită. La 8 noiembrie 1828, arhimandritul Sinesie, proistosul mănăstirii Dobrușa, a relatat despre sfințirea după bisericescul tipic, împreună cu protoiereul Calinic Sericov, a unei noi biserici zidite de piatră, cu hramul Adormirii Preasfintei Stăpânei Noastre de Dumnezeu Născătoarei și pururea Fecioarei Maria din satul Bodești, ținutul Iași [32]. Ctitorii bisericii, Elena Serghie, soțul ei Manolachi Kalmuțki și mama ei, Balașa Serghie, au fost înmormântați la loc de cinste, lângă altar [68, f. 89]. Dacă în secolele XVIII–XIX biserica se afla la o margine de sat, astăzi, din cauza extinderii așezării, ea este amplasată în partea de sud-est a satului, pe un promontoriu. Biserica și clopotnița sunt construite din piatră, tencuite, inițial au fost acoperite cu șindrilă, ulterior înlocuită cu tablă zincată.

Biserica face parte din tipul de biserici fără de cupole, este compartimentat tradițional în altar, naos și pronaos (Planșa A.2.17). Edificiul are forma de nava alungită, cu naos supralărgit și altar dreptunghiular. Toate cele trei componente ale incintei au forma dreptunghiulară, aflate sub un acoperiș unic. Pereții exteriori sunt practic lipsiți de decor, doar cornișa, unicul element de decor, unește plastic pereții cu streșina acoperișului. În biserică se intră printr-un mic pridvor, acoperit cu un acoperiș în două ape, alipit la partea de sud a pronaosului. Toate compartimentele interiorului bisericii sunt acoperite cu un tavan plat unic. Două coloane de lemn separă vizual naosul de pronaos. Capetele crestei acoperișului sunt încoronate de doi bulbi (forme sferice), în care sunt fixate crucile.

Ansamblul arhitectural include și turnul clopotniței, situat la o distanță de 10 m la sud de biserică. Turnul clopotniței în două nivele are acoperișul în formă de clopot, finalizat cu un mic turnuleț cu bulb, în care este fixată crucea. Clopotnița servește și ca poartă de acces în incinta curții bisericii. La nivelul inferior al clopotniței este modelată trecerea, posibilă prin două arcuri în plin cintru, pe axa sud-nord. Scara pentru ridicarea la nivelul doi al clopotniței este amenajată

în grosimea peretelui nordic. Nivelul doi servește drept cameră a clopotelor. Prin cele patru ferestre, semiarcuite în partea de sus, pătrunde lumina și se răspândește sunetul clopotelor.

În aceeași tipologie se înscrie și biserica Sf. Dumitru, din satul Ciutulești–Florești (Planșa A.2.17), construită în anul 1818, din piatră, cu suportul financiar și material al postelnicului Dumitru Răileanu, proprietar al moșiei Ciutulești, și cu osteneala posesorului moșiei Constantin Zisu (cumnatul) [16, f. 244-246; 17, f. 224, 237]. Ansamblul bisericesc include edificiul bisericii și clopotnița, se află în perimetrul cimitirului, la hotarul de sud al localității [117, p. 74-83]. Pereții ambelor edificii sunt ridicați din piatra spartă și tencuită, iar acoperișul este asamblat din lemn. Biserica se include în tipul de biserică cu un singur acoperiș, fără de cupolă și cu clopotnița separată. Este compartimentată tradițional în pridvor, pronaos, naos și absida altarului. Naosul are acoperișul boltit și este evidențiat în exterior prin rezalite, iar în interior – prin abside laterale amenajate în grosimea pereților. Pridvorul este înălțat în două nivele, la nivelul superior se pătrunde din pronaos, printr-o scară amenajată în grosimea pereților. Podul altarului și al pronaosului este plat. Turnul clopotniței în două nivele a avut inițial un acoperiș în formă de clopot, care în anii '90 ai secolului trecut fusese prefăcut, având în prezent o formă piramidală în opt versante, finalizată cu un mic turnuleț cu bulb, în care este fixată crucea. Axa nord-sud de la nivelul inferior al clopotniței servește ca trecere în incinta curții bisericesti. Trecerea este amenajată prin două arcuri în plin cintru. Scara pentru ridicarea la nivelul doi este amenajată în grosimea peretelui nordic. Nivelul doi servește drept cameră a clopotelor, lumina pătrunzând prin cele patru ferestre. Pereții sunt decorați cu fășii unite în partea de sus și jos cu brâuri de aceeași grosime și lățime, care sunt încununați cu o cornișă în profil cu denticule în partea de jos.

Și în cazul bisericii Schimbarea la Față din Cobâlea (1820–1822) turnul clopotniței din piatră servește ca poartă de acces în curtea bisericii (Planșa A.2.17). Poarta-turn prezintă o construcție în două nivele, pătrată în secțiune, cu un acoperiș piramidal jos. Inițial de șindrilă, ulterior acoperișul a fost înlocuit prin tabla zincată. Muchiile pereților sunt amplificate prin contraforturi. Pereții sunt separați printr-o centură îngustă, care trece la înălțimea a cinci firide (nișe) arcuite a celui de-al doilea nivel. Nivelul întâi este împărțit în trei compartimente: în centru, care este și mai larg, se află intrarea de bază, în părțile laterale sunt dispuse cămară și scările care duc spre al doilea nivel. În anii 1903–1904, biserica a fost reparată fără a i se schimba aspectul original. Un exemplu marcant al decorului prezintă discurile emailate de sub cornișă bisericii din Cobâlea–Șoldănești, păstrate până în prezent ca un exemplu al decorului arhitectural al bisericii.

O mărturie privind ctitoria bisericilor este piatra funerară a Ecaterinei Catargioae (monahia Elisaveta), care a ridicat, în anul 1782, în satul Cobâlea–Șoldănești, biserica de lemn Sf. Nicolae,

demolată în 1835, după zidirea bisericii de piatră [117, p. 74-83]. Lângă pristolul bisericii de lemn este plasată piatra tombală a monahiei (Planșa A.2.6).

În satul Cobâlea–Șoldănești a fost atestată o biserică asemănătoare cu biserica din satul Pohoarna ca plan arhitectural de construcție, cu unele mici devieri ornamentale, ce-i conferă originalitate (Planșa A.2.17; Planșa A.2.33). Construcția celor două biserici din piatră confirmă aplicarea în spațiul pruto-nistean anexat în 1812, a legislației privind edificarea locașelor de cult conform unor proiecte-„tip”. În ambele cazuri, construcția bisericii a început numai după eliberarea acestor planuri tipologice, semnate de Dicasterie și arhitectul principal, după punerea și sfințirea temeliei conform rânduiei bisericești.

Biserica Schimbarea la Față din Cobâlea a fost construită din piatră, în anii 1820–1822, în perimetrul cimitirului, alături de biserica de lemn Sf. Nicolae, demontată în 1835 [270, p. 843]. În dosarul privind construcția bisericii avem scrisoarea semnată de Petrachi Catargi, în care se stipulează că în satele Cobâlea Nouă și Cobâlea Veche sunt două biserici de lemn, vechi, la care se solicită ridicarea bisericilor noi din piatră, cu hramul Sf. Nicolae și, respectiv, Marii Voievozi Mihail și Gavriil [40].

Biserica din Cobâlea se înscrie în arealul nostru de cercetare fiind o biserică cu toate componentele necesare: necropolă și monumente funerare. Dacă în trecut biserica se afla la o margine de sat, astăzi, din cauza extinderii așezării, este plasată în partea centrală a satului. Ctitor al acestui sfânt locaș a fost asesorul colegial Nicolae Catargi [81, p. 187]. Ansamblul include de asemenea și turnul clopotniței, situat la o distanță de 26 m la sud de biserică. Este perioada când încă se construiau biserici de tip vechi, cel mai uzual fiind tipul cruciform, cu dublă simetrie axială, care este tipul cel mai predispus paracliselor din cimitire. O noutate pentru asemenea construcții este apariția spațiului dreptunghiular al birmei, dispus între proeminența absidei altarului și naos, formându-se un altar bipartit [187, p. 145]. Elementul în cauză a apărut la Ciutulești–Florești (Planșa A.2.17), la Ustia–Glodeni, Holoșnița–Edineț (Planșa A.2.25). Se crede că astfel are loc renașterea tipului mixt cu absidele laterale înscrise în grosimea rezalitelor pereților laterali.

Edificiul face parte, conform repertoriului propus de noi, din tipul de biserici fără de cupole, compartimentate tradițional în altar, naos și pronaos [117, p. 74-83]. Toate cele trei componente ale incintei au forma dreptunghiulară, aflate sub un acoperiș unic, care în partea estică repetă conturul semicircular al absidei altarului. În exterior, pe perimetrul pereților sunt realizate drept elemente decorative două rânduri de nișe de formă dreptunghiulară adâncite față de suprafața pereților, iar sub cornișă – un brâu decorativ, format din discuri ceramice policrome emailate. La altar, din partea sudică, este alipit un pridvor mic, acoperit cu un acoperiș în două

ape, care formează un fronton. Toate compartimentele interiorului bisericii sunt unite sub un tavan plat unic. Pastoforiile, dispuse la nord și la sud de altar, sunt unite cu ele prin niște firide (nișe deschise). Doua coloane de piatră separă vizual naosul de pronaos.

Asemănător cu biserica din satul Pohoarna, turnul clopotniței din piatră servește și ca poartă de intrare în curtea bisericii (Planșa A.2.29). Poarta-turn prezintă o construcție în două nivele, pătrată în secțiune, cu un acoperiș piramidal jos. Acoperișul inițial de șindrilă a fost înlocuit ulterior prin tabla zincată. Muchiile pereților sunt amplificate prin contraforturi. Pereții sunt separați printr-o centură îngustă, care trece la înălțimea a cinci firide (nișe) arcuite a celui de-al doilea nivel. Nivelul întâi este împărțit în trei compartimente: în mijloc care este și mai larg, se află intrarea de bază; în părțile laterale sunt dispuse cămară și scările ce duc spre al doilea nivel. În anii 1903–1904, biserica Schimbarea la Față a fost reparată fără a i se schimba aspectul original.

În așa mod, putem face următoarele concluzii: bisericile de la Pohoarna și Cobâlea au fost ridicate în același interval de timp, conform unui proiect-„tip” identic, aprobat de administrația bisericească. La edificarea bisericilor, afară de ctitori, au participat aceleași persoane responsabile: proistosul mănăstirii Dobrușa arhimandritul Sinesie și protopopul Calinic Sericov. Bisericile au compartimentarea tradițională în altar, naos și pronaos; fără abside laterale; un singur acoperiș, tavanul plat; posedă un pridvor mic în partea stângă a altarului. Materiile prime de lucru ș.a. detalii, vin să confirme că ambele biserici se încadrează în tipul de biserică fără de cupole, în formă de nava alungită, cu naos supralărgit și altar dreptunghiular. În ambele cazuri clopotnița în două niveluri servește ca poartă de intrare în curtea bisericii, este construită separat, fapt care ne vorbește despre apartenența la un tip de biserică de piatră de la începutul secolului al XIX-lea, dovadă servind și perioada lor de construcție, anii 1820.

Biserica mănăstirii de călugări Adormirea Maicii Domnului a mănăstirii Hârbovăț a fost fondată în anul 1730 de către boierul moldovean, armașul Constantin Carpuș [23, f. 41; 104, p. 352-380]. În 1775 biserica schitului Hârbovăț existentă la acea dată, de lemn, după ce a fost arsă de tătari, a fost din nou reclădită de meșterul Roman Calfa. În anul 1815, în locul unei biserici mai vechi a fost pusă temelia unui locaș nou de piatră, cu hramul Adormirea Maicii Domnului [223, p. 252]. La 16 martie 1814 biserica din Hârbovăț era încă din lemn durată, și prin străduința arhimandritului Serafim, cu suportul enoriașilor, s-a hotărât ridicarea bisericii noi din piatră. Construirea locașului de cult a durat doi ani, 1814–1816 [46].

Biserica prezintă o arhitectură interesantă, frumoasă, în spiritul arhitecturii clasice ruse, a fost zidită din piatră, cu bolta de lemn. Tot din piatră a fost ridicată și clopotnița alăturată, acoperită cu tablă de metal [60]. Ca stil, este realizată conform arhitecturii tradiționale românești

(stilul moldovenesc), biserica Adormirea Maicii Domnului denotând similitudini evidente cu biserica Adormirea Maicii Domnului din Căușeni, ridicată înainte de 1765, biserica Sf. Nicolae din Condrița ș.a. [133, p. 29-31]. Biserica are un plan tradițional, dreptunghiular [213, p. 48-80]. Dimensiunile edificiului sunt următoarele: în interior 128,0 m.p. și în exterior 184,0 m.p. [71, f. 45-46]. Deasupra pridvorului se înalță turla clopotniței, cu patru nivele, în formă pătrată. Împărțirea interioară a bisericii este cea tradițională: pronaos, naos și altar. Plafonul este de formă semicilindrică. Posedă o deosebită valoare artistică și istorică.

Unul dintre primele locașe de cult din Basarabia, care a fost construit din piatră după un proiect-„tip”, eliberat de noua structură bisericească de la Chișinău, este biserica cu hramul Sfinții Mai Marii Voievozi Mihail și Gavriil din satul Mașcăuți, raionul Criuleni (Planșa A.2.18). Arhitectura edificiului se încadrează în stilul neoclasicist rus, caracteristic arhitecturii bisericești din Imperiul țarist și preferat de noile autorități ale Basarabiei începând cu primele decenii ale secolului al XIX-lea [91, p. 277-294]. În lucrarea istoricului I. Halippa [278, p. 244], care a folosit aceleași izvoare arhivistice, anul 1771 este considerat ca cea mai timpurie menționare a existenței unei biserici în localitatea Mașcăuți. În anii 1812–1813 parohia făcea parte din ocolul Răutului de Jos, ținutul Orhei, avea o biserică de lemn cu hramul Sf. Arhangheli.

Anul 1815 este unul marcant pentru locuitorii satului Mașcăuți, fiind începută construcția locașului sfânt. Inițiatorul edificării noii biserici din piatră a fost proprietarul moșiei Mașcăuți, comisarul Alexandru Panaite. La 24 martie 1815 el a depus la Dicasteria Exarhicească din Chișinău o cerere în adresa Înalt Preasfințitului Gavriil, prin care făcea cunoscut cu starea dezastruoasă a locașului vechi de lemn, în același timp rugând să i se permită începerea construcției, având deja adunate la acea vreme o bună parte din materialele necesare zidirii [45].

La 26 martie 1815, Dicasteria din Chișinău a emis un ordin către protopopul din satul Piatra, preotul Grigoraș, prin care i se poruncește a merge la parohia menționată pentru a sfinți locul unde se va ridica biserică, însă „biserica să va zidi după planul ce s-au dat de la mitropolia noastră” (subl. n.) [45, f. 2 verso - 3]. Documentele examinate confirmă că în localitățile basarabene după 1813 bisericile erau construite după proiectele elaborate de arhitecții care conlucrau cu Dicasteria Duhovnicească [45, f. 3]. La 26 mai 1815 a avut loc sfințirea și punerea pietrei de temelie.

Faptul că biserica de piatră a fost zidită în anul 1815 este certificat și de pisană originală, descoperită în timpul reparației curente din anul 2014. După înlăturarea tencuielii vechi deasupra ușii de intrare, într-un chenar adâncit în perete, s-a găsit placa de marmoră cu următorul text în limba rusă: „Зъ благословеніемъ божиемъ и стараніемъ господина Алезандра Панайт комисса и матери его Маріи 1815 мц мая Васіи Ворлманъ Титоръ”. (*Cu binecuvântarea lui*

Dumnezeu și străduința domnului Alexandru Panaiti comis și a mamei lui Maria. 1815 luna mai. Vasili Vorlman ctitor – trad. n.). Textul pisaniei are o importanță majoră, deoarece o identifică și pe Maria Panaiti (născută Costachi, soția paharnicului Iordache, înmormântată lângă catedrala de la Bălți), în calitate de ctitor al acestui locaș. Pisania a fost acoperită cu mortar, iar în perioada interbelică s-a așezat deasupra o altă placă comemorativă, cu un text diferit de cel autentic, în limba română, cu caractere latine: „Cu binecuvântarea Domnului și stăruința ctitorilor Alexandru și Maria s-a sfințit această biserică în cinstea Acoperemântului Maicii Domnului în anul 1815”.

La 8 iulie 1815, vornicul Ioniță, împreună cu toți sătenii din satul Mașcăuți, au mărturisit că încredințează lui Leonte Chiriță din același sat de a purta de grijă de biserică [41, f. 204]. Această întărire în funcția de epitrop face cunoscut numele supraveghetorului procesului de construcție în ceea ce privește aprovizionarea cu materiale necesare, remunerarea muncii meșterilor ș.a. Potrivit *izvodului* cu privire la descrierea bisericii, alcătuit în anul 1819, biserica făcea corp comun cu clopotnița⁴, era zidită din piatră, tencuită în interior și acoperită cu șindrilă, avea șase ferestre de sticlă [45, f. 9]. La 7 noiembrie 1819 mitropolitul Gavriil a dispus eliberarea unui Antimis și sfințirea bisericii cu hramul Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil, la 8 noiembrie [45, f. 10 verso].

Bisericile din grupul edificiilor cu plan dreptunghiular cu rezalite au o formă alungită, cu planul alcătuit tradițional din trei compartimente: pronaos, naos și altar. Deasupra pronaosului este amplasat turnul-clopotniță, iar o scară amenajată în grosimea peretelui sudic al pronaosului permite accesul de la primul nivel la următoarele trei nivele. La nivelul doi este amenajat cafasul (spațiul predestinat cântăreților bisericești), care este susținut de doi piloni masivi, fiind luminat printr-un geam modelat în peretele de vest. La nivelul trei al turnului-clopotniță se află o încăpere folosită ca depozit, iluminată de un geam de formă ovală, iar la nivelul patru se găsește camera clopotelor, cu câte o deschizătură în toți cei patru pereți ai clopotniței.

Accesul în biserică se face pe partea vestică, unde este amenajată intrarea de formă semiarcuită în partea superioară. Ușa în două canturi repetă silueta intrării și este executată din lemn masiv. Prin ușă centrală se pătrunde într-un spațiu flancat din partea sudică de un perete masiv, în grosimea căruia sunt amenajate două deschideri, prin cea mai aproape de intrarea centrală avem acces la casa scării, cealaltă duce într-un spațiu amenajat sub scară, iar din partea nordică se află o singură deschizătură, semiarcuită în partea de sus, prin care se pătrunde într-un spațiu îngust similar casei scării. Spațiul dat servește ca pronaos. Tavanul de deasupra

---

⁴ Se accentuează în mod special, deoarece tradiția anterioară predispucea ca clopotnița să fie construită separat (cazul bisericilor din satele Coșernița, Gura Căinarului, Ișnovăț ș.a.).

pronaosului și cel dintre nivelul trei și patru al clopotniței este din lemn, pe când cel dintre nivelul doi și trei este din cărămidă și formează o boltă de tip „velă-pânză”.

Partea centrală a bisericii, ce corespunde naosului, este cea mai spațioasă și are forma unei travee cu contur plastic, boltită cu o calotă sferică de același tip „velă-pânză”, care își pierde delimitarea precisă, fiind unită print-un gol larg de trecere cu pronaosul. Pilaștrii, care susțin construcția bolții, au în plan forma curbă și sunt alipiți pereților, în partea superioară finalizează cu antablamente cu cornișe proeminente, care repetă aceeași formă curbă. Pilaștrii care susțin arcurile au forma deja plată, dar care finalizează cu aceeași matrice a antablamentului. Această construcție posedă și o semantică estetică, deoarece delimitează vizibil spațiul naosului de altar și pronaos. Cornișele proeminente și pilaștri, care înviează suprafața interioară a pereților, amintesc de panourile din bisericile occidentale. În pronaos lumina pătrunde prin două ferestre amenajate în pereții de sud și nord, la o distanță considerabilă de nivelul podelei. Naosul fiind acoperit de o boltă elipsoidală înaltă, este despărțit de altar și pronaos prin arce la fel înalte.

Absida circulară a altarului este boltită cu o semicalotă și este flancată de spațiile în formă de nișă a proscomidiei și a diaconiconului, amenajate consecutiv în grosimea peretelui nordic și sudic. Din nișa proscomidiei, prin grosimea peretelui, duce o scară ce permite accesul la amvonul pentru predici situat în naos pe pilastru curb din stânga iconostasului. Spațiul altarului este iluminat printr-un geam amplasat pe centrul peretelui.

Decorația plastică este și ea tributară stilurilor baroc și clasic – cornișă cu denticule, friză, ancadramente. Spre deosebire de soluția cu forme plastice din interior, exteriorul are un aspect sobru, creat laconic prin folosirea detaliilor stilului clasicist – cornișe cu denticule, rotunjiri etc. Influența stilului baroc se manifestă și în exterior, remarcându-se silueta elegantă a bisericii, precum și în detalii: profilul oprit și frânt al acoperișurilor, rotunjirea colțurilor pereților clopotniței.

Fațada sudică, nordică și cea vestică sunt accentuate pe centru prin rezalite. Rezalitul de pe fațada vestică are o dublă misiune, atât de a marca intrarea în biserică cât și de a continua imaginar turnul clopotniță. Rezalitele de pe fațadele sudică și nordică au ca scop accentuarea în exterior a spațiului sacru al pronaosului din interior. Fațadele sunt împărțite în panouri dreptunghiulare prin niște pilaștri angajați fără capiteluri. Pilaștrii sunt amplasați în primul rând la colțuri, având funcția de a evidenția din exterior compartimentarea. Naosul, care cuprinde suprafața centrală, mai mare, este accentuat de câte doi pilaștri amplasați la extremități, formând cel mai mare panou, în centrul căruia este modelat geamul. Suprafața fațadei absidei altarului în exterior este racordată plastic pereților laterali, fiind decorată cu patru pilaștri, care formează trei panouri dreptunghiulare cu suprafețe egale, în panoul din centru aflându-se fereastra. Ferestrele

bisericilor din acest grup sunt terminate în arc de cerc. Cornișa înconjoară toată planimetria bisericii la același nivel. Masivitatea și înălțimea pereților, plasarea ferestrelor la o înălțime considerabilă, imprimă edificiului caracter de fortificație. Ușile impunătoare, ferecate în metal, completează acest aspect.

Biserica are acoperișul în trei ape, cu ajustările respective deasupra rezalitelor și a absidei altarului. Pe coama acoperișului, deasupra naosului, este amplasat un turnuleț cu cruce. Acoperișul turnului-clopotniță are forma unui clopot, finalizat cu o tamburină octaedrică de dimensiuni nu prea mari, încununată cu o sferă metalică dominată de o cruce forjată de metal.

În acest tip au fost grupate următoarele biserici: Buna Vestire din Chișinău (zidită în anii 1807–1810 de căpitanul Gavriil Terinte, pe locul bisericii de lemn din cimitirul vechi al fostului sat Buiucani) (Planșa A.2.21; Planșa A.2.33), Adormirea Maicii Domnului din satul Rădeni–Stășeni (1814–1819, ctitoria lui Ioan Rusu) (Planșa A.2.21), Sf. Mai Mari Voievozi Mihail și Gavriil din satul Hârtop–Orhei, Adormirea Maicii Domnului din satul Micăuți–Strășeni (1833, ctitorită în anul 1830 de către boierul Constantin Russo, care a finalizat și construcția bisericii din satul Rădeni, iar asemănarea acestor două biserici duce spre concluzia că la baza construcției s-a folosit același plan) (Planșa A.2.22), Sf. Treime din satul Seliște–Nisporeni (1820–1833, începută în anul 1820 de către Polihronie Dimitriu, temelia bisericii a fost sfințită la 14 septembrie, anul 1820, de către protoierei Isaia Șișcanul) (Planșa A.2.23) [24]. Caracteristici asemănătoare posedă și bisericile din Chișinău: Sf. Arhangheli (1806, ridicată de frații Măcărescu) și Sf. Gheorghe (1814–1819), doar că sunt mai dezvoltate planimetric (Planșa A.2.27).

Ctitorie a vechiului neam de boieri moldoveni Rusu-Carp, biserica Adormirea Maicii Domnului din satul Rădeni–Strășeni, construită în anii 1814–1820, poate fi considerată, pe bună dreptate, unul dintre cele mai reușite edificii ecleziastice ale arhitecturii autohtone [97, p. 205-230] (Planșa A.2.21). Analiza detaliată a dimensiunilor istorice, arhitecturale și artistice face posibilă completarea tipologiei elaborate și determinarea edificiilor de cult care prezintă similitudini la mai mulți parametri. În *Recensământul Populației din Moldova* din anul 1774 găsim primele informații despre existența vieții bisericești în această moșie [186, p. 440]. Până în prezent o parte a moșiei Rădeni se numește Borzești, unde prin anii '30 ai secolului al XIX-lea a fost transferat cimitirul satului Rădeni [62]. Prima mențiune în formulare a bisericii de lemn cu hramul Adormirea Maicii Domnului din satul Rădeni se referă la anul 1802 [278, p. 248]. Documentele vremii confirmă că actuala biserică de piatră a fost precedată de o biserică de lemn care în noiembrie 1813 era „de lemn, veche și foarte putredă, dar are veșminte, icoane și cărți îndeajuns”, acoperișul curgea pretutindeni și pereții erau pe cale de a se risipi [225, p. 241].

La 12 septembrie 1814, paharnicul Ioan Rusu, proprietarul moșiei Rădeni, „gătind toată materia”, depune o cerere pe numele Înalt Preasfințitului Gavriil, Mitropolitul Chișinăului și Hotinului, cu rugămintea de a binecuvânta începutul construcției unei biserici noi de zid în satul său Rădeni, aflat pe atunci în ținutul Orhei [14; 97, p. 205-230]. Mitropolitul, cunoscând din raportul protopopului ocolului Ichel, protoiereul Ilie Gorișan, starea deplorabilă în care se află vechea biserică de lemn, încuviințează cererea prin rezoluția din 12 septembrie 1814. Construirea bisericii a durat mai mulți ani. La 16 decembrie 1816, la Chișinău, ctitorul bisericii Ioan Rusu trece în lumea celor drepti și este înmormântat la moșia sa Rădeni, în incinta ctitoriei sale, în partea de nord a pronaosului [20; 81, p. 65]. În curtea bisericii din Rădeni se pot vedea și astăzi fragmente din piatra de mormânt a ctitorului, distrusă și strămutată de la locul său.

Rolul de ctitor-conducător al construcției bisericii îi revine soției paharnicului, cucoanei Tarsița, fapt care vine să ne argumenteze fenomenul ctitoriei feminine. În 1816 numele ei este menționat într-un raport al ctitorului bisericii Sf. Gheorghe din Chișinău, protoiereul Stăvărache Costin, precum că soția răposatului paharnic, Tarsița, îl impune pe arhitectul (calfa) Ioan Zaiciuc, să finalizeze construcția bisericii din Rădeni. Acesta mai avea un contract încheiat cu comunitatea bisericii Sf. Gheorghe din Chișinău, dar nu lucra aici, ci la Rădeni, pentru că grupul de zidari și zilieri de la biserică din Chișinău l-au abandonat îndată după ce au primit banii. La Rădeni însă Ioan Zaiciuc era ajutat la construcția bisericii de meșterii localnici [14; 135, p. 62-63].

În dosarul pentru anii 1814–1822 cu privire la construcția bisericii Sf. Gheorghe din or. Chișinău [20] îl găsim menționat pe calfa bisericii (sau cum i se mai zice în altă parte „murmeister” sau „arhitector”, *avstriscopodanâi* – adică supus al Austriei) care în aceeași perioadă se ocupa și de zidirea bisericii din Rădeni. La 3 iulie 1820, ctitoria vechiului neam boieresc Rusu-Carp a fost sfințită de către Preasfințitul Dimitrie (Sulima), episcop de Bender și Akkerman [9, f. 8048].

Biserica din Rădeni este amplasată conform tradițiilor pe o colină, pe un loc mai înalt, oferind vizibilitate din toate părțile față de locașul de cult. Fiind încadrată optim în peisajul rural și în planul satului, biserică ocupă o poziție dominantă și ca așezare geografică, și ca soluție spațial-volumetrică. Accesul principal în biserică este amenajat pe axa centrală a clădirii, biserică fiind împrejmuțată cu un gard de metal forjat, elementele alungite ale căruia amplifică aspectul elansat al bisericii. Monumentalitatea acestui ansamblu bisericesc este susținută de contraforturile ca element de consolidare, clopotnița în patru nivele și forma originală a acoperișului, încununat de crucile forjate.

Analiza materialului grafic și a releveelor disponibile⁵ permite să constatăm că biserica din Rădeni este realizată sub influența stilurilor europene, baroc și clasic, în vogă în principatele române la cumpăna secolelor XVIII–XIX. Edificiul posedă caracteristicile bisericilor din Chișinău: Buna Vestire (1810)⁶, Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil (1806), dar și a celor din Iași – Banu (1800) și Sf. Constantin și Elena (1814). Fiind proiectate de arhitecți de proveniență austro-ungară și construite sub îndrumarea conducătorilor de șantier de aceeași origine, aceste locașe sunt amenajate și cu inventar realizat de meșterii de origine din același imperiu. Perpetuându-se doar compartimentarea tradițională, formele arhitecturale, planimetria și plastica decorului, biserica disputată dezvăluie o asemănare inconfundabilă cu bisericile din Bucovina și Transilvania (biserica romano-catolică Sf. Petru și Pavel din Brașov, construită în 1776–1782).

Subliniem aspectul aparent laconic și sobru al bisericii, clădirea bisericii din Rădeni având o formă alungită, cu planul alcătuit tradițional din trei compartimente: pronaos, naos și altar, la care în secolul al XX-lea a fost adăugat un pridvor. Deasupra pronaosului este amplasat turnul-clopotniță, iar o scară amenajată în grosimea peretelui sudic al pronaosului permite accesul de la primul nivel la următoarele trei nivele. La nivelul doi este amenajat cafasal (spațiul predestinat cântăreților bisericești), care este susținut de doi piloni masivi, fiind luminat printr-un geam modelat în peretele de vest. La nivelul trei al turnului-clopotniță se află o încăpere folosită ca depozit, iluminată de un geam de formă ovală, iar la nivelul patru se găsește camera clopotelor, cu câte o deschizătură în toți cei patru pereți ai clopotniței.

Accesul în biserică se face pe partea vestică, unde este amenajată intrarea de formă semiarcuită în partea superioară. Ușă în două canturi repetă silueta intrării, este executată din lemn masiv, cămășuită în exterior cu foi groase de metal, prinse prin fâșii de metal formând un decor geometric-romboidal. Pe perimetru romburile sunt decorate cu fâșii de metal ornamentate cu solzi, terminația cărora are forma unui cap de șarpe, plasați simetric, de tipul animalelor affrontate. Astfel, prin această decorație a ușilor au fost atinse două scopuri, atât cel estetic cât și cel apotropaic.

Prin ușă centrală se pătrunde într-un spațiu flancat din partea sudică de un perete masiv în grosimea căruia sunt amenajate două deschideri: prin cea mai aproape de intrarea centrală avem acces la casa scării, cealaltă duce într-un spațiu amenajat sub scară, iar din partea nordică se află o singură deschizătură, semiarcuită în partea de sus, prin care se pătrunde într-un spațiu îngust similar casei scării. Spațiul dat servește ca pronaos. Tavanul de deasupra pronaosului și cel dintre

---

⁵ Exprimăm grațitudine arhitectului Eugen Smolin pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție releveele și proiectele de restaurare ale bisericii din satul Rădeni.

⁶ Autorul exprimă recunoștință dlui Ion Ștefăniță, director al Agenției de Inspectare și Restaurare a Monumentelor, pentru amabilitatea de a ne pune la dispoziție dosarul bisericii Buna Vestire din Chișinău, păstrat în arhiva Agenției.

nivelul trei și patru al clopotniței este din lemn, pe când cel dintre nivelul doi și trei este din cărămidă și formează o boltă de tip „velă-pânză”. Anume în pronaos, la intrarea centrală sub peretele nordic, a fost înhumat ctitorul bisericii, paharnicul Ioan Rusu.

Partea centrală a bisericii ce corespunde naosului, este cea mai spațioasă și are forma unei travee cu contur plastic, boltită cu o calotă sferică de același tip „velă-pânză”, care își pierde delimitarea precisă, fiind unită print-un gol larg de trecere cu pronaosul. Pilaștrii, care susțin construcția bolții, au în plan forma curbă și sunt alipiți pereților, în partea superioară finalizează cu antablamente cu cornișe proeminente, care repetă aceeași formă curbă. Pilaștrii care susțin arcurile au forma deja plată, dar care finalizează cu aceeași matrice a antablamentului. Această construcție posedă și o semantică estetică, deoarece delimitează vizibil spațiul naosului de altar și pronaos. Cornișele proeminente și pilaștri, care înviorează suprafața interioară a pereților, amintesc de panourile din bisericile occidentale. În pronaos lumina pătrunde prin două ferestre amenajate în pereții de sud și nord, la o distanță considerabilă de nivelul podelei. Naosul fiind acoperit de o boltă elipsoidală înaltă, este despărțit de altar și pronaos prin arce la fel înalte.

Absida circulară a altarului este boltită cu o semicalotă și este flancată de spațiile în formă de nișă a proscomidiei și a diaconiconului, amenajate consecutiv în grosimea peretelui nordic și sudic. Din nișa proscomidiei, prin grosimea peretelui duce o scară, ce permitea accesul la amvonul pentru predici situat în naos pe pilastru curb din stânga iconostasului. În timpul ultimei reparații realizată acum două decenii, amvonul a fost desfăcut. Spațiul altarului este iluminat printr-un geam amplasat pe centrul peretelui.

Decorația plastică este și ea tributară stilurilor baroc și clasic – cornișă cu denticule, friză, ancadramente. Spre deosebire de soluția cu forme plastice din interior, exteriorul are un aspect sobru, creat laconic prin folosirea detaliilor stilului clasicist – cornișe cu denticule, rotunjiri etc. Influența stilului baroc se manifestă și în exterior, remarcându-se silueta elegantă a bisericii, precum și în detalii: profilul oprit și frânt al acoperișurilor, în rotunjirea colțurilor pereților clopotniței. Fațada sudică, nordică și cea vestică sunt accentuate pe centru prin rezalite. Rezalitul de pe fațada vestică are o dublă misiune, atât de a evidenția intrarea în biserică, cât și de a continua imaginar turnul-clopotniță. Rezalitele de pe fațadele sudică și nordică au ca scop accentuarea în exterior a spațiului sacru al pronaosului din interior.

Fațadele sunt împărțite în panouri dreptunghiulare prin niște pilaștri angajați fără capiteluri. Pilaștrii sunt amplasați în primul rând la colțuri, având funcția de a evidenția din exterior compartimentarea. Naosul care cuprinde suprafața centrală, mai mare, este accentuat cu câte doi pilaștri amplasați la extremități, formând cel mai mare panou, în centrul căruia este modelată fereastra. Suprafața fațadei absidei altarului în exterior este racordată plastic pereților laterali,

fiind decorată cu patru pilaștri care formează trei panouri dreptunghiulare cu suprafețe egale, în panoul din centru aflându-se fereastra. Cornișa înconjoară toată planimetria bisericii la același nivel. Toate ferestrele bisericii sunt terminate în arc de cerc.

Reparațiile suportate între timp au schimbat parțial aspectul inițial al bisericii. În anul 1896 au fost placate podelele noi de lemn, montate ferestre noi; biserica a fost tencuită în interior și exterior [63]. Constatăm că au fost operate măsuri de reparație ce au dus la modificarea aspectului autentic al bisericii, fiind schimbate ferestrele, podeaua și tencuiala bisericii. O nouă reparație a bisericii a avut loc la începutul secolului trecut, în anul 1906, și ține de reamenajarea pristolului bisericii și tencuirea pereților în interior. Cele mai temeinice intervenții au avut loc deja în anul 1912: a fost schimbat acoperișul de șindrilă pe unul din tablă zincată, au fost întreprinse măsuri pentru consolidarea și fortificarea constructivă a pereților bisericii prin adăugarea unor contraforturi pe perimetrul extern al edificiului și instalarea unui brâu metalic la nivelul doi al clopotniței. Mai mult ca probabil tot atunci a fost adăugat un mic pridvor de piatră, la intrarea în partea de vest a locașului [64]. Masivitatea și înălțimea pereților, plasarea celor trei ferestre la o înălțime considerabilă, imprimă edificiului caracter de fortificație. Acoperișul turnului-clopotniță are forma barocă asemănătoare unui clopot, finalizat cu o tamburină octaedrică de dimensiuni nu prea mari, încununată cu o sferă metalică dominată de o cruce forjată de metal.

Biserica de la Rădeni prezintă o asemănare puternică cu biserica Buna Vestire din Chișinău, edificată în anul 1810 și cunoscută bine cercetătorilor din domeniul artelor vizuale și istoriei (Planșa A.2.21)). Pentru că nu se cunosc documentele inițiale privind construcția bisericii din Chișinău, această asemănare dintre ea și biserica din Rădeni ne face să credem că ele au fost construite de același arhitect de origine austriacă – Ioan Zaičiuik.

La o examinare mai detaliată a aspectului exterior și a interiorului bisericilor din Rădeni și Buna Vestire din Chișinău, constatăm că ambele se înscriu într-un tipar unic al bisericilor proiectate și ridicate de arhitectul Ioan Zaičiuik. Fiind o replică fidelă a bisericii Buna Vestire, biserica din Rădeni repetă toate detaliile arhitecturale și de decorație ale bisericii chișinăuiene, începând cu accesul principal, soluția spațial-volumetrică, decorul interior și exterior, turnul-clopotniță și acoperișul. Biserica Buna Vestire este una epocală și definitorie pentru arhitectura ecleziastică din Basarabia. Ca atare este o etapă intermediară de la stilul construcțiilor specifice secolului al XVIII-lea la proiectele-„tip” implantate de autoritățile imperiale ruse deja începând cu deceniul trei al secolului al XIX-lea. Asemenea construcții tipice, realizate în stil clasicist rus, au devenit dominante în arhitectura Imperiului Rus, inclusiv în satele și orașele basarabene, mai ales din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

O variantă mai tardivă a acestui tip reprezintă bisericile construite în satele Holoșnița–Soroca (1817–1824) (Planșa A.2.25), Bădrajii Vechi–Edineț (1823–1838) (Planșa A.2.26) și Gălășeni–Fălești (1822–1830) (Planșa A.2.24). Bisericile din acest grup au plan dreptunghiular cu clopotnița, alcătuit din patru compartimente: pridvor, pronaos, naos și altar.

Accesul în biserică se face printr-un gol de ușă de formă dreptunghiulară, amenajat în peretele vestic al bisericii. Ușa din lemn masiv, cămășuită în exterior cu foi de metal, repetă silueta intrării. Primul compartiment este pridvorul, deasupra căruia sunt amplasate încă două nivele. La nivelul doi este amenajat cafasul de lemn, iluminat printr-un gol de fereastră modelat în peretele de vest. La nivelul trei se găsește camera clopotelor deschisă spre exterior prin patru goluri terminate în semicerc. Tavanul deasupra pridvorului este din lemn, iar cafasul este acoperit cu o boltă semicilindrică din cărămidă.

În peretele nordic al pridvorului se află intrarea în casa scării, care este amenajată în grosimea peretelui sudic și vestic, de unde se pătrunde în cafas, de aici, prin golul intrării din peretele sudic, prin grosimea peretelui sudic, apoi vestic, se urcă până la camera clopotelor.

Pronaosul are în plan o formă dreptunghiulară de aceeași lățime cu pridvorul, fiind boltit cu o calotă sferică de tipul „velă-pânză”. Compartimentul este iluminat prin două geamuri amplasate în pereții nordic și sudic.

Partea centrală, naosul, este și cea mai spațioasă, boltită cu o calotă sferică de același tip „velă-pânză”, fiind unită printr-un gol larg de trecere cu pronaosul și altarul. În naos lumina pătrunde prin două ferestre amenajate în pereții de sud și nord.

Altarul are formă dreptunghiulară și are aceeași lățime ca și pronaosul. Este acoperit de o boltă semicilindrică penetrată la capete de lunete. În grosimea pereților nordic și sudic ai altarului, exact sub lunete, se află spațiile proscomidiei și diaconiconului în formă de nișe. În peretele estic al altarului este amenajată o absida, pe centrul căreia avem golul ferestrei.

În exterior naosul este evidențiat prin rezalite. Absida altarului este decroșată. Colțurile edificiului sunt rotunjite, flancate cu pilaștri. Cornișa proeminentă înconjoară toată planimetria bisericii la același nivel. În centrul panourilor formate din pilaștri, cornișă și soclu, se află golurile ferestrelor, arcuite în partea superioară, fiind evidențiate prin ancadrament.

Bisericile au acoperișul în trei ape, cu ajustările respective deasupra rezalitelor și a absidei altarului. Pe coama acoperișului, deasupra naosului, este amplasat un turnuleț cu cruce. Acoperișul turnului-clopotniță are formă piramidală, finalizat cu un turnuleț, încununat cu o sferă metalică dominată de o cruce forjată de metal.

Construcția bisericii Sf. Nicolae din satul Holoșnița–Soroca a fost inițiată în anul 1817 de spătarul Ioan Bașotă (Planșa A.2.25). Administrația bisericească a susținut inițiativa, eliberându-i

și plan după care să fie construită [18]. Biserica de piatră a fost construită în cimitirul vechi, la sud de biserica veche de lemn, mărturie fiind pistolul aflat și în prezent la nord de biserica actuală. Lucrările de construcție au fost finisate în anul 1824 [250, p. 70-177], când a și fost sfințită.

Biserica din satul Bădragii Vechi a fost ctitorită de Maria Stih, văduva polcovnicului moldovenesc Iordachi (Gheorghe) Stih (Planșa A.2.26). Îndeplinind testamentul soțului său, la 3 iulie 1823 depune o cerere în adresa Arhiepiscopului Chișinăului și Hotinului, Dimitrie, cu rugămintea de a i se permite construcția unei biserici de piatră în satul său Bădragi, ținutul Hotinul, în locul celei vechi de lemn. Administrația bisericească permite construcția bisericii după un plan „tip”. În luna august este sfințit locul, punându-se și piatra de temelie a viitorului locaș. Finisarea lucrărilor de construcție a fost posibilă doar peste 15 ani, cu ajutorul localnicilor și cu suportul binevoitorilor creștini. În toamna anului 1838 biserica de piatră este sfințită, iar cea veche de lemn a fost demolată [31].

În mai 1822 căminarul Ioan Cihureanu inițiază construcția unei biserici de piatră în locul celei vechi tot de piatră din satul Gălășeni (Planșa A.2.24). Cerând învoirea administrației bisericești, prezintă și planul, după care voiește să ridice biserica nouă. Inițiativa și planul au fost susținute și acceptate, iar în luna iunie au demarat lucrările de construcție. La 19 mai 1830, biserica nouă este sfințită de către ÎPS Dimitrie, Arhiepiscopul Chișinăului și Hotinului [26].

În lista selectivă a bisericilor cu clopotniță deasupra pronaosului sau pridvorului au fost incluse mai multe biserici, printre care un loc aparte revine bisericii cu hramul Tuturor Sfinților din satul Buciumeni, raionul Ungheni [93, p. 60-67] (Planșa A.2.18). Clădirea acestui locaș se înscrie în subiectul nostru de cercetare, fiind una dintre bisericile din Basarabia din primele decenii ale secolului al XIX-lea, construită în perimetrul cimitirului conform unui proiect-„tip”, eliberat conform legislației în vigoare și care păstrează până astăzi urme de prezență a spațiilor de înmormântare, monumente funerare.

Pentru a reliefa compartimentul arhitectural, ne propunem să schițăm sumar câteva date generale privind istoricul bisericii, informații care vin să completeze tabloul general al evoluției arhitecturii ecleziastice în Basarabia în primele decenii ale secolului al XIX-lea [93, p. 60-67]. La 16 iulie 1817, medelnicerul Ianache Crăstian (Ienache Cristian) adresează către Înalt Preasfințitul Mitropolit al Chișinăului și Hotinului, Gavriil (Bănulescu-Bodoni), o cerere cu rugămintea de a i se permite construcția unei biserici de zid cu hramul Duminica Tuturor Sfinților în satul său Buciumeni, ținutul Iași. Prin rezoluția Întâi Stătătorului, eliberată la 27 iunie același an, proprietarului satului i se permite de a zidi biserica după planul alăturat, dându-se indicații Dicasteriei ca aceasta să poruncească să se sfințească locul pentru construcția bisericii

conform canoanelor bisericești. Aceste informații sunt foarte importante pentru studiul nostru, întrucât vin să confirme aserțiunea precum că în Basarabia, după 1812, bisericile erau construite potrivit unor proiecte-„tip” și recomandate pentru a fi implementate în imperiul rus, inclusiv în Basarabia. Insuficiența de documente la etapa actuală de cercetare nu ne permite însă să restabilim detaliat mersul lucrurilor în a doua jumătate a anului 1817 – începutul anului 1821. Se știe dintr-o altă cerere a medelnicerului Ianache Crăstian, adresată la 20 aprilie 1821 Dicasteriei Mitropoliei Chișinăului și Hotinului, că doar către acest an el a adunat toate materialele necesare construcției (piatra, varul, cărămida și nisipul), tocmind la lucru și 20 de meșteri pietrari. În intenția sa de a începe lucrul asupra construcției locașului și conducându-se după regulile bisericești, medelnicerul a trimis delegați la protoiereul Fiodor Șerban din satul Onțești cu rugămintea ca să sfințească locul după rânduială.

Din cererea anexată rezultă că preotul F. Șerban, fiind nou-numit în funcția de protopop, a refuzat de două ori a sfinți locul viitoareii construcții, motivând prin faptul că nu primise nicio dispoziție din partea administrației ecleziastice, iar dispoziția anterioară era adresată precedentului protopop și, trecând de atunci patru ani, nu mai era valabilă.

Creându-se astfel o situație tensionată între ctitor și protopop, cel dintâi roagă să se dea binecuvântare blagocinului din Scumpia sau preotului din satul vecin Florești ca să sfințească de urgență locul bisericii, deoarece suportă cheltuieli suplimentare la întreținerea meșterilor, în același timp, serviciul pe care îl exercită, nu-i permitea să amâne această lucrare.

În urma acestei cereri, prin *ucazul* nr. 1349 din 30 aprilie 1821, Dicasteria împuternicește pe protoiereul Fiodor Șerban, protopop de Sculeni, să officieze ierurgia sfințirii locului de biserică. Acesta nu întârzie a executa dispoziția oficială, raportând la 12 mai 1821 că a fost îndeplinită, după cum aflăm din filele dosarului de arhivă „... am mers la satu Buciumenii și am sfințit locul mănăstirii pi numili hramului Tuturor Sfinților, după tipicul molitfelnicului ...” [93, p. 60-67].

Exact după trei ani, la 28 aprilie 1824, același protopop Fiodor Șerban raportează Înalt Preasfințitului Dimitrie, Arhiepiscop al Chișinăului și Hotinului, că biserica ctitorită de moșierul Ianache Crăstian a fost construită. Datele documentare confirmă că biserica a fost ridicată „... întru aceste măsuri, adecă lungime de 9 stângeni, lățime de 4 stângeni, lumina bisericei afară de zidire, și înălțime de 2 stângeni și giumătăti până la acoperemânt, și oltariul de 2 stângeni și un arșin ...”, fiind completată și „... cu toate podoabile și odoarale cele trebuincioasă ...”.

Ca urmare a acestui raport, la 6 iunie 1824, arhiereul binecuvântează să se elibereze antimisul pe care să se sfințească biserica nou zidită, în același timp atenționându-l pe protoiereul F. Șerban că nu se permite a sfinți biserica în ziua hramului, astfel fiind recomandat ca această

rânduială să se înfăptuiască mai înainte sau deja după sărbătoarea hramului. În temeiul rezoluției ÎPS Dimitrie (Sulima), la 5 iulie 1824 Dicasteria eliberează un ucaz prin care i se poruncește protopopului de Sculeni să sfințească biserica din Buciumeni. La 30 noiembrie 1824, protoiereul F. Șerban raportează arhiereului că, urmând dispozițiile administrației bisericești, biserica cu hramul Tuturor Sfinților din satul Buciumeni a fost sfințită la 23 noiembrie 1824. Primul preot cunoscut la această biserică a fost Grigore Hăbășescu, decedat la 13 octombrie 1826 [35, f. 211]. În așa fel, pe baza dosarelor de arhivă a fost stabilită cu exactitate perioada construcției bisericii din satul Buciumeni, de asemenea unele momente legate de ctitoria locașului și istoricul construcției, întrucât anterior se vehicula ideea ridicării bisericii în anul 1822 [69, p. 19] sau 1824 [70, p. 14].

Definitivarea aspectelor legate de istoricul bisericii conduce spre necesitatea descrierii arhitecturii locașului de cult. Analiza surselor disponibile, completată de documentările noastre pe teren, ne-au fost de un real ajutor și au permis să facem anumite concluzii privitor la arhitectura bisericii. Constatăm că biserica este împărțită tradițional în altar, naos, pronaos și pridvor. Altarul este semicircular, boltit în sfert de sferă, flancat de încăperile dreptunghiulare ale diaconicului și proscomidiei. Încăperile pastoforiilor reprezintă dreptunghiuri alungite, boltite semicilindric. În capătul estic ele se termină în mici ferestre, arcul superior al cărora are cheia marcată. Capătul de vest al clădirii este dotat cu câte o nișă semicirculară, terminată în sfert de sferă. Intrarea în aceste încăperi este asigurată prin goluri terminate în arc în plin cintru, care au cheia marcată. Altarul jonctionează cu naosul prin intermediul unui arc.

Din punct de vedere planimetric compartimentul naosului se termină dinspre nord și sud în arcuri de cerc, fiind inițial acoperit cu o boltă de traseu oval. Aceste arcuri încearcă a figura absidele bisericilor din perioada anterioară. Un brâu de cornișă profilat încingea naosul la nivelul nașterii arcurilor superioare ale ferestrelor. Dinspre exterior arcurile de cerc sunt încadrate în rezalite dreptunghiulare ușor proeminente. În axa de est a compartimentului altarului și în cea de nord și sud a naosului se află câte o fereastră evazată, partea superioară a deschiderii cărora este finalizată în arc de cerc.

Pronaosul dreptunghiular al bisericii era despărțit de naos printr-un arc amplu, fiind acoperit de o boltă „a vella”. Intrarea în pronaosul bisericii se realizează printr-o ușă situată în axul de vest al compartimentului. Golul ușii este terminat în semicerc. Dinspre pronaos golul este marcat prin retragere.

Ultimul compartiment – pridvorul, reprezintă și primul nivel al turnului-clopotniță. Pridvorul este acoperit cu o boltă piramidală aplatizată și este iluminat prin intermediul unei mici ferestre, amenajate în peretele de vest al bisericii. În exterior, colțurile nivelului camerei

clopotelor sunt rotunjite și marcate prin retragere. Accesul la nivelul camerei clopotelor este asigurat de o scară executată în grosimea zidului. Camera clopotelor este deschisă spre exterior prin trei goluri terminate în semicerc, marcate dinspre exterior prin retragere.

Intrarea puternic evazată a pridvorului este amenajată în peretele de sud al încăperii. Golul intrării atât din interior cât și din exterior este terminat în arc de cerc. Dinspre exterior arcul are cheia marcată. Golul ușii însă este dreptunghiular, aici păstrându-se ușa originală, îmbrăcată în ferecătură de metal caracteristică epocii.

Acoperișul bisericii este simplu în două ape, cu extensiuni pentru rezalitele naosului și absida altarului. Inițial cornișele edificiului dispuneau de o profilatură bogată, actualmente mult simplificată. Fereastra de la absida altarului este flancată de două nișe dreptunghiulare. Inițial turnul-clopotniță avea o învelitoare barocă de forma clopotului (învelitoarea actuală o imită pe cea originală – n.n.).

Subliniem că tipologic arhitectura bisericii din satul Buciumeni se referă la construcțiile edificate caracteristice primei jumătăți ai secolului al XIX-lea, biserica fiind încadrată în tipul de biserică cu clopotniță integrată în volumul general. Biserica a fost ridicată conform unui proiect-„tip”, eliberat de Dicasteria de Chișinău, încadrându-se optim în peisajul rural, având alăturat și un spațiu predestinat pentru cimitir.

Un loc aparte se cuvine să rezervăm spațiilor funerare, cu atât mai mult că în limitele cronologice studiate biserica de la Buciumeni–Ungheni era ridicată în perimetrul cimitirului, iar actele normative privind dezafectarea cimitirelor și scoaterea lor în afara spațiilor locuite de oameni încă nu au fost implementate în Basarabia. Conducându-ne după trama stradală a localității, constatăm că în primul sfert al secolului al XIX-lea, atunci când s-a construit biserica, cimitirul se afla la marginea de nord-est a satului Buciumeni. Ulterior satul s-a extins și spre nord-est, deja având amenajate străzi regulate, comparativ cu cele neregulate din perioadele anterioare. Astăzi spațiul cimitirului a ajuns să fie în centrul satului, încadrându-se optim în peisajul rustic. Aria terenului ocupată de cimitir și biserică este de 5229,239 m.p., cimitirului revenindu-i 2953,788 m.p., iar curții bisericii – 2275,451 m.p. [287]. Atât în curtea bisericii cât și în cimitir se pătrunde printr-o poartă situată în latura sudică a incintei, calea de acces duce exact spre nord, către ușa de intrare în biserică. Perimetrul cimitirului și a bisericii are practic o formă regulată, patrulateră, puțin extinsă spre sud, a căruia latură sudică este puțin mai mare decât cea nordică.

Curtea bisericii a servit pe vremuri în calitate de spațiu pentru înmormântări, fapt certificat de cele două morminte, aflate în partea de est a bisericii. Exact pe centru se află un monument funerar fără inscripții, la baza căruia, la nivelul solului, se află o dală cu un text amplasat în 14

rânduri, în limba română, cu grafie chirilică, având următorul conținut: „Supt acest stâlp odihnește roaba lui Dumnezeu Maria Cristian ... fiica ... Constantin ... din satul Coșmirca ...”. Textul cursiv este cioplit în adânc.

În perioada interbelică, alături de acest monument a fost atestată o altă dală cu un text în limba română, cu caractere chirilice, având următorul conținut: „Supt această piatră se odihnește roaba lui Dumnezeu Zamfira, soția răposatului postelnic Fiodor Bandrabură, care s-a săvârșit în anul 1841 aprilie 15 zile”. În prezent, din această dală funerară s-au păstrat doar partea superioară: pe centru se află o cruce labată în volum, din părți flancată de un soare stilizat în volum (în dreapta) și de o lună stilizată (în stânga). Prezența unor monumente funerare în incinta curții bisericii vine să confirme aserțiunea că biserica din satul Buciumeni anterior fusese încadrată în cimitirul satului, unde la locuri de cinste au fost înhumați ctitorii locașului de cult, persoane notorii care au adus o deosebită contribuție la dezvoltarea bisericii din localitate.

Următorul subtip al bisericilor cu plan dreptunghiular sunt bisericile din satul Trinca-Edineț (1945) (Planșa A.2.19), Buțâni-Hâncești (143-1947) (Planșa A.2.20) și Coșernița-Criuleni (1838-1842) (istoricul căreia este restabilit doar în baza documentelor de arhivă) (Planșa A.2.15).

Pentru acest tip de biserică sunt specifice altarul și pronaosul în plan dreptunghiular, de aceleași dimensiuni. Naosul pătrat, depășește lățimea altarului și a pronaosului evidențiat printr-un volum prismatic mai înalt decât compartimentele alăturate ale bisericii. Altarul, pronaosul și pridvorul sunt luminate de ferestre dreptunghiulare, amplasate în axul transversal al fiecărui compartiment. La altar a fost adăugată o fereastră de același fel în axul longitudinal al bisericii. Intrarea de formă dreptunghiulară este amplasată în zidul de vest al pronaosului. Camera clopotelor are patru deschideri arcuite. Învelitoarea clopotniței și a naosului este de formă barocă, influențată de clasicism, încununată de turnuleț cu cruce deasupra. Colțurile edificiului sunt marcate prin pilaștri, în partea superioară zidurile fiind încununată de o cornișă proeminentă. La naos cornișa dispune de niveluri suplimentare. Deasupra pronaosului se află cafasul.

În șirul bisericilor de acest tip se încadrează și biserica Nașterea Maicii Domnului din satul Buțâni (Planșa A.2.20). La 31 decembrie 1843, Sfântul Sinod emite un decret prin care permite proprietarului satului Buțâni, Ioan Ilie Botezatu, să construiască o biserică de piatră în sat. La 29 mai 1844, Comisia pentru construcții din Basarabia întărește pe arhitectul orașului Chișinău, Luka Zaușkevici, ca supraveghetor al lucrărilor [51, f. 257; 52, f. 90; 50, f. 93; 49, f. 95]. Construcția a fost finalizată în anul 1847.

Biserica Sf. Arhanghel Mihail din satul Trinca a fost zidită în anul 1845 de către proprietarul Vasile Stroescu [5] (Planșa A.2.19). În linii generale, acest tip de biserică este de factură clasicistă, însă cu reminiscențe evidente ale barocului, fiind unul dintre tipurile de biserici alcătuite de arhitectul Constantin Ton [59], recomandate și implementate prin intermediul administrației bisericești centrale (sinod), începând cu anul 1840. Subliniem că tipul dat de biserici va marca evoluția arhitecturii ecleziastice din Basarabia pe parcursul a mai bine de jumătate de secol.

În același tip se încadrează biserica Sf. Muceniță Sofia din satul Coșernița–Criuleni (Planșa A.2.15). Dosarul construcției bisericii indică transformările ce s-au produs în anii '40 ai secolului al XIX-lea în modalitatea de a proiecta, de a prezenta și a aproba proiectele pentru bisericile noi [54]. Astfel, în luna decembrie 1838, hotărându-se să zidească în satul său Coșernița o biserică de piatră, asesorul de colegiu Lazo depune în adresa instanțelor bisericești o cerere de autorizare a lucrărilor de construcție, anexând, conform regulilor stabilite, și proiectul, autorul căruia fusese inginerul cadastral al ținutului Orhei A. Rosițki [54, f. 1]. În aprilie 1839, Consistoriul Duhovnesc transmite proiectul spre verificare arhitectului regiunii Basarabia, I. Gasquet. Verificând proiectul, arhitectul Gasquet stabilește că nu corespunde legilor arhitecturii, propunând în schimb un proiect elaborat de el. La 11 iulie 1841, Consistoriul Duhovnesc înaintează spre verificare Comitetului de construcții din Basarabia proiectul bisericii Coșernița, executat de arhitectul Gasquet. În august 1841, Comisia principală a drumurilor și a construcțiilor publice se expune asupra planurilor și fațadelor bisericilor din satele Trinca, Coșernița și Buțâni, prezentate conform articolului 50 al Statutului Consistoriilor Duhovnicești (aprobat la 27 martie 1841), de Consistoriul Duhovnesc din Chișinău spre coordonare. Comisia drumurilor și a construcțiilor publice invocă o circulară a sa din 16 aprilie 1841, în care se menționează că Ober-procurorul Sfântului Sinod, la 25 martie, a informat pe contele Tolle, că Împăratul a poruncit ca la proiectarea bisericilor ortodoxe să se pună accentul după posibilitate pe păstrarea tradițiilor arhitecturii bizantine. În același context, împăratul s-a pronunțat pozitiv asupra proiectelor de biserici, alcătuite de profesorul în arhitectură Constantin Ton, recomandându-le ca o sursă de inspirație. Această poruncă împărătească a fost anunțată tuturor arhitecților regionali și guberniali [54, f. 37 verso].

În acest context, proiectele au fost respinse și returnate spre perfectare, conform recomandărilor instanțelor bisericești superioare. Arhitectului Luka Zaușkevici i se propune, la 8 decembrie 1841, să facă modificările conform cerințelor înaintate. La 11 mai 1842, Zaușkevici prezintă la Consistoriul Duhovnesc planul și fațada bisericii din satul Coșernița, modificată după proiectele-„tip” [54, f. 55].

La rândul său, Consistoriul transmite proiectul spre verificare Comitetului de Construcții a Basarabiei, care în timp de 12 zile l-a examinat. Ca finalitate, atât comisia regională, cât și arhitectul regiunii Gasquet, au stabilit că proiectul este în concordanță cu proiectele propuse de C. Ton și cu legile arhitectonice [54, f. 59].

Un alt tip de biserică specific pentru primele trei decenii ale secolului al XIX-lea este tipul de „rotondă” (Planșa A.2.28). Pentru prima dată acest tip a fost ridicat de împărăteasa Elena a Bizanțului deasupra mormântului lui Iisus Hristos la Ierusalim. În Basarabia, după dezafectarea cimitirelor și amenajarea lor în afara spațiilor locuite de oameni, anume tipul de rotondă a fost cel mai indicat în acea vreme a dominației clasicismului, începând cu anii '30 ai secolului al XIX-lea, în soluționarea planimetrică și coronamentul turelor bisericilor (paraclisurilor), ridicate în cimitir. Avem documentate asemenea biserici-rotondă în satul Ciuciulea–Glodeni, satul Valea Adâncă–Camenca (1831), care are alipite din ambele părți câte un pridvor dreptunghiular, satul Drujineni–Fălești (1831), biserica din satul Zăzulenii–Râbnița (1845), ctitorită de enoriașii satului și preotul Simion Lozinski (actualmente a fost finalizată restaurarea bisericii în exterior, rămânând în proces de lucru lucrările de interior, pictura etc. Lista bisericilor de acest tip este completată de cea mai reprezentativă operă în acest context, biserica cu hramul Tuturor Sfinților, ridicată în anii 1818–1830 în Cimitirul Central din Chișinău, ctitorită de Elena Mătăsărița și înscrisă optim în planul cimitirului [168, p. 156-163]. Deși este vorba de deceniul trei al secolului al XIX-lea, când deja intrase în vigoare legislația cu privire la construcția bisericilor și interzicerea de a înhuma în biserici și în curte, avem documentat cazul de construire a unui cavou, de formă circulară, care repetă forma bisericii, tradiția amenajării cavourilor în acest cimitir persistând până în anul 1918 (Planșa A.2.28).

Din dosarele de arhivă aflăm că construcția bisericii de piatră în Cimitirul Central a fost începută încă în anul 1818, urmând a avea hramul Sf. Nicolae [11]. La 16 martie 1818 Elena Mătăsărița a primit binecuvântarea ÎPS Gavriil de a ridica această biserică din mijloace financiare proprii. În acest an fusese făcută doar fundația bisericii, deși a fost adusă piatră necesară pentru zidire. Cu condica de milă au fost colectate 3156 lei 33 parale, iar preotul bisericii Sf. Haralambie, Ioan Macavei, căruia i s-a încredințat ulterior strângerea mijloacelor pentru biserica din cimitir, a strâns 912 lei 32 parale, în total fiind colectată suma de 4069 lei 65 parale. Preotul avea la el doar 387 lei, restul banilor fiind folosiți pentru procurarea materiilor prime de construcție. Văzând incapacitatea El. Mătăsărița de a colecta suma necesară pentru a ridica biserica, în ianuarie 1822 prot. P. Lonceacovschi se adresează Arhiepiscopului de Chișinău și Hotin Dimitrie cu rugămintea de a numi o comisie din patru persoane, care să reprezinte comunitatea moldovenilor, bulgarilor, rușilor și un reprezentant al arhiepiscopiei pentru a prelua

condica de milă și sumele financiare colectate de A. Mătăsărița, preotul Ioan Macovei, prot. Alexei Gubschi ș.a. persoane care au gestionat procesul de colectare a banilor și de edificare a bisericii. După care urma să se prezinte arhiepiscopului raportul financiar și cu privire la starea construcției ca în finalitate, colectând de la enoriași sumele necesare, a termina construcția bisericii după planul eliberat și aflat în administrarea meșterului Craevschi.

Aflăm că în această comisie au fost recomandați căpitanul Gavriil Terente (pentru comunitatea moldovenilor), negustorul Zanie (pentru comunitatea bulgarilor) și negustorul Nicolae Filacovschi (din partea comunității rușilor).

Din adresarea protoiereului de Chișinău P. Lonceacovschi către arhitectul gubernial I. Gasquet aflăm că protoiereul fusese numit membru al comisiei pentru supravegherea construcției bisericii din cimitirul orășenesc. După moartea arhitectului-inginer M. Ozmidov, nimeni nu supraveghea construcția bisericii nominalizate, din care considerente lucrările de ridicare a pereților, fațadelor, elementelor decorative etc. nu erau efectuate conform proiectului și nu puteau fi durabile. În atare condiții, guvernatorul Basarabiei F. Voronțov cerea ca supravegherea construcției bisericii se fie încredințată unui arhitect, anume lui I. Gasquet, iar pentru finalizarea lucrărilor se eliberau încă 2500 ruble asignate. De altfel, aceeași sumă a fost eliberată în anul 1825, bani necesari pentru finalizarea construcției, care a durat până în anul 1830, clopotnița fiind construită abia în anii 1879–1880 [13].

Menționăm că în Principatul Moldovei, cel mai reprezentativ monument de tip rotundă se consideră pe bună dreptate Biserica Sf. Spiridon (Biserica Rotundă) din Lețcani, edificată prin anii 1795/1802, aflată pe Lista monumentelor istorice din județul Iași din anul 2004 a Institutului Național al Monumentelor Istorice (Planșa A.2.28). Biserica este semicirculară în plan, evidențiindu-se elementele specifice neoclasicismului. Subscriem și noi la afirmația cercetătorului ieșean S. Iftimi că „planul circular al acestei construcții, privit prea adesea ca o simplă curiozitate arhitectonică, i-a adus o anumită faimă, fiind considerată un unicat pe teritoriul României” [164, p. 73-78]. Același plan circular, fațade modelate prin porticuri, soluția barocă a locașelor sunt documentate la Biserica Lețcani și biserica Sf. Gheorghe din or. Movilău, Ucraina, proiectată de arhitectul de origine austriacă Johan Freywald [98], de asemenea, la biserica Sf. Haralambie din or. Iași (1804).

Din punctul de vedere al stilului artistic, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea în spațiul moldovenesc se reduce substanțial dominația Porții și se intensifică relațiile cu țările Europei, mai ales Rusia țaristă și imperiul Austriac, fapt care a condiționat apariția și implementarea vocabularului barocului târziu și clasicist inclusiv și în arhitectura bisericască. Noile soluții plastice cel mai reprezentativ s-au manifestat în dreapta Prutului: la biserica Banu

din Iași (1800), biserica Sf. Haralambie din Iași, biserica Sf. Nicolae din Bălți (1795), iar în stânga Prutului – la biserica Înălțarea Domnului (1804), biserica Sf. Ilie (1808) și biserica Buna Vestire (1810) din Chișinău, biserica Nașterea Maicii Domnului de la mănăstirea Curchi, ținutul Orhei, ctitorită de către căpitanul Theodor Sabău.

Valoarea monumentelor de tip clasicist din prima jumătate a secolului al XIX-lea: Biserica Rotundă din Lețcani, Iași (1795/1802), biserica Sf. Haralambie din Iași (1797–1804) a fost confirmată mai bine de peste două secole. În arhitectura basarabeană, clasicismul se face remarcat în secolul al XVIII-lea, cunoscând un avânt deosebit în deceniul trei al secolului al XIX-lea. În istoria bisericii din Basarabia, anume în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea au fost edificate valoroase locașe după proiectele arhitecților veniți din Imperiul austro-ungar, reprezentanți ai perioadei de trecere de la baroc la clasicism. În această ordine de idei, o deosebită atenție implică menționarea numelor celor care au proiectat și construit biserici în spațiul actual al Republicii Moldova, inclusiv ale celor din cimitir. Istoria a păstrat câteva nume de referință ale arhitecților, inginerilor și zidarilor acestei epoci. Astfel, construită în anul 1774, peste un an biserica de lemn a schitului Hârbovăț a fost din nou reclădită de meșterul Roman Calfa. Dintr-un document al mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni din 16 martie 1814 aflăm că biserica Adormirii Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu din mănăstirea Hârbovăț la acea dată era încă din lemn durată, și prin străduința arhimandritului Serafim, cu suportul enoriașilor, s-a hotărât ridicarea bisericii noi din piatră. Ca ajutor la această lucrare a fost întărit episcopul Ștefan, feciorul răposatului protopop Lupu [224, p. 341]. Ridicată în anul 1816, biserica Adormirea Maicii Domnului a fost executată conform arhitecturii stilului muntenesc, având asemănări cu biserica Adormirea Maicii Domnului din târgul Căușeni, ridicată înainte de 1765, biserica Sfântul Nicolae din mănăstirea Condrița ș.a. [133, p. 29-31].

Potrivit afirmației personale, biserica de tip „rotundă” din Cimitirul Central din Chișinău (1824–1828), a fost ridicată de Iosif Gasquet [7; 12]. În realitate, el a finisat lucrările începute de arhitectul urban și inginerul-cadastral Mihail Ozmidov [267, p. 424-437]. La solicitarea starețului, arhimandritul Spiridon (1776–1846), I. Gasquet a executat proiectul bisericii Înălțarea a mănăstirii Hârjauca [39], în apropierea căreia este atestat și un cimitir.

Pe lângă detaliile arhitectonice ale bisericilor (Planșa A.2.33), arhitecții și constructorii mai modelau și *pisaniile*. Așa, din *pisania* bisericii din satul Marcăuți–Dubăsari (1816), aflăm numele a doi constructori, pietrarii Toader și Manole.

Pentru efectuarea lucrărilor erau tocmiți zidari, care puteau mânui pietrele, dar și uneltele de măsurat, de precizie etc., necesare în construcție, cunoșteau modulele, raporturile de construcție, fără de care era imposibilă ridicarea unei biserici. Lipsa de constructori face ca

ctorii să se orienteze tradițional către țările europene (Austro-Ungaria, Polonia), unde se practica pe larg construcția în piatră. O parte din boierii autohtoni, ținând mai mult la tradițiile vechi, invitau arhitecți, constructori din Principatul Moldovei, iar cei care cunoșteau noile tendințe în arhitectură, invitau specialiști din Bucovina, Halicia sau Podolia, care construiau în stilul baroc, în vogă în țările lor de origine.

O influență indubitabilă asupra afirmării și evoluției arhitecturii de cult din Basarabia a avut arhitectura din Iași. Cercetătorul Gr. Curinschi, deopotrivă cu cele șase tipuri de biserici din Moldova, face o analiză detaliată a arhitecturii clasicismului, afirmând că în Moldova, acest stil artistic a fost preluat „ca stil al edificiilor de cult și al locuințelor, de către elementele înaintate din rândul boierimii și clerului, apoi a devenit modă” [145, p. 45]. Astfel se explică apariția în Iași a edificiilor executate sub influența școlii austriece ș.a., realizate la solicitarea beneficiarilor. Un asemenea caz a fost documentat și la construcția bisericii Sf. Gheorghe din Chișinău, după proiectul arhitectului Ivan Zaiciuk, care, potrivit lui P. Constantinescu-Iași „poate fi român din părțile nordice ale Moldovei” [135, p. 76].

Constatăm că la începutul secolului al XIX-lea lucrările de construcție ecleziastică și civilă în Principatul Moldovei, în Podolia și în Basarabia (după 1812), erau asigurate de arhitecți sau *arhitectoni*, potrivit termenului pe larg utilizat la acea vreme, provenind, de regulă, din spațiul austriac. În acest context menționăm numele arhitectului de origine austriacă Johann Freywald, care devine cunoscut pentru prima dată la 15 mai 1802, în legătură cu venirea sa în Moldova [3; 98]. Se știe că la 1 octombrie 1810, în adresa guvernatorului V. Krasno-Milașevici, a fost înregistrată scrisoarea guvernatorului civil al Podoliei, Piotr Litvinov, privind delegarea în or. Movilău de pe Nistru a arhitectului Freywald, care a construit acolo o biserică, însă ea s-a ruinat din cauze tehnice. Litvinov anunța că biserica de piatră din or. Movilău, executată în stil „ionic”, a fost ridicată la rugămintea comunității grecești, după proiectul „arhitectului locuitor al Iașului Johan Freywald” [3]. Conform contractului, arhitectul era responsabil personal de efectuarea tuturor lucrărilor, începând cu fundația bisericii și terminând cu decorația exterioară. Biserica de piatră Sf. Gheorghe (astăzi în or. Moghiliov-Podolsk, regiunea Vinița, Ucraina) a fost ridicată în anii 1809–1819, în stilul clasicismului, în prezent deține statut de monument de arhitectură de importanță națională [286]. Intrarea principală este accentuată de un portic din patru coloane proporționate, în stil doric, care sprijină frontonul triunghiular. Pereții edificiului sunt decorați cu pilaștri. La o documentare detaliată a activității arhitectului Johann Freywald, constatăm că bisericile Sf. Gheorghe din Moghiliov-Podolsk (Ucraina) și biserica Domnească din Ruginoasa din Iași (România), ridicate conform proiectelor sale, sunt asemănătoare ca realizare, stil, plan și detalii arhitecturale.

Un alt criteriu important de analiză a bisericilor este decorul arhitectural, adică lipsa sau prezența unor elemente (Planșa A.2.33). De menționat că locașurile de cult basarabene sunt totalmente lipsite de decorul exterior, pe când repartizarea decorului în interior rămâne de formă clasicistă, cu pereții pictați, iconostas și sculptura decorativă. Bisericile de piatră din prima jumătate a secolului al XIX-lea, ridicate sub influența clasicismului rus, posedă în calitate de elemente arhitecturale decorative firide oarbe, denticule sub cornișa acoperișului, ancadramente ale ușilor și ferestrelor, porticuri și frontoane, coloane, pilaștri.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea fenomenul ctitoriei și-a găsit o amplă reflectare în localitățile basarabene. În acest context, vom menționa câteva ctitorii mai reprezentative, specifice primelor decenii ale secolului al XIX-lea și, respectiv, continuarea tradiției de înmormântare în incinta bisericilor. Astfel, la est de biserică de zid din satul Coșernița–Soroca, construită în anul 1812, se află piatra de mormânt a ctitorului său Vasili Anastasi Sulțer, decedat în 1830. Iar epitaful unei pietre din cimitirul de la Bălți indică ctitorul bisericii, Alexandru Panaiti. Ctitorul bisericii de lemn din satul Bolotino–Glodeni, Mihail Bădărău, tot a fost înmormântat în biserică, în anul 1838. Un alt ctitor, din Seliște Nouă–Călărași, a fost înmormântat în partea de sud a pridvorului bisericii, sub clopotniță. La nivelul podelei găsim o piatră de mormânt așezată orizontal, având textul în română, cu caractere chirilice [65, f. 1080]. O situație similară este documentată în biserică satului Căprești–Florești, unde în anul 1829 a fost înmormântat ctitorul bisericii. În anul 1831 a fost ridicată biserică Sf. Dumitru din orașul Soroca, piatra de mormânt demonstrând ctitoria atribuită dregătorului Nicolai Cerchez. Tot în acest context se înscrie și piatra funerară a paharnicului Ioan Rusu, ctitorul bisericii Adormirea Maicii Domnului din Rădeni–Strășeni (1814) [97, p. 205-230]. Și ctitorul bisericii de piatră Sf. Voievozi din Hârtopul Mare–Criuleni, construită în anul 1815, logofătul Vasăli sîn Stati Brâncă, a fost înmormântat în curtea ei.

Subiectul ctitoriei feminine, deși are o semnificație deosebită practic nu a fost elucidat în istoriografie [234, p. 4-6]. Așa, biserică Sf. Ilie din târgul Telenești, din grinzi, exista încă din anul 1801, iar biserică nouă de piatră a fost ctitorită conform diatei lăsate de proprietara Smaranda Buhușoia, care a donat 5000 lei pentru zidirea bisericii [142, p. 181-186; 227, p. 29-30]. Înregistrăm și faptul înmormântării femeilor ctitori în necropola mănăstirii, cum ar fi cazul monahiei Pelagheia (Bălașa), sora mitropolitului Gavriil Callimachi și soția domnului Callimachi Vodă, care și-a găsit somnul veșnic în pridvorul mănăstirii Hirova, lângă prima biserică de lemn [58, f. 31 verso] ș.a.

În unele cazuri biserică urma să fie ctitorită prin testament, formula de donație a unei sume bănești sau pământ în folosul bisericii sau mănăstirii fiind pentru „sufletul meu”. Așa, în anul

1806, un oarecare Tudur Stavru din Vaslui întocmise testamentul cu condiția ca moștenitorul principal „după săvârșire mea, din avere mea să aibă a face o biserică de piatră sau aice în târgul Vasluiului sau pe moșia sa”. Biserica din lemn, cu hramul Adormirii Maicii Domnului, a fost ridicată în anul 1824 [171, p. 100-118].

Din fenomenul ctitoriei rezultă una dintre tradițiile principale din spațiul ortodox – înmormântarea în incinta bisericilor a ctitorilor, persoanelor notorii și fețelor bisericești, fapt confirmat documentar și de monumentele funerare descoperite la bisericile mănăstirești și în majoritatea edificiilor de cult examinate. Așa, la mănăstirea Căpriană, lângă biserica mare, a fost înmormântat boierul ieșean, vistiernicul Grigore Constantin. Mormântul mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni este situat lângă peretele de sud al gropniței. Este acoperit cu o lespede de marmoră albă, pe suprafața căreia este gravată inscripția caligrafică de mână, în rusă. Mai la dreapta – mormântul arhimandritului Chiril Andrianopolis [123, p. 55; 138, p. 54; 200]. Un loc aparte revine monumentului funerar al arhimandritului Chiril, starețul mănăstirii Curchi (1813–1825), înmormântat conform tradiției în curtea mănăstirii [217, p. 107]; pe timpuri au fost atestate câteva pietre funerare și la sud-vest de biserica mare a mănăstirii Curchi [254, p. 278]; la fel pietre și cruci funerare ale fostului schit Halicia [264]. Și în cimitirul mănăstirii Condița erau cruci funerare cu inscripții, una dintre ele a ctitorului schitului, decedat în anul 1841. Potrivit lui N. Țigancu, în schitul Rudi, în 1928, pe peretele stâng al nartexului, era scris în română cu caractere chirilice că aici odihnesc trupurile ctitorilor Teodor și Andronache Rudi [229, p. 111-124]. În jurul bisericii fusese un mic cimitir în care s-au păstrat opt pietre funerare, actualmente dispărute. De menționat că proprietarii moșiei Rudi au fost și ei înhumați în curtea bisericii [106, p. 529-540]. Până în prima jumătate a secolului al XIX-lea necropola mănăstirii Hârbovăț se afla în jurul bisericii. După altarul ctitoriei sale, biserica Adormirea Maicii Domnului, în februarie 1827 a fost înmormântat arhimandritul Serafim, iar în biserica de lemn a fost înhumat căpitanul Nikolai Albaduev, cel care a donat mănăstirii icoana Maica Domnului Făcătoare de Minuni. În anul 1816, construindu-se biserica de piatră în același perimetru, mormântul acestuia a rămas încadrat în peretele sudic. Din 1909, inscripția nu mai este lizibilă, fiind conservată în zidăria peretelui [104, p. 352-380].

În cazul bisericilor parohiale, amintim de o piatră funerară din curtea bisericii din Taraclia, de un arșin jumate înălțime și un arșin lățime pe care era scris *Iis Hrs* și *anul 1800*; o piatră comemorativă aflată pe lotul unui locuitor al satului Mășcăuți, în drept cu vechile peșteri, care avea cioplit un text precum că pe acel loc era înhumat un stareț de mănăstire [248, p. 682]; o piatră cu inscripții datată cu 1801, depistată în partea sudică a ținutului Hotin, în satul Cobâlceni,

alături de altarul bisericii de lemn; o cruce funerară aflată în curtea bisericii din Cobâlteni, alături de monumentul lui Cerchez [248, p. 682] ș.a.

3.3. Construcții arhitecturale și monumente funerare

În prima jumătate a secolului al XIX-lea se schimbă materialul de construcție al construcțiilor din cadrul ansamblurilor funerare, fapt ce a determinat modalitățile constructive, viabilitatea obiectelor etc. Un loc aparte în acest context revine intrărilor în curtea bisericii și cimitirului, modelate în turnul-clopotniță la nivelul întâi. În funcție de posibilitățile materiale ale comunității și ale ctitorilor, unele biserici și cimitire au beneficiat de impresionante porți de acces, amenajate în turnul-clopotniță sau în calitate de construcție arhitecturală separată, în majoritatea cazurilor fiind completate de garduri de piatră în aceeași manieră.

O altă poartă de acces a fost atestată în cimitirul din Micăuți-Strășeni, o zonă bine cunoscută pentru carierele de piatră [68] (Planșa A.2.29). Prima atestare a bisericii o aflăm în formularele bisericești de la începutul secolului al XIX-lea, atunci când în 1808, la biserica Adormirea Maicii Domnului este numit un preot. Biserica era de lemn, muruită cu lut, acoperită cu șindrilă [278, p. 247]. Astăzi, în cimitirul satului se păstrează doar locul pristolului, în jurul căruia s-a construit din piatră un mic edificiu de formă cubică, tencuit și acoperit cu o copertină piramidală din tablă zincată. În cimitirul amplasat în partea de nord-vest a vetrei vechi a satului se pătrunde print-o poartă cu arc zidită din piatră de calcar. Dintr-o inscripție de pe poartă aflăm că a fost ridicată de Zaharia Roman Cavaliuc, astfel fiind scos din anonimat numele ctitorului acestei construcții. O altă inscripție de pe un turnuleț indică că a fost reparată împreună cu zidul la 30 mai 1969.

Poarta de la Micăuți reprezintă o poartă scundă, formând un ansamblu cu gardul de împrejmuire. Compozițional, prezintă trei segmente: partea centrală, semiarcuită în partea superioară, în care este modelată intrarea semiarcuită, identică ca formă, flancată din ambele părți de doi pereți simpli. Elementele decorative sunt lipsă. S-au păstrat elementele din piatră, de formă rectangulară, cu cornișe modelate, partea centrală fiind mai mare ca dimensiune decât cele laterale. Din aceste elemente se înalță crucile forjate: două pe părțile laterale, cu brațele simple, și una în segmentul central al porții, complicată ca decor. Elementele constructive de piatră au dăltuite inscripții, ilizibile din cauza degradării. Deasupra porții este modelată în piatră o nișă oarbă, de dimensiuni mici, dreptunghiulară, adaptată pentru plasarea icoanei (actualmente lipsă). Mai jos este modelată în piatră *pisania*. Poarta este construită din piatră brută (lampaci), posedă degradări grave la nivelul zidăriei și tencuiei, necesită reparație și restaurare capitală, riscând să se prăbușească definitiv.

Sunt impresionante intrările în curtea bisericii și a cimitirului, modelate în turnul-clopotniță, după cum a fost documentat la Vadul Rașcov–Camenca, Gura Căinarului–Florești, Pohoarna–Șoldănești, Ciutulești–Florești, Cobâlea–Șoldănești. Astfel, ansamblul arhitectural al bisericii Adormirea Maicii Domnului din Pohoarna–Șoldănești (1823) include turnul clopotniței, situat la o distanță de 10 m la sud de biserică, biserica și urme ale cimitirului alăturat (Planșa A.2.29). Clopotnița servește și ca poartă de acces în incinta curții bisericii. La nivelul inferior al clopotniței este modelată trecerea, posibilă prin două arcuri în plin cintru, pe axa sud-nord. Turnul clopotniței în două nivele are acoperișul în formă de clopot, finalizat cu un mic turnuleț cu bulb, în care este fixată crucea. Scara pentru ridicarea la nivelul doi al clopotniței este amenajată în grosimea peretelui nordic. Nivelul doi servește drept cameră a clopotelor.

Biserica Sf. Dumitru din Ciutulești–Florești (1818) întregește tipul porților de acces, modelate în turnul clopotniței (Planșa A.2.29). Axa nord-sud de la nivelul inferior al clopotniței servește ca trecere în incinta curții bisericesti, fiind amenajată prin două arcuri în plin cintru. Turnul în două niveluri a avut inițial un acoperiș în formă de clopot, care în anii '90 ai secolului al XX-lea fusese prefăcut, având în prezent o formă piramidală în opt versante, finalizată cu un mic turnuleț cu bulb, în care este fixată crucea. Scara pentru ridicarea la nivelul doi este amenajată în grosimea peretelui nordic. Nivelul doi servește și drept cameră a clopotelor, lumina pătrunzând prin cele patru ferestre. În exterior, pereții sunt decorați cu fășii unite în partea de sus și jos cu brâuri de aceeași grosime și lățime, care sunt încununați cu o cornișă în profil cu denticule în partea de jos.

Turnul-clopotniță de la biserica Vadul Rașcov–Camenca, servind și în calitate de poartă de acces în curtea bisericii, este completat de un scund gard de piatră brută (Planșa A.2.29). Turnul-clopotniță, în calitate de poartă de acces la biserica din Ciutulești, de asemenea este flancat dintr-o parte cu un gard înalt de piatră, păstrat original, formând un ansamblu. Același gard de piatră brută îl găsim alăturat și la poarta-turn de la biserica din Gura Căinarului–Florești.

Cât privește pristolurile bisericilor în prima jumătate a secolului al XIX-lea din raportul protopopului ținutului Hotin, prot. Gheorghe Radostat, din iulie 1814, către PS Mitropolit Gavriil cunoaștem situația neordinară privind mărimea și starea fizică a pristolurile din bisericile din jurisdicția sa [27]. Aflăm că în unele biserici pristolurile erau prea mici sau prea late, în opt colțuri, sau prea joase, sau prea înalte. În acest context, protopopul solicită să li să permită a preface pristolurile conform măsurilor convenite și la 26 iulie 1814 obține acordul instanțelor superioare bisericesti de a preface pristolurile neproportionale.

Constatăm că pristolurile bisericilor vechi reprezintă niște trunchiuri de copac, de mărimi diferite, care la începutul secolului al XIX-lea au putut fi schimbate, cu permisiunea

administrației ecleziastice superioare, pe cele noi, în conformitate cu tradițiile moderne (cazul pistolului bisericii din Logănești–Criuleni, Săseni, Chițcani, Bravicea) [28]. În dese cazuri pistolurile posedă o formă cubică, cu o copertină piramidală deasupra (Micăuți–Criuleni) sau reprezintă piciorul de piatră al unei vechi biserici de lemn (Budești–Chișinău). Un alt tip al pistolului este prezentat printr-un trunchi fățuit în opt laturi (Greblești–Strășeni). Depistarea în vatra sau moșia unui gospodar a pistolului duce și spre localizarea cimitirului vechi al satului, din considerentele că deseori în proximitatea pistolului sunt amplasate pietre sau cruci funerare (Drăgușeni–Strășeni). În unele cazuri, pistolul prezintă un trunchi de stejar retezat, cu un blat de lemn, acoperit cu o învelitoare de in, simbolizând cămașa cu care fusese îmbrăcat Hristos în drumul său spre Golgota.

Pornind de la ideea repertorierii pistolurilor, constatăm că în vremurile de restriște numeroase pistoluri au fost șterse de pe fața pământului, terenurile fiind eliberate pentru construcția caselor, cazuri documentate la mănăstirea de maici Hirova, în satul Pașcani–Criuleni ș.a. La etapa actuală de cercetare, numeroase pistoluri din cimitirele vechi necesită o catalogare și descriere, pentru a fi introduse în circuitul științific, păstrându-se integritatea lor. De exemplu, la Popăuți–Rezina, în cimitir se păstrează pistolul bisericii vechi cu hramul Sf. Varvara (1828), iar la Tarasovo, același raion, pistolul bisericii vechi a fost amenajat sub formă de o troiță (Planșa A.2.31).

Avem documentate pistoluri și în cimitirul vechi de la Logănești–Criuleni. În anul 1820, la inițiativa protopopului Dimitrie, în biserica de lemn a fost schimbat pistolul vechi din trunchi de arbore, cu unul de dimensiuni stabilite de către administrația ecleziastică, dar mai evoluat ca tradiție. Au mai fost atestate piciorul de piatră al pistolului bisericii de lemn din Budești–Chișinău [138, p. 53], pistolul fostei biserici de lemn în cimitirul vechi de la Mereni–Anenii Noi. La Pașcani–Criuleni, conform tradiției populare, pe locul altarului vechii biserici de lemn a fost înălțat un pistol, astăzi inexistent din cauza construcției pe acest loc prin anii '70 ai secolului trecut a unei case de locuit. La Ghidighici–Chișinău, pistolul cu temelia bisericii de lemn este atestat în cimitirul amplasat în partea vestică a satului vechi. În cimitirul comunei Ciorăști–Chișinău se află un mic paraclis deasupra pistolului, ridicat din lemnul vechii biserici de lemn, distrusă în anii '70 ai secolului al XX-lea. La Greblești–Strășeni, pistolul bisericii vechi de lemn s-a aflat până prin anii '60 ai secolului trecut sub o clopotniță cu un singur clopot. În anii '90 ai aceluiași secol, resturile clopotniței de lemn și pistolul au fost dezamblate. Miezul pistolului era constituit dintr-un trunchi fățetat în opt laturi. La Drăgușeni–Strășeni, pistolul bisericii vechi de lemn este însemnat printr-o răstignire monumentală din lemn masiv, aflată acum în grădina lui Hangan Ion Nicolae. La Trușeni–Chișinău, pe terasa superioară a

cimitirului, se află pristolul bisericii vechi, înconjurat de pietre funerare, fapt ce confirmă unitatea constructivă a cimitirului și a bisericii. În curtea bisericii din Vâșcăuți–Orhei, la nord-est de altar, a fost atestat pristolul bisericii vechi.

Și în cimitirul vechi al satului Mileștii Mici–Ialoveni se mai păstrează o parte din temelia bisericii de lemn și pristolul din trunchi de copac în opt laturi, îngrădit cu piatră șlefuită în anii '60 ai secolului al XX-lea [108]. În curtea bisericii satului Ulmu–Ialoveni, în partea de sud și în stânga bisericii din Văsieni–Ialoveni, găsim pristolul bisericii vechi. La Sociteni-Prisaca–Ialoveni, în cimitirul de la sud-est de actuala biserică, este păstrat un mic pristol. Și în orașul Ialoveni, în partea de nord-vest a vetrei satului vechi, sunt păstrate pristolul vechii biserici sfințită în anul 1819 și câteva pietre funerare.

O direcție specială în cercetarea noastră, concomitent cu descoperirea monumentelor funerare, constă în valorificarea, conservarea și păstrarea pieselor de artă funerară, ale structurilor importante din cimitirele ortodoxe vechi (Planșa A.2.6; Planșa A.2.7). În pofida faptului că primele circulare privind punerea în valoare a acestor „antichități” sunt documentate prin anii 1820 [23] și, ulterior, în 1837 [6], interesul față de pietre funerare și descrierea lor a stagnat o bună perioadă de timp. La timpul său, consilierul colegial Olofson din Căușeni descrie detaliat mai multe movile atestate în satele din apropierea Tighinei, cucerind atenția noastră în special unul dintre cei trei tumuli de lângă satul Bulboaca, numit de localnici *Movila cu Stâlp*. Tumulul cu o înălțime de 2 stângenji se afla la două verste de sat și la o verstă în dreapta drumului care duce spre Căușeni. Era o piatră cu înălțimea de un stângen și 14 verșoace, lățimea de un arșin și grosimea de 7 verșoace. Pe toate laturile pietrei erau cioplite câte trei cruci într-un rând, un însemn similar pietrelor funerare din cimitirele vechi din localitățile învecinate [6]. Ulterior, chestionarul trimis în anul 1913 de către istoricul N. Moghileanski în adresa Secției de Statistică a Zemstvei Guberniale privind monumentele vechi aflate în localități, conținea mențiuni că o parte dintre pietrele comemorative au fost închinare unor personalități marcante, străine acestui pământ [279, p. 38-40], și anume Stâlpul Leahului (1620) din împrejurimile satului Sauca–Ocnia, instalat în cinstea hatmanului oastei poloneze Zolkiewski, Stâlpul lui Sfetlici (1792), înălțat la marginea satului Rădenii Vechi–Ungheni, pe locul unde a decedat G. Potiomkin [275, p. 177-183] ș.a.

În categoria monumentelor funerare includem pietrele și inscripțiile descifrate de Gh. Ghibănescu [154, p. 15-100], completate de piesele descrise de P. Mihail: 5 pietre funerare vechi din cimitirul satului Nișcani [180], o cruce de piatră, înaltă de 70 cm, cu ornamente celeste (soarele și luna), și cu inscripția: „supt această piatră odihnește robu lui Dumnezeu preutul Ignatie Mardarovici ci au fost slujitoriu acestui Sfânt lăcaș și s-au mutat din viața aceasta la anul

1831, mai 15 zile”, în satul Bisericiani–Bălți „la cimitirul bisericii vechi, în dreptul altarului [179, p. 206, 220, 227]. P. Mihail completează că în satul Hoginești–Orhei, „se găsesc pietre funerare cu diferite inscripții din anii 1820–1848, unele au o mărime considerabilă, atingând până la 2 metri și jumătate înălțime”, fapt confirmat ulterior și de P. Constantinescu-Iași [138, p. 49].

Un model caracteristic primei jumătăți a secolului al XIX-lea sunt dalele funerare, ce reprezintă plăci dreptunghiulare de dimensiuni medii (120×60 cm), împărțite prin chenare în două jumătăți. În partea superioară se află o compoziție alcătuită de o cruce pe centru flancată, atât de sulită și trestie, cât și de simbolurile celeste, soarele și luna. În partea inferioară, încadrat într-un chenar se află textul, asemenea pietre funerare cu indicarea anilor fiind depistate la Buiucani –Chișinău (1806), Sociteni–Ialoveni (1822), Călărășăuca–Ocnița (1822), Râspopeni–Șoldănești (1822), Chișinău, cimitirul armeano-catolic (1826), Mereni–Anenii Noi (1828), Pohârnicieni–Orhei (1830), Bleșteni–Edineț (1833), Burlănești–Edineț (1836), Durlești, Chișinău (1840), Pohoarna–Șoldănești (1840), Mereșăuca–Ocnița (1846), Tigheci–Leova (1850) etc.

În unele cazuri, ornamentul vegetal-floristic este destul de bogat (Budești–Chișinău, Durlești–Chișinău, Trușeni–Chișinău, mănăstirea Dobrușa), în alte cazuri, apar și diferite elemente decorative: sulita, trestia cu buretele, scara, cleștele (mănăstirea Călărășăuca, Râspopeni–Șoldănești, Otaci–Ocnița, Pohornicieni–Orhei, Burlănești–Edineț, Drujineni–Fălești, or. Criuleni), sfeșnice-lumânări (Mereni–Anenii Noi, Buiucani–Chișinău), ghiveciuri cu flori (Roșcani–Strășeni, Bardar–Ialoveni, Sireț–Strășeni), racle (Tigheci–Leova), porumbelul deasupra crucii (Buiucani–Chișinău, Roșcani–Strășeni, Trușeni–Chișinău, Mereni–Anenii Noi, Căinari–Căușeni), păsări (cimitirul central Chișinău, Căinari–Căușeni), vulturul bicefal (Sireți–Strășeni).

Motivul crucii flancate de soare și lună îl aflăm și pe crucile de mormânt din fostul ținut Iași (Sculeni–Ungheni, Burghelea–Soci–Fălești, Ciuciulea–Glodeni). Pe unele pietre funerare motivul crucii, soarelui și lunii este înlocuit cu un ornament vegetal (Albineț–Fălești, 1824), în locul crucii este plasată mitra (mănăstirea Căpriană, 1821; mănăstirea Curchi, 1822).

La începutul secolului al XIX-lea, după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, în spațiul cercetat de noi apare tendința de a amplasa la locul de înhumare monumente de sorginte clasică, de tip obelisc (Planșa A.2.7). Cele mai dezvoltate ca formă sunt monumentele din satele Ișnovăț–Criuleni (1824) și Drăgușeni–Strășeni. Majoritatea corespund descrierii: un stâlp cu patru laturi (fixat pe un postament), ce se îngustează treptat spre partea superioară finalizând cu un vârf de formă piramidală. Pe postament de obicei se află textul comemorativ și alte elemente de decor amplasate pe cele patru laturi. Decorația monumentelor de sorginte clasică se aseamănă cu cele

descrise anterior: cruci, craniu, soare, lună, rozete, șarpe, ochiul atotvăzător, ornamente vegetale, vase ș.a.

Monumente de asemenea tip se află în mai multe cimitire din localitățile basarabene, fiind indicat și anul executării: Marcăuți–Briceni (1824), Târnova–Edineț (1825), Putinești–Florești și Molovata–Dubăsari (1832), Mașcăuți–Criuleni (1837), Bădragii Vechi–Edineț (1838), Pohoarna–Șoldănești, Florești–Ungheni și Sculeni–Ungheni (1840). O formă mai arhaică a obeliscului sunt monumentele din satele Molovata și Mașcăuți.

Aceste monumente concureau cu un alt tip din aceeași categorie a stâlpilor, monumente-coloană, documentate în cimitirele din următoarele localități basarabene: Jora de Jos–Orhei, Lopatna–Orhei, Buciumeni–Ungheni, Florești–Ungheni, Parcani–Șoldănești, Pociumbeni–Râșcani, Sculeni–Ungheni. Coloanele sunt rotunde sau pătrate. Unele monumente finalizează cu o urnă funerară, altele cu cruci de metal. Inițial asemenea monumente erau ridicate în locurile unde s-au produs anumite evenimente istorice (lupta de la Cahul, Stâlpul lui Sfetlici, monumentul de la Puțani, Covurlui ș.a.).

Printre cele mai reprezentative pietre funerare datate în prima jumătate a secolului al XIX-lea vom trece Stâlpul Mariei Vărgolici, datat în 20 decembrie 1810, având dimensiunile de 80×60×60×20 cm, amplasat la 15 m sud de altarul bisericii vechi de zid, alături de intrarea în paraclis (Sireț–Strășeni). Textul în transcriere: *Let 1810 decembrie 20 Aice odihnești roaba lui Dumnezău Maria Vărgoliciu fata paharnicului Costandin Ursu și cu fiica sa Caterina.*

Stâlpul preotului Ioan este datat în anul 1803 (Ghidighici–Chișinău), are dimensiunile de 170×70×70×30 cm, literă 8 cm, săpată, este amplasat în cimitirul satului, la vest de pristolul bisericii. Ca decor are deasupra textului o cruce cu patru brațe egale, la capătul fiecăruia aflându-se câte un cerc. Textul în transcriere: *Pomenește Doamne pe răposatul robul tău ierei Ioan 1803: avg: 1.*

Stâlpul lui Alexandru este datat în anul 1836, documentat de asemenea în satul Ghidighici, are dimensiunile de 100×60×60×25 cm, aflat în apropierea pristolului, literă 5 cm, săpată. Textul în transcriere *Aicea odihnești robu lui Dumnezeu Irofti Alixandru mutăndusă din viață 1836 mr: 31.* Tot la Ghidighici a fost atestat Stâlpul lui Zaharia Mădan (datat în anul 1824), cu dimensiunile de 70×50×50×20 cm, literă 5 cm, săpată, este amplasat la vest de pristol, pe terasa superioară. Text transcris: *Aici suptu aciastă petră odihnește robu lui Dumnezău Zaharia Mădan: anul: 1824: april: 22.*

Cimitirul vechi din Buiucani se află în curtea bisericii în partea de est (Planșa A.2.6). Aici s-au mai păstrat nouă pietre funerare cu inscripții și ornamente, dintre care vom menționa Stâlpul lui Ioan Căprariu (datat în anul 1801), cu dimensiunile de 125×56×56×35 cm, literă 5 cm, săpată,

amplasare la est de biserica de zid. Text transcris *Aice odihnesc robii lui Dumnezeu Ioan și cu fiul său Ianachi cene a ceti să zică Dumnezeu săi erti Ioan Căprariu și stâlpul acista esti făcut cu alui cheltuială velet 1801*. De asemenea, Stâlpul lui Pavăl Zaharia (1812), având dimensiunile de 110×55×55×30 cm, literă 5 cm, săpată, este așezat în cimitirul actual, la vest de biserica de zid. Text: *Aice odihnești robul lui Dumnezeu Pavăl Zaharii din satul Buicani și moarte lui sau întâmplat din căruți viendă de la Chișinău sau prăvălit aice și ori cine va ceti să zică Dumnezău săl iarti 1812 octombrie 30*.

Trei pietre funerare se încadrează în același tip ca și celea din curtea bisericii. Presupunem că la începutul secolului al XIX-lea cimitirul aglomerat din partea estică a bisericii a fost extins peste drum în partea de vest a bisericii. Anume în perioada aceasta a activat un meșter iscusit și cărturar, despre acest lucru ne vorbește iscusința cu care este lucrată fiecare literă și frumusețea ornamentului cioplit. Finalul textului „(...) cine va ceti să zică Dumnezeu să-l ierti (...)” este caracteristic doar acestui sat.

În satul Sociteni–Ialoveni cimitirul este amplasat la sud-est de actuala biserică, aici aflându-se locul bisericii de lemn, pe care este construit un mic edificiu. În partea lui sudică se află Stâlpul lui Ștefan Marăndici (1822), cu dimensiunile de 150×65×58×20 cm, text transcris: *Aice odihnesc robii lui Dumnezău Ștefan Marăndici și cu soția lui Ileana cari Ștefan s-au săvârșat din viață la anul: 1821: octo: 6: zile și a doile Eleana la anul: 1822: luna: april: 10: zile*. Un loc aparte revine Stâlpului lui Grigori Frunzălată (1823), cu dimensiunile de 130×80×75×26 cm. Piatra este împărțită pe verticală în două și are două epitafe transcrise: 1) *Stăi omule și cetești aicea odihnești robu lui Dumnezău Grigori Frunzălată lângă soția său Ileana mutarea din viață la anul 1823 mart 11 zile; 2) Stăi omule și cetești aicea odihnești roaba lui Dumnezău Ileana mutarea din viață la anul 1823 luna gena 2 zile*.

Totodată, predecesorii noștri știau rostul textelor dăltuite pe pietrele de mormânt ale cimitirelor seliștilor abandonate, fapt confirmat de mărturia hotarnică a moșiei Demideni, ținutul Hotin, de la 20 iunie 1811, în care se spune că sătucul Bulboaca este așezat „... în săliște ce veche a Dămidenilor, precum dovedesc veleturile di pi pietrile mormânturilor ce sânt de 300 de ani ...” [85, p. 267].

Subliniem că în spațiul cercetat de noi nu au fost depistate pietre funerare cu reprezentări stilizate zoomorfe sau motive vegetale, precum este cazul monumentelor funerare din aceeași perioadă istorică atestate în cimitirele din Europa de est și de vest [262, p. 111]. În Basarabia asemenea pietre funerare își fac apariția abia din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Lipsa chipurilor figurale la pietrele vechi este confirmată și de M. Livșiț, care a subliniat înaltele calități artistice ale pietrelor funerare din cimitirul bisericii vechi din Sănătăuca, pietrele de la

Gordinești, Cosăuți, Cimitirul Central din Chișinău, subliniind „caracterul unic al acestui fenomen artistic” [173, p. 32-42].

Prin trimiterea explicită către un demers comemorativ, alături de lespedea și crucea funerară, soclul de monument întregește tabloul semantic al cimitirului. Soclul, pe care se așează obiectul substituit al comemorării, consolidează reprezentările atașate cimitirului. Acest tip de construcții funerare practic nu a fost atestat în secolele XVII–XVIII, fiind mai uzual de la mijlocul secolului al XIX-lea, dovadă servind postamentele mormintelor funerare ce aparțineau unor personalități notorii, boieri, dregători înstăriți ș.a. Motivele ornamentale specifice unui soclu se întrezăresc în arta decorativă, având epitafe comemorative, precum ar fi soclul monumentului proprietarului Cociu (1855) din curtea bisericii din satul Suruceni–Ialoveni.

3.4. Concluzii la Capitolul 3

Cimitirele ortodoxe, atestate în localitățile basarabene, reprezintă un deosebit interes din punct de vedere istoric, artistic și arhitectural. Materialul documentar-arhivistic, planurile și releveele au permis să punctăm câteva concluzii importante pentru definitivarea studiului:

1) Dacă în Transilvania și Bucovina (aflate în componența Imperiului Austro-Ungar) problema cimitirelor a fost sesizată de autorități încă din secolul al XVIII-lea, în Țara Românească și Țara Moldovei s-a decis scoaterea definitivă a cimitirelor în afara spațiilor locuite de oameni abia după adoptarea „Regulamentului Organic” (1832), când au fost special amenajate locuri pentru cimitire, noile regulamente fiind aprobate cu mare reticență și dificultate.

2) Locașurile de cult de lemn au avut un impact deosebit asupra evoluției arhitecturii de piatră. În raport cu sistemul de referință selectat, adică secțiunea bisericii și prezența clopotniței, se prezintă o tipologie a planimetriei și a volumetriei edificiilor de cult din arealul geografic anunțat, sunt aduse argumente atât în favoarea preluării unor tradiții mai vechi cât și a implementării unor elemente noi, specifice epocii.

3) Dacă pentru secolul al XVIII-lea predomină numeric bisericile construite în cimitire, de lemn, acoperite cu șindrilă, rogoz sau paie, datorate materiei prime accesibile, atunci începând cu secolul al XIX-lea atestăm prevalarea bisericilor de piatră, acoperite cu tablă de metal. În funcție de predominarea materialului, deosebim regiuni unde persistă biserici de lemn sau de piatră.

4) Administrația țaristă, găsind în Basarabia o situație problematică în planul construcției bisericilor și dorind să câștige simpatia localnicilor, încuraja prin diferite modalități edificarea bisericilor de piatră, oferind facilități, inclusiv scutirea de impozite. Din acest motiv, în perioadă de tranziție la administrația rusească imperială (1812–1836), modalitatea de a obține autorizația

nu s-a schimbat radical, viitorul fondator prezentând proiectul, devizul de cheltuieli, specificând materialul pentru lucru și tipul bisericii.

5) Persoanele cu cheltuiala cărora erau fondate biserici, mănăstiri, pietre funerare au fost înmormântate în interiorul bisericii, la locuri de cinste, sau în curte, în funcție de rangul și statutul ocupat în societate, dovadă servind actele de donație și inscripțiile funerare transliterate și traduse de noi. În așa fel, fenomenul ctitoriei, inclusiv a ctitoriei feminine, ocupă un loc deosebit în cercetarea evoluției arhitecturii de cult din spațiul cultural al cimitirului.

6) În primele decenii ale secolului al XIX-lea bisericile au continuat să fie construite în cimitire, în pofda noilor instrucțiuni de scoatere a cimitirelor în afara spațiilor locuite, iar în cazul când ele erau zidite pe loc nou, în jurul lor se amenajau cel puțin necropole ctitoricești sau ale clerului. Cu toate restricțiile impuse, bisericile continuau să fie ridicate atât din piatră cât și din lemn, ultimele mai ales în perimetrul cimitirelor. Acest fapt este confirmat și de cercetători de referință precum Șt. Ciobanu, D. Ichim, la care subscriem și noi, construcția bisericii în spațiul cultural al cimitirului fiind definită de însuși semantica cimitirului.

7) Planimetria tradițională a bisericilor de lemn, afirmată până în secolul al XVIII-lea, continuă să fie utilizată, la începutul secolului al XIX-lea, la edificarea bisericilor din piatră. Tipul bisericii-navă, de lemn, cu clopotnița construită separat, compartimentat tradițional în pronaos, naos și absida altarului, aflată sub un singur acoperiș, atestat frecvent în mediul rural, va servi drept prototip pentru cele zidite în piatră. Acest tip de biserică continuă tradiția bisericilor de lemn, elementele noi intervenind doar în limbajul morfologic și în unele soluții constructive, sub influența stilului baroc și clasic, mai ales, în elevație și în detalii decorative;

8) Repertorierea selectivă a celor mai reprezentative biserici și încadrarea lor într-o anumită tipologie duce spre concluzia că criteriul esențial pentru clasificarea bisericilor este planul. Asupra tipologiei bisericilor de lemn și de piatră din spațiul moldovenesc au discutat la timpul său mai mulți cercetători (Șt. Ciobanu, C. Curinschi-Vorona, D. Ichim, T. Nesterov, ș.a.). În funcție de soluția planimetrică, am diferențiat câteva tipuri de biserici documentate de noi în cadrul cimitirului, fiind exemplificate prin anumite edificii de acest tip și studii cu referință la istoricul unui edificiu: tipul de biserică cu plan dreptunghiular a fost clasificat în biserică fără clopotniță (Gura Căinarului), biserică navă cu clopotniță (Rădeni), biserică cu clopotniță și turn (Tătăreuca Nouă). Tipul de biserică trilobată a fost evidențiat prin câteva subvariante: biserică trilobată cu clopotniță (biserica Măzărache din Chișinău), biserică trilobată fără clopotniță (Miclești), biserică trilobată cu turn și clopotniță (Vadul Rașcov), biserică trilobată cu turn deasupra naosului, fără clopotniță (biserica Sfânta Treime din mănăstirea Rudi). Biserica de tip

rotundă, apariția căreia este legată de anii '30 ai secolului al XIX-lea, are predestinația unei biserici memoriale, de cimitir (biserica Tuturor Sfinților din Cimitirul Central din Chișinău).

9) În conformitate cu secțiunea au fost determinate două tipuri de biserică: cu clopotniță construită separat (biserica din Cobâlea) și cu clopotniță înscrisă în volumul integral al bisericii (biserica din Gălășeni). Ultimul tip posedă două subvariante: proiectate inițial fără clopotniță și la care clopotnița a fost alăturată mai târziu (biserica din Sireți). La începutul secolului al XIX-lea se face remarcabil un tip nou de biserică, progresist pentru arhitectura autohtonă, fiind rezultatul evoluției politice și economice a regiunii – biserică în plan dreptunghiulară cu clopotniță alipită în partea de vest.

10) În funcție de implantarea stilului baroc sau clasicism, adus prin filiera austriaco-transilvăneană și cea ruso-poloneză, am evidențiat biserici realizate în stil baroc, baroc târziu și clasicism cu careva implicații din partea elementului autohton, cerința ctitorilor care donau mijloace financiare fiind îndeplinită.

11) Analiza bisericilor, ridicate pe parcursul secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea, a stabilit anumite legități și particularități la capitolul elemente ale decorului interior și exterior, forma acoperișului, turlele, bolta, scările, pisaniile modelate la fel de arhitecți sau pietrari, numele ctitorilor și a arhitecților etc., aspecte care fac bisericile originale și înscrise în peisajul natural unde au fost zidite.

12) În secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea se atestă diferite abordări stilistice în construcția edificiilor de cult și a monumentelor funerare în cadrul cimitirelor, în funcție de zona geografică și regiunea administrativă în care se aflau. Anumite particularități constructive, stilistice și tehnice sunt specifice pentru construcțiile arhitecturale și monumentele funerare, fapt care le oferă originalitate și valoare istorico-arhitecturală și artistică.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Prezentul demers științific prezintă o primă investigație în istoriografia națională, elaborată prin valorificarea științifică a materialului arhivistic, istoric, cartografic, epigrafic, grafic și documentarea pe teren a cimitirelor ortodoxe din Republica Moldova. Problema fundamentală a generat investigarea unor compartimente de o importanță deosebită: semnificația spațiului istorico-arhitectural al cimitirului; repertorierea și tipologizarea bisericilor construite în cimitire în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea; clasificarea și repertorierea construcțiilor arhitecturale și a monumentelor funerare. Totalizând cercetarea efectuată, ca urmare a abordării interdisciplinare, ajungem la următoarele concluzii definitorii:

1) Examinarea surselor documentar-istorice și a publicațiilor științifice confirmă că până în prezent un studiu complex, multilateral cu referire la spațiul cultural al cimitirului ortodox și structurile arhitecturale funerare componente nu a fost efectuat [88, p. 243-252; 113, p. 75-85].

2) Ansamblurile funerare, parte integrantă a triadei „comunitate umană – biserică – cimitir”, date cronologic în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, însumă spațiile de înhumare, bisericile (de lemn și de piatră), construcțiile arhitecturale și monumentele funerare, care prezintă o parte inestimabilă a patrimoniului cultural al țării. Punându-se accentul anume pe trecerea la cele veșnice, persistă tradiția înhumării ctitorilor în interiorul și în curtea bisericii, la un loc de cinste, comunitatea folosindu-se de cimitirul bisericii [97; 102; 108; 234].

3) Pe baza materialului acumulat, a fost determinată tipologia cimitirelor în funcție de vechime (cimitire/*tintirime* vechi, dezafectate sau active); relief; apartenență (cimitire parohiale, mănăstirești); localizare (mediu rural sau urban), dimensiune și formă (regulate, neregulate) ș.a. Cimitirul și biserica erau situate tradițional la nordul sau nord-vestul localității, conform cosmogoniei medievale potrivit căreia moartea și cimitirul sunt legate de apus [103; 109; 116].

4) Evoluția cimitirelor și a bisericilor din spațiile funerare a avut loc în funcție de tradițiile locale și contextul legislativ, fiind aprobată o serie de regulamente și reguli, în primul rând, din motive etice și sanitaro-epidemiologice. Conform cadrului normativ, cimitirele vechi au fost dezafectate și transferate în afara spațiilor locuite de comunitatea umană, fiind interzisă înhumarea în incinta bisericilor. Până în primele decenii ale secolului al XIX-lea edificiile de cult erau ridicate preponderent în perimetrul cimitirului. Factorul natural, conflagrațiile, schimbarea vetrelor satului, la care se adaugă factorul antropic, au cauzat dispariția sau strămutarea unor biserici din cimitire. După 1812, bisericile erau edificate conform unor proiecte-„tip”, elaborate în anul 1824 la Sankt Petersburg, care includeau proiectul general, planurile, secțiunile și fațadele bisericii. Prin noile regulamente au fost puse bazele erodării tradițiilor locale privind amenajarea spațiilor funerare și a bisericilor din cimitir. După dezafectarea cimitirelor în mare

parte bisericile au rămas separate de spațiul funerar, cu timpul fiind șterse orice urme de înhumări precedente în interior sau exterior [87; 91; 93; 94; 95; 100; 109].

5) Sistematizarea materialului informativ și grafic a dus spre confirmarea tipologiei bisericilor ridicate în cimitir. În raport cu un anumit sistem de referință, a fost precizată o clasificare tipologică a edificiilor de cult, fiind argumentată preluarea unor tradiții mai vechi și a implementării unor elemente noi, preluate din baroc, barocul târziu și clasicism [90; 91; 93; 94].

6) În raport cu planimetria locașului, au fost determinate următoarele tipuri: tipul de biserică trilobată cu subtipuri – biserică trilobată cu clopotniță, biserică trilobată cu clopotniță adăugată mai târziu, biserică trilobată cu turn și clopotniță și biserică trilobată cu turn deasupra naosului, fără clopotniță. Tipul de biserică de plan dreptunghiular este clasificat în biserică dreptunghiulară fără clopotniță, biserică dreptunghiulară cu clopotniță și biserică cu clopotniță și turn. Biserica de tip rotundă are predestinația unei biserici de cimitir [89; 90; 91; 93; 94; 95; 97; 101; 111; 117].

7) În raport cu amplasarea clopotniței, bisericile au fost clasificate în edificii fără clopotniță (construită separat) și cu clopotniță integrată în volumul bisericii. Sub impactul transformărilor politice și economice, la începutul secolului al XIX-lea apare un tip de biserică nou pentru arhitectura din Basarabia: biserică de plan dreptunghiular cu clopotnița alăturată părții de vest, cu elemente decorative și arhitecturale de factură clasicistă și barocă tardivă [94, p. 45-67].

8) Examinarea numeroaselor mostre a condiționat includerea pietrelor funerare și a construcțiilor arhitecturale funerare ca obiect de studiu de o deosebită importanță, fiind determinate hotarele de răspândire, proveniența și semnificația simbolică. Exegezele în domeniul cercetării cimitirelor ortodoxe din spațiul Republicii Moldova, devenite tot mai consecvente în ultimii ani, au relevat existența unor tradiții artistice distincte în realizarea pietrelor de mormânt. La formarea și perpetuarea tradițiilor au conlucrat mai mulți factori de natură geografică, socială, economică, etnică. Fiecare dintre acestea a contribuit la specificul local al cioplitelor în piatră [107; 108; 110; 112; 114; 115].

9) Monumentele și construcțiile arhitecturale cu caracter funerar erau executate din piatră, conform unor tipare speciale care au dăinuit o anumită perioadă de timp, cu schimbări neesențiale. Modelele erau specifice pentru o arie mai extinsă, cuprinzând fostele ținuturi Orhei, Lăpușna, Soroca (partea de sud) și nord-estul teritoriului controlat de tătari. Tradiția a suportat modificări mai evidente la mijlocul secolului al XVIII-lea, legate de creșterea influențelor fanariote în viața social-politică și culturală a Moldovei. Din a doua jumătate a aceluiași secol încep să se răspândească alte forme de pietre funerare, cu decor diferit. În secolul al XIX-lea, ca urmare a influențelor majore din regiunile limitrofe, unitatea tradiției medievale începe să degradeze [107; 110; 112; 114; 115].

10) În temeiul repertoriului selectiv și al particularităților prelucrării artistice a pietrei a fost stabilită tipologia construcțiilor funerare care include cripte, cavouri, gropnițe, lespezi, dale, pietre, cruci, fiecare cu anumite subtipuri în funcție de decor și ornamentație, formă, semnificație, localizare, amplasarea inscripției funerare, tehnici de lucru etc. [112; 114; 115].

11) O problemă de stringentă necesitate rămâne salvagardarea pieselor arhitecturale și funerare din cadrul cimitirelor. În cazul dacă nu va fi adoptat un program viabil și încheiat un parteneriat constructiv între organele de resort, biserică și societatea civilă, riscăm în continuare să pierdem irecuperabil din patrimoniul cultural al țării, reprezentat de cimitirele ortodoxe cu toate componentele sale arhitecturale [99].

Studiul transdisciplinar al spațiului cultural al cimitirului și al structurilor sale constituente ocupă un loc deosebit în contextul evoluției arhitecturii de cult și al construcțiilor funerare. În temeiul rezultatelor cercetării, a fost acumulat un material factologic consistent, care completează o lacună în istoria arhitecturii naționale. Acest fapt a permis soluționarea **problemei științifice importante**, care a constat în *identificarea și elucidarea* particularităților specifice ale evoluției arhitecturale, istorice și artistice a cimitirelor ortodoxe în contextul dezvoltării arhitecturii de cult din Republica Moldova. Ca rezultat, a fost *conturat* un compartiment prețios al culturii materiale și spirituale, rezultatele obținute fiind folosite în procesul racordării țării la politicile europene privind valorificarea științifică și interpretarea patrimoniului cultural al țării.

Recomandări. Investigațiile întreprinse în paginile demersului științific au permis formularea unor recomandări, care ar putea servi drept puncte de reper pentru studiile ulterioare în domeniul istoriei arhitecturii ecleziastice, implicit, arhitecturii și artei funerare:

1) Elaborarea unui set de recomandări practice, printr-o conlucrare eficientă între toți factorii de decizie, privind salvagardarea, restaurarea artistică și nondistructivă a pieselor arhitecturale și funerare, valorificarea bisericilor, monumentelor și construcțiilor funerare din spațiul cultural al cimitirelor ortodoxe.

2) Revederea „Registrului monumentelor Republicii Moldova ocrotite de stat”, aprobat prin Hotărârea Parlamentului Republicii Moldova nr. 1531-XII din 22 iunie 1993, și completarea lui cu monumente și construcții arhitecturale cu caracter funerar de valoare locală sau națională.

3) Trasarea unor noi rute de turism regional, național și internațional, cu includerea bisericilor de cimitir, construcțiilor arhitecturale și a monumentelor funerare.

4) Publicarea monografiei pe subiectul abordat, care va constitui un instrument eficient de lucru privind restabilirea tabloului general al evoluției arhitecturii funerare din spațiul actual al Republicii Moldova în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea.

BIBLIOGRAFIE

În limba română:

1. Alexievici O. D., Nour D. S. Biserica de lemn „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril”, satul Hârtești, județul Neamț. În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. Iași, 2002, ediția a VI-a. <http://monumentul.ro/pdfs/Ovidiu%20Dorin%20Alexievici%2006.pdf> (vizitat 20.11.2012).
2. Andrieș-Tabac S. Tipologia crucii heraldice. În: *Analecta Catholica*, Chișinău: Tipografia Centrală, 2010, vol. 4, p. 97-130.
3. ANRM. F. 1, inv. 1, d. 2054.
4. ANRM. F. 125, inv. 4, d. 1450.
5. ANRM. F. 2, inv. 1(2), d. 3378.
6. ANRM. F. 2, inv. 1, d. 2571.
7. ANRM. F. 2, inv. 1, d. 2660.
8. ANRM. F. 2, inv. 1, d. 322.
9. ANRM. F. 2, inv. 1, d. 4228.
10. ANRM. F. 2, inv. 1, d. 4454.
11. ANRM. F. 2, inv. 1, d. 800.
12. ANRM. F. 2, inv. 2, d. 79.
13. ANRM. F. 204, inv. 4(1), d. 1268.
14. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 1138.
15. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 1365.
16. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 1637.
17. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 1638.
18. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 1743.
19. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 1760.
20. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 2152.
21. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 2171.
22. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 2587.
23. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 2871.
24. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 2989.
25. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 38.
26. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 3807.
27. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 394.
28. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 407.
29. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 417.

30. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 418.
31. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 4207.
32. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 4208.
33. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 4218.
34. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 510.
35. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 5116.
36. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 5296.
37. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 5523.
38. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 5741.
39. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 6621.
40. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 6995.
41. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 776.
42. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 894.
43. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 927.
44. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 931.
45. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 932.
46. ANRM. F. 205, inv. 1, d. 933.
47. ANRM. F. 208, inv. 1, d. 188.
48. ANRM. F. 208, inv. 1, d. 2992.
49. ANRM. F. 208, inv. 12, d. 30.
50. ANRM. F. 208, inv. 12, d. 24.
51. ANRM. F. 208, inv. 12, d. 3.
52. ANRM. F. 208, inv. 12, d. 42.
53. ANRM. F. 208, inv. 15, d. 2.
54. ANRM. F. 208, inv. 2, d. 2628.
55. ANRM. F. 208, inv. 2, d. 2636.
56. ANRM. F. 208, inv. 2, d. 3085.
57. ANRM. F. 208, inv. 2, d. 3086.
58. ANRM. F. 208, inv. 2, d. 3273.
59. ANRM. F. 208, inv. 2, d. 3276.
60. ANRM. F. 208, inv. 2, d. 3284.
61. ANRM. F. 208, inv. 4(1), d. 1810.
62. ANRM. F. 208, inv. 4, d. 1740.
63. ANRM. F. 208, inv. 4, d. 2075.

64. ANRM. F. 208, inv. 4, d. 4171.
65. ANRM. F. 211, inv. 3, d. 6.
66. ANRM. F. 220, inv. 1, d. 653.
67. ANRM. F. 2848, inv. 22, d. 40.
68. ANRM. F. 37, inv. 2, d. 79.
69. Anuarul Eparhiei Chișinăului și Hotinului. Chișinău, 1922, p. 19.
70. Anuarul Episcopiei Hotinului. Chișinău, 1930, p. 14.
71. AOSPRM. F. 51, inv. 19, d. 188.
72. Arhivele Basarabiei. Chișinău, 1930, an. 2, nr. 3, p. 265.
73. Arhivele Basarabiei. Chișinău, 1931, an. 3, nr. 4.
74. Arhivele Basarabiei. Chișinău, 1936, nr. 1.
75. Arta populară românească. București, 1969, 669 p.
76. Balș G. Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea. București, 1933, 654 p.
77. Berechet Șt. Cinci biserici vechi din Chișinău. În: CMI, secția din Basarabia, vol. I, Chișinău 1924, p. 141-147.
78. Berechet Șt. Diferite inscripții și însemnări. În: CMI. Secția din Basarabia, Chișinău, 1928, p. 137-140.
79. Berechet Șt. Mănăstirea Căpriană. În: CMI. Secția din Basarabia, Chișinău, 1928, p. 89-109.
80. Bernea E. Civilizația română sătească. Colecția Țară și Neam, București, 1944.
81. Bezviconi Gh. Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru. București, 1943, vol. II, 293 p.
82. Bezviconi Gh. Cimitirul Bellu din București: Muzeu de sculptură și arhitectură. În: Buletinul Comisiei Științifice a Muzeelor și Monumentelor Istorice și Artistice, București: Editura Academiei Române, 1958, p. 185-204.
83. Bezviconi Gh. Necropola capitalei. Dicționar enciclopedic. Chișinău: Museum. Ediția a II-a, revăzută și completată. 1997, 229 p.
84. Bisericile din satul Târșitei, ținutul Orhei. În: Arhivele Basarabiei, Chișinău, 1934, an. 5, nr. 3, p. 223-224.
85. Boga L. Documente din Basarabia. Buletinul Comisiei monumentelor istorice. Secția din Basarabia. Chișinău, 1938, vol. II, 335 p.
86. Braniște Ene. Liturgica Generală. București: Ed. Inst. Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1993, 783 p.

87. Brihuneț M. Acte legislative privind amenajarea cimitirelor și construcția bisericilor din cimitir în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În: *Tyragetia*. Chișinău, Bons Offices, 2013, S.N., vol. VII (XXII), nr. 2, p. 191-202.
88. Brihuneț M. Arhitectura ecleziastică și monumentele funerare din spațiul pruto-nistrean. Relevanța istoriografiei din perioada țaristă și interbelică. În: *Tyragetia*. Chișinău: Bons Office, 2012, vol. VI [XXI], nr. 2, p. 243-252.
89. Brihuneț M. Biserica de lemn „Sf. Atanasie” din s. Etulia. În: *Tyragetia*, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, 2002, vol. XI, p. 281-288.
90. Brihuneț M. Biserica de tip „rotundă” Sf. Mare Mucenic Gheorghe din satul Ciuciulea, raionul Glodeni, Republica Moldova. În: *Monumentul. Tradiție și viitor. Program și rezumatele comunicărilor simpozionului internațional, 2-4 octombrie 2015*, ed. a XVII-a.
91. Brihuneț M. Biserica Sf. Arhangheli din satul Mașcăuți, raionul Orhei: aspecte istorice, arhitecturale și artistice. În: *Monumentul. Tradiție și viitor. Ediția a XVI-a. Materialele simpozionului, Iași 9-12 octombrie 2014*. Iași: Doxologia, 2015, p. 277-294.
92. Brihuneț M. Biserica Sfântul Nicolae din Boldurești. Chișinău, 2013, 140 p.
93. Brihuneț M. Biserica Tuturor Sfinților din satul Buciumeni: aspecte istorice, artistice și arhitecturale. În: *ARTA. Seria Arte Vizuale*. S.n. Chișinău (Tipografia AȘM), 2015, p. 60-67.
94. Brihuneț M. Bisericile de piatră din complexe funerare din spațiul pruto-nistrean (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). În: *Patrimoniul bisericesc. Materialele conferinței naționale științifico-practice*. Chișinău: Elan Poligraf, 2013, p. 45-67.
95. Brihuneț M. Bisericile vechi ale Căușenilor. În: *Patrimoniul cultural al județului Tighina*, Chișinău, 2003, p. 55-64.
96. Brihuneț M. Cimitirul ca expresie a moralității satului. În: *Natura și Sănătatea în tradițiile populare*. Chișinău, 2007, p. 89-92.
97. Brihuneț M. Ctitoria paharnicului Ioan Rusu. Aspecte istorice, arhitecturale și artistice ale bisericii „Adormirea Maicii Domnului” din satul Rădeni, raionul Strășeni. În: „*Monumentul. Tradiție și viitor*”. Ed. a XIV-a, Iași, 3-6 octombrie 2012. Iași: Doxologia, 2013, p. 205-230.
98. Brihuneț M. Date inedite privind activitatea edilitară în Moldova și Podolia a arhitectului vienez Johann Freywald. În: „*Monumentul. Tradiție și viitor*”. Ed. a XV-a, Iași, 14-18 oct. 2013.
99. Brihuneț M. Despre patrimoniul mobil al bisericii ortodoxe. În: *Buletinul științific al Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală*, vol. XIV, Chișinău 2004, p. 175.
100. Brihuneț M. Distribuția locurilor de cimitir la începutul secolului al XIX-lea: Iași, Chișinău și București. În: *Cercetări Istorice*. S.n., vol. XXXIII, Iași: Editura Palatul Culturii, 2014, p. 125-135.

101. Brihuneț M. Edificii de cult din satele raionului Telenești: istorie și actualitate. În: *Cercetări Istorice*. Iași: Editura Palatului Culturii, 2013, vol. XXXII (2013), p. 352-360.
102. Brihuneț M. Istoria mănăstirii Călărășauca de la întemeiere până la 1916. În: „Ioan Neculce”, *Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei*. S.n., nr. XIII–XV, 2007–2009, Iași, 2011, p. 109-118.
103. Brihuneț M. Istoria și tradiția exploatării cimitirelor din Republica Moldova. În: *Diversitatea expresiilor culturale ale habitatului tradițional din Republica Moldova. Materialele Conferinței Internaționale*. Chișinău, 2-4 august 2007. Chișinău: Cartdidact, 2007, p. 173-184.
104. Brihuneț M. Mănăstirea Hârbovăț. În: *Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice*. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice. Chișinău, 2013, p. 352-380.
105. Brihuneț M. Mănăstirea Răciula. În: *Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice*. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice, 2013, p.
106. Brihuneț M. Mănăstirea Rudi. În: *Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice*. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice, 2013, p. 529-540.
107. Brihuneț M. Mărturii de artă populară medievală în cimitirul satului Gordinești, raionul Edineț. În: *BȘ MNEIN*, Chișinău, 2005, vol. XIV, p. 17-23.
108. Brihuneț M. Mileștii Mici: istorie, cultură și destine. Chișinău, 2013, 576 p.
109. Brihuneț M. Modelarea peisajului natural prin cimitire. În: *BȘ MNEIN*, Chișinău, 2004, vol. XIV, p. 129-131.
110. Brihuneț M. Monumente comemorative medievale târzii din spațiul pruto-nistrean. În: *Tyragetia*, S.n., Chișinău, 2008, vol. II (XVII), p. 179-193.
111. Brihuneț M. Patrimoniul bisericesc din Moldova: biserici de lemn din secolele XVIII–XIX. În: *Țara Bârsei. Revistă de cultură a Muzeului „Casa Mureșenilor”*. S.n., Brașov. 2013, nr. 12, p. 250-258.
112. Brihuneț M. Sculptura pietrelor de mormânt din secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea în ocolul Nistrului de Jos. În: *Tyragetia*, Chișinău, 2006, vol. XV, p. 439-450.
113. Brihuneț M. Spațiul socio-cultural al cimitirului: actualitatea cercetării și repere istoriografice. În: *BȘ MNEIN*. S.n. Chișinău, 2012, nr. 17 (30), p. 75-85.
114. Brihuneț M. Stâlpi de piatră din zona Orheiului Vechi. În: *BȘ MNEIN*, Chișinău, 2006, S. n, vol. 5 (18), p. 62-71.
115. Brihuneț M. Stâlpi funerari în cimitirele din preajma orașului Chișinău. În: *BȘ MNEIN*, Chișinău, 2009, p. 272-292.
116. Brihuneț M. Tipologia cimitirelor ortodoxe din Moldova (secolul XVIII – prima jumătate a secolului al XIX-lea). În: *BȘ MNEIN*. Chișinău, 2013, p. 109-118.

117. Brihuneț M. Tipul de biserică din satele Pohoarna și Cobâlea, Șoldănești. În: ARTA, seria Arte Vizuale. Chișinău, 2012, p. 74-83.
118. Călători străini prin Țările Române. București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983, vol. VIII, 689 p.
119. Ceastina A. Legislația Imperiului Rus în domeniul arhitecturii și impactul ei asupra dezvoltării Basarabiei în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În: Arta. Chișinău: Notograf, 2010, p. 58-68.
120. Cereteu I. Mănăstirea Vărzărești. În: Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice, 2013, p. 618-626.
121. Cimitirul Eternitatea. Coord.: L. Vasiliu, I. Holban, Iași. 1995, 352 p.
122. Ciobanu C. Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Căușeni. Chișinău: Știința, 1997, 164 p.
123. Ciobanu Șt. Biserici vechi din Basarabia. În: CMI, Secția din Basarabia, Chișinău, 1924, p. 1-70.
124. Ciobanu Șt. Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă. Chișinău, 1923, 343 p.
125. Ciobanu Șt. Notițe. În: CMI, Secția din Basarabia, Chișinău, 1928, p. 141-146.
126. Ciocanu S. Arhitectura ecleziastică. În: Republica Moldova. Ediție Enciclopedică. Chișinău, 2009, p. 453-466.
127. Ciocanu S. Arhitectura și inscripțiile bisericii Adormirea Maicii Domnului din Căușeni. În: Patrimoniul cultural al județului Tighina, Chișinău, 2003.
128. Ciocanu S. Biserica Nașterea Maicii Domnului (Măzărache) din Chișinău. În: Arta, Chișinău: Epigraf, 2002, p. 39-43.
129. Ciocanu S. Biserica și protejarea patrimoniului cultural în Republica Moldova. În: Patrimoniu bisericesc. Materialele conferinței naționale științifico-practice. Chișinău: Tipografia Elan Poligraf, 2013, p. 29-48.
130. Ciocanu S. Contribuții privind istoricul și arhitectura ctitoriei boierului Constantin Stati, biserica Adormirea Maicii Domnului de la mănăstirea Japca (județul Soroca). În: Arta, Chișinău, 2001, p. 21-25.
131. Ciocanu S. Începuturile mănăstirii Condrîța. Construirea primei biserici de zid. Controverse. În: Revista de Istorie a Moldovei, nr. 1-2, Chișinău, 2002, p. 42-52.
132. Ciocanu S. Mănăstirea Horodiște de lângă satul Țipova. Considerați privind devenirea ei istorică. În: BȘ MNEIN, Chișinău, 2005, vol. 3, p. 24-48.
133. Ciocanu S. Un monument de arhitectură tradițională. Biserica Sf. Nicolae a mănăstirii Condrîța (Basarabia). În: Arhitect Design, București, 1998, nr. 4, p. 29-31.

134. Constantin Robert Cornel. Necropola romano-bizantină de la Callatis. Teză de doctor în istorie. București, 2010.
<http://www.unibuc.ro/studies/Doctorate2010Noiembrie/Constantin%20Robert%20-%20Necropola%20Romano-Bizantina%20de%20la%20Callatis/Rezumat%20pdf.pdf> (vizitat 15.VIII.2012).
135. Constantinescu-Iași P. Biserica Sf. Gheorghe din Chișinău. În: CMI, Secția din Basarabia, Anuarul II, Chișinău, 1928, p. 62-63.
136. Constantinescu-Iași P. Biserici de lemn. În: Viața Basarabiei. Chișinău-București, 1933, nr. 3, p. 1-11.
137. Constantinescu-Iași P. Cetăți și orașe dispărute. În: Viața Basarabiei. Chișinău, iunie 1932, nr. 6, p. 22.
138. Constantinescu-Iași P. Cimitire vechi. În: Basarabia arheologică și artistică. Chișinău, 1933, p. 49-55.
139. Constantinescu-Iași P. Evoluția stilului moldovenesc. Iași, 1927, 36 p.
140. Constantinescu-Iași P. Nartexul în artele bizantine sud-slave și române. Iași, 1926, 290 p.
141. Crețeanu R. Bisericile de lemn din Muntenia. București: Meridiane, 1979, p. 30-31.
142. Ctitori basarabeni. În: Arhivele Basarabiei, Chișinău, 1936, an. 4, nr. 2, p. 181-186.
143. Curdinovschi V. Biserici de piatră. În: RSIAB, Chișinău, 1918, p.
144. Curdinovschi V. Cele mai vechi biserici din Basarabia. Partea II-a. În: RSIAB, Chișinău, 1925, nr. 16, p. 18-42.
145. Curinschi G. Monumentele de arhitectură din Iași. București: Meridiane, 1967, 128 p.
146. Curinschi-Vorona G. Istoria arhitecturii în România. București: Editura Tehnică, 1981, 404 p.
147. Demcenco N. Identificarea mormintelor unor personalități din domeniul artei și științei de la Cimitirul Central al municipiului Chișinău. În: ARTA, Chișinău: Epigraf, 2003, p. 82-88.
148. Demcenco N. Necropola armeano-poloneză a municipiului Chișinău: personalități din domeniul artei și științei. În: Tyragetia, Chișinău, 2005, p. 295-306.
149. Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în secolul al XVIII-lea (1787–1800). Cărți domnești și zapise. Volumul XI. Chișinău, 2008, 512 p.
150. Documente privitoare la istoria Țării Moldovei la începutul secolului al 19-lea (1801–1806). Chișinău: Elan Poligraf, 2012, Vol. 12, 528 p.
151. Eliade Mircea. Istoria credințelor și ideilor religioase. Chișinău: Universitas, 1992, vol. I-III.
152. Eșanu A., Eșanu V. Fuștei N., Pelin V., Negrei I. Mănăstirea Căpriană (secolele XV–XIX). Chișinău: Pontos, 2004, 564 p.

153. Florea M. S. Însmormântarea la români: Studiu etnografic. București, 1892, 380 p.
154. Ghibănescu Gh. Impresii și note din Basarabia, Chișinău: Civitas, 2001, 392 p.
155. Ghid de monumente și situri istorice din Republica Moldova. Autorul materialului însoțitor T. Stăvilă. Chișinău: Știința, 1998, 72 p.
156. Gonța A. I. Documente privind istoria României, A. Moldova, veacurile XIV–XVII (1384–1625). Indicele numelor de persoană, București: Editura Academiei Române, 1995, 800 p.
157. Gonța A. I. Documente privind Istoria României. A. Moldova, veacurile XIV–XVII (1384–1625). Indicele numelor de locuri, București, 1990, 299 p.
158. Gore P. Prefață. În: CMI. Secția din Basarabia, Chișinău, 1924, p. I-VI.
159. Grancea M. Apariția cimitirului municipal transilvănean în contextul modernizării moderne. În: Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Sibiu, 2008, tom. 5, p. 147-156.
160. Grancea M. Dispariția cimitirelor vechi din Sibiu, efect al modernizării urbane. În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. Iași, 2008, Ediția a X-a, p. 155-164.
161. Grigorovschi A., Grigorovschi N. Biserica de lemn din satul Stolniceni Prăjescu. Studiu urbanistic și de restaurare. În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. Materialele simpozionului. Iași, ediția a III-a, 2002. <http://monumentul.ro/pdfs/Adina%20Grigorovschi%2003.pdf> (vizitat 12.I.2014)
162. Grigorovschi M., Grigorovschi A., Gheorghită I. Elemente clasice în arhitectura religioasă a municipiului Iași (sec. XVIII). Analiză și posibilitate de conservare și integrare în procesul de restructurare urbană. În: „Monumentul”. Iași, 2000. Ed. I-a, p. 87-95.
163. Ichim D. Biserici de lemn din Basarabia și Bucovina de Nord. București: Editura Fundației Culturale Române, 2000, 135 p.
164. Iftimi S. O „formă fără fond”? Biserica Rotundă din Lețcani (Iași). În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. Iași: Junimea, 2001, p. 73-78.
165. Ionescu Gr. Istoria arhitecturii românești din cele mai vechi timpuri până în 1900. București: Capitel, 2007, ed. a 2-a, rev., 492 p.
166. Istoria Moldovei. Epoca preistorică și antică. Chișinău: Tipografia Centrală, 2010, 632 p.
167. Jitaru V. Arhitectura bisericilor de lemn din Basarabia. Teza de dr. în studiul artelor, Chișinău, 2002, 90 p.
168. Jitaru V. Unele aspecte arhitectonice ale cimitirului central cu biserica Tuturor Sfinților din or. Chișinău. În: Arta, Chișinău: Litera, 1993, p. 156-163.
169. Lăcătușu I. Contribuții documentare referitoare la construirea catedralei Ortodoxe „Sf. Ierarh Nicolae” și „Sf. Mare Mucenic Gheorghe” din municipiul Sfântu Gheorghe, jud. Covasna. În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. Iași: Doxologia, 2013, p. 455-485.

170. Lefter L-V, Gâlea S. Biserici de lemn din județul Iași. În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. Materialele simpozionului. Iași, 2002, p. 377-395.
171. Lefter L-V. Ospățul funerar în Moldova. Mărturii istorice și etnologice. În: BȘ MNEIN, Chișinău, vol. 13 (26), 2010, p. 100-118.
172. Livșiț M. I. Un vechi meșteșug popular: cioplitul în piatră. În: „Nistru”, 1967, nr. 6, p. 153-156.
173. Livșiț M. Sculptura populară. În: Arta, Chișinău, 1994, p. 32-42.
174. Madan Gh. V. Trușenii de altă dată. În: Viața Basarabiei, Chișinău, nr. 6, 1932, p. 13.
175. Malcovi V. Contribuții analitice la morfogeneza elementelor monumental-arhitectonice în arta populară. În: Arta, Chișinău: Tipografia AȘM, 1995, p. 91-109.
176. Mănăstiri și schituri din Republica Moldova. Studii enciclopedice. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice, 2013, 800 p.
177. Melniciuc A. Din istoria construcției bisericilor ortodoxe din județul Tiraspol în secolele XVIII–XIX. În: Tyragetia, Chișinău, 1996–1997, vol. VI-VII, p. 253-255.
178. Mihail P. Cimitirele Ortodoxe din Basarabia. În: Luminătorul, Chișinău, 1928, nr. 19, p. 61-63.
179. Mihail P. Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia. Chișinău: Știința, 1993, 408 p.
180. Mihail P. Satul Nișcani. În: Buletinul Institutului Social Român din Basarabia, Chișinău, 1937, tomul I.
181. Mishevca Vladimir, Biserica „Acoperemântul Maicii Domnului”, din Rașcov. În: Tyragetia, Chișinău, 2001, p. 135-139.
182. Mocanu P. Construcții martirice și bazilici paleocreștine în spațiul Balcano-Carpatopontic. Teză de doctor pentru obținerea gradului științific de doctor în istorie. Chișinău, 2012. www.cnaa.md/thesis (vizitat 27.VII.2012).
183. Moldova în epoca feudalismului. Cărți domnești și zapise slavo-moldovenești și moldovenești, 1661–1670 / Alc. D. Dragnev et. al., Chișinău, 1987, Vol. 5, 376 p.
184. Moldova în epoca feudalismului. Chișinău, 1988, XV, vol. II.
185. Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenești. Veacurile XV–XVI. Vol. 2. Chișinău: Știința, 1978, 446 p.
186. Moldova în epoca feudalismului. Recensămintele populației Moldovei din anii 1772–1773 și 1774, vol. VII, partea I. Chișinău: Știința, 1975, p. 167. / Alc., cuv. introd. și coment. de P. Dmitriev; sub red. lui P. Sovetov. 606 p.
187. Monumente de istorie și cultură din Republica Moldova. Chișinău: Știința, 1993, 190 p.

188. Nesterov T. Continuitatea modelului structural-numeric paleocreștin în arhitectura medievală timpurie a Moldovei. În: *Arta*, Chișinău: Epigraf, 2004, p. 5-12.
189. Nesterov T. Cu privire la modulul structurii spațiale a clădirilor ecleziastice bizantine, ruse și din Țara Moldovei. În: *Arta*, Chișinău: Epigraf, 2007, p. 14-31.
190. Nesterov T. Obiective de cult de lemn. În: Republica Moldova. Ediție Enciclopedică. Chișinău, 2009, p. 466-468.
191. Nesterov T. Proporțiile bisericilor de lemn din Moldova – argument în favoarea perpetuării modelului creștin din Antichitatea târzie. În: *Arta*, Chișinău: Elan Poligraf, 2009, p. 10-17.
192. Nesterov T. Relicte ale canonului medieval de proporții în arhitectura ecleziastică de piatră din Basarabia. În: *Tyragetia*, Chișinău, 2006, p. 139-148.
193. Nesterov T. Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură. Chișinău: Epigraf, 2003, 235 p.
194. Nesterov T. Studiarea proporțiilor în arhitectură sau căutarea sensului pierdut. În: *Arta*, Chișinău: Business Elita, 2008, p. 22-38.
195. Nicolae E. Inscripția funerară din secolul al XIV-lea descoperită la Orheiul Vechi în 1986. În: Simpozion de Numismatică. 26-28 noiembrie 2003. Chișinău, 2005, p. 81-88.
196. Pănoiu A. Din arhitectura lemnului în România. București: Editura Tehnică, 1977, 179 p.
197. Păduraru Teodor N. Din trecutul satului Cubolta. În: *Viața Basarabiei*, Chișinău, 1939, nr. 6, p. 85-92.
198. Popa M. Monumente istorice din județul Vaslui. Biserici și mănăstiri din Eparhia Hușilor. Iași: Kolos, 2008, 200 p.
199. Popa M., Rotaru D. O ctitorie a familiei Costache: biserica din Chițcani, jud. Vaslui. În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. Ed. a XIV-a. Iași, Doxologia, 2013, p. 135-172.
200. Postică Gh. Mănăstirea Căpriană (de la întemeiere până în zilele noastre). Ed. a II-a rev. și completată. Chișinău, Pontos, 2003, 75 p.
201. Proțenco Al. Istoria schitului Rudi. În: RSIAB, Chișinău, 1925, vol. XVI, p. 351-356.
202. Pușcașu N. N., Pușcașu V. M. Biserica Sf. Gheorghe, „Mitropolia Veche” din Iași. În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. Iași: Doxologia, 2012, vol. XIII, partea I, p. 309-364.
203. Pușcașu V. M. Propuneri privind punerea în valoare a vestigiilor de arhitectură medievală identificate, cercetate și dezvelite în aria incintei Mănăstirii Probotă. În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. <http://monumentul.ro/pdfs/Voica%20Maria%20Puscasu%2003.pdf>. Iași: Junimea, 2002, ed. a III-a (vizitat 21.II.2014).

204. Pușcașu V. M. Propuneri privind sistemele de consolidare/restaurare a vestigiilor descoperite la Mănăstirea Probota (1997–2000). În: „Monumentul. Tradiție și viitor”. Iași: Junimea, 2002, ed. a II-a, <http://monumentul.ro/pdfs/Voica%20Maria%20Puscasu%2002.pdf> (vizitat 21.II.2014).
205. Pușcașu V. M., Pușcașu N. N. Mănăstirea Dobrovățului. Monografie arheologică și istorică. Putna: Editura Mitropolit Iacov Putneanul, 2012, 180 p.
206. Ricman E. Meșteșugurile artistice în Moldova sec. XIV–XVII. În: Nistru, Chișinău, 1967, nr. 4.
207. Sava Aurel V. Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului. București, 1944, 562 p.
208. Simionescu I. Orașe din România. București: Cartea Românească, 1929, 311 p.
209. Stahl Henri H. Povestiri din satele de altădată. București: Nemira, 1999, 176 p.
210. Stăvilă V. Mereni. Monografia unui sat răzeșesc. Chișinău: Atelier, 2004, p. 124-125.
211. Stăvilă V. Șișcani. Chișinău: Tipografia Centrală, 2003, 216 p.
212. Stoicescu Nicolae. Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova. București: Direcția Patrimoniului Cultural Național, 1974, 985 p.
213. Șlapac M. Arhitectura complexurilor monastice. În: Mănăstiri și schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice, 2013, p. 48-80.
214. Șlapac M. Biserica Sfântului Gheorghe. În: Arta. Studii, cercetări și documente, Chișinău: Litera, 1992, p. 11.
215. Șlapac M. Urbanismul și arhitectura. În: Republica Moldova. Ediție Enciclopedică. Chișinău, 2009, p. 433-452.
216. Tentiuc I. Necropolele de lângă bisericile din perioada medievală și premodernă în lumina cercetărilor arheologice. În: Conferința științifico-practică „Patrimoniul bisericesc – recuperarea trecutului”. Rezumatele comunicărilor. Ed. a II-a, Chișinău, 2012, p. 7-8.
217. Tomescu C. Acte de la mănăstirea Curchi (jud. Orhei). În: AB, Chișinău, 1929, nr. 3, p. 107.
218. Tomescu C. Catagrafia Basarabiei din 1817. I. Țănutul Hotinului. În: RSIAB, Chișinău, 1928, vol. XVIII, p. 5-50.
219. Tomescu C. Catagrafia Basarabiei din 1817. Țănutul Sorocăi. În: RSIAB, Chișinău, 1928, Vol. XVIII, p. 65-94.
220. Tomescu C. Catagrafia Basarabiei la 1820, 127 sate din ținutul Orheiului. În: RSIAB, nr. 5, Chișinău, 1931, p. p. 5-58.
221. Tomescu C. Catagrafia Basarabiei la 1820, 132 sate din ținutul Orheiului. În: RSIAB, nr. 4, Chișinău, 1930, p. 5-60.

222. Tomescu C. Catagrafia Basarabiei la 1820, 99 sate din ținutul Orheiului. În: RSIAB, Chișinău, 1931, vol. XIX, p. 313-369.
223. Tomescu C. Diferite știri din arhiva Consiliului eparhial Chișinău. În: AB, Chișinău, 1936, an. 8, nr. 4, p. 252.
224. Tomescu C. Diferite știri din arhiva consiliului eparhial Chișinău. În: AB, Chișinău, 1934, an. 6, nr. 4, p. 341.
225. Tomescu C. Diferite știri din arhiva consiliului eparhial Chișinău. În: AB, Chișinău, 1934, anul VI, nr. 3, iulie-septembrie, p. 241.
226. Tomescu C. Diferite știri din Consiliul Eparhial Chișinău. În: AB, Chișinău, 1938, an. 8, nr. 4, p. 234.
227. Tomescu C. Diferite știri din consiliul eparhial Chișinău. În: AB, Chișinău, 1938, an. 10, nr. 1-4, p. 29-30.
228. Trebici Vl., Ghinoiu I. Demografie și etnografie. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, 324 p.
229. Țiganco N. Mănăstirea Rughi. În: CMI, Secția din Basarabia, Chișinău, 1928, Anuar II, p. 111-124.
230. Vacaru S., Ciobanu C., Începuturile bisericii Sfinții „Petru și Pavel” de la Moara de Vânt, Iași (1853–1856). În: „Monumentul. Tradiție și viitor”, Iași: Doxologia, 2012, p. 441-456.
231. Vătășianu V. Istoria artei feudale în țările române. București: Editura Academiei R.P.R., 1959, vol. I, 1017 p.
232. Vătășianu V. Pentru originea arhitecturii moldovenești. În: Junimea literară, XVI, nr. 5-7, Iași, 1927 p.180-191.
233. Vătășianu V. Studii de artă veche românească și universală. București: Meridiane, 1987, 165 p.

În limba rusă:

234. Брихунец М. Женский фактор в основании монастырей и церквей Молдовы. În: Материалы 5 межд. конф. 4-7 окт. 2012, Тверь, Москва, 2012. Том 2, p. 4-6.
235. Бырня П. Сельские поселения Молдавии XV–XVII вв. Кишинев, 1969, 221 p.
236. Бырня П., Рябой Т. Раскопки в Старом Орхее. În: Археологические исследования в Молдавии в 1986 г. Кишинев, 1992, p. 243-246.
237. Ганицкий М. Монастыри в Бессарабии. În: КЕВ, 1883, nr. 16, p. 545-546.
238. Гоберман Д. Поклонные кресты Молдовы/ Troițele moldovenești. Санкт-Петербург: Искусство России, 2004, 178 p.

239. Гоберман Д. Н. Памятники молдавского деревянного зодчества на Буковине. În: Этнография и искусство Молдавии. Chişinău: Ştiinţa, 1972, p. 123-146.
240. Журнал Кишиневской Дикастерии. Кишинев, 1904 год.
241. Кетрару Н. Материалы к археологической карте Молдавии. În: Труды ГИКМ. Chişinău, 1961, p. 124-128.
242. Кишиневскія Епархиальныя Въдомости. Кишинев, 1872, nr. 14, nr. 15, p. 460-470; nr. 16, p. 492-496.
243. Кишиневскія Епархиальныя Въдомости. Кишинев, 1874, nr. 21, p. 801-806.
244. Кишиневскія Епархиальныя Въдомости. Кишинев, 1874, nr. 5, p. 190.
245. Кишиневскія Епархиальныя Въдомости. Кишинев, 1878, nr. 1, p. 1-15.
246. Кишиневскія Епархиальныя Въдомости. Извѣстия и замѣтки. Кишинев, 1897, nr. 16, p. 472-480.
247. Кишиневскія Епархиальныя Въдомости. Кишинев, 1877.
248. Курдиновский В. Археологическая поездка по Бессарабии. În: КЕВ, Кишинев, 1905, nr. 24, p. p. 682-692.
249. Курдиновский В. Древнейшие типичные православные церкви Бессарабии. În: Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества, vol. X, Chişinău, 1918, p. 62-84.
250. Курдиновский В. Список древнейших церквей Бессарабской губернии. În: Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества, 1910, nr. 10, p. 70-177.
251. Курдиновский В. Списокъ древнейшихъ церквей Бессарабской губернии: Аккерманский уезд. În: КЕВ, Кишинев, 1907, nr. 41, p. 1415-1420.
252. Курдиновский В. Южная часть Хотинского уезда (Из Археологической поездки по Бессарабии). În: КЕВ, Кишинев, 1906, nr. 42, partea 1, p. 1345-1349; nr. 43, partea 2, p. 1379-1382.
253. Лившиц М. О молдавской народной скульптуре конца XIX – начала XX в. În: Этнография и искусство Молдавии. Кишинев, 1972, p. 95-112.
254. Михайлович Елефтерий. Курковский монастырь. În: КЕВ, Кишинев, 1896, nr. 9, p. 278-290.
255. Михалевичъ Е., свящ. Былое Бессарабии. În: КЕВ, Кишинев, 1903, nr. 10-11, p. 304-314; p. 389-396; nr. 14, p. 422-434; nr. 15, p. 493-505, p. 527-545.
256. Мурзакевич Н. Килийская церковь Святого Николая. În: ЗООИД, nr. 2, Одесса, 1850, p. 484-488.
257. Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820-го по 1846-й год. Одесса, 1846, p. 23-24.

258. Мурзакевич Н. Состояние бессарабских церквей. În: ЗООИД, nr. 2, Одесса, 1848, p. 313-329.
259. Мурзакевич Н. Славянская надпись в Оргеевской церкви Св. Димитрия. În: ЗООИД, nr. 6, Одесса, 1867, p. 514-515.
260. Нестерова Т. Композиционные закономерности средневековой архитектурной формы культовых зданий Молдавии. În: Știința, 1989, nr. 32-34.
261. Памятная книга по Одесскому учебному округу 1881. Одесса, 1881, p. 348.
262. Панова Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков. Москва: Радуница, 2004, 188 p.
263. Полевой Л., Бырня П. Средневековые памятники XIV–XVII вв. Кишинев: Știința, 1974, 116 p.
264. Праницкий Дмитрий. свящ. Старинный церковный памятник. În: КЕВ, Кишинев, 1903, nr. 19, p. 506-508.
265. Проценко А. История скита Рудь. În: КЕВ, Кишинев, 1913, nr. 27, p. 1127-1142.
266. Роднин К. Понятовский И. Памятники молдавской архитектуры XIV–XIX вв. Кишинев: Cartea Moldovenească, 1960, 60 p.
267. Рыбалко Е. Архитектор Иосиф Гаскет (1800–1878). În: Analecta Catholica, III, Chișinău, 2008, p. 424-437.
268. Сапожников И. В. Намогильные памятники населения степей Нижнего Приднестровья (конец 18 – первая половина 19 вв.). Одесса, Черноморец, 1997, p. 160.
269. Свод Законов, т. XIII, изд. 1892 г, ст. 693-721
270. Свод Памятников Истории и Культуры Молдавской ССР. Северная зона, Макет. Chișinău, 1987, 866 p.
271. Сецинский Е. И. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии, т. I. Каменецкий уезд. Каменец-Подольск, 1895, 611 p.
272. Смирнов Г. Археологические исследования Старого Орхья. În: КСИИМК, ed. 56, Moscova, 1954, p. 25-39.
273. Смирнов Г., Полевой Л., Рафалович И. Надгробие XV века из Старого Орхья со славяно-молдавской надписью. În: Limba și literatura moldovenească, Chișinău, 1962, nr. 4, p. 45-50.
274. Спицын А. Заметки о каменных крестах, преимущественно новгородских. În: Записки Отдела Русской и Славянской Археологии Императорского Русского Археологического Общества, СПб., 1903, vol. V, p. 203-234.
275. Тарас Я. Памятники архитектуры Молдавии (XIV–начало XX века). Кишинёв: Тимпул, 1986, 247 с.

276. Тораманян А. Х. Об одной древнейшей форме церкви и ее влияние на эволюцию культовых зданий Молдавии. În: Строительство и архитектура. Межвузовский сборник, Кишинев, 1978, р. 7-12.

277. Тораманян А. Х. Строительные надписи и архитектура армянской церкви в Кишиневе. În: Этнография и искусство Молдавии. Кишинев, 1972, р. 187-197.

278. Халиппа И. Н. Сведения о состоянии церквей Бессарабии в 1812–13 г.г. În: Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии. Кишинев, Типо-литография Э. Шлиомовича, т. 3, 1907, 582 р.

279. Эбергардтъ Яковъ. Памятники старины или археологическія находки въ Бессарабіи. Кишиневъ, 1916, р. 38-40.

În limba ucraïneană:

280. Вечерський В. Українські дерев'яні храми. Київ: Наш час, 2007, 271 с.

281. Прибега Л. Дерев'яні храми Українських Карпат. Київ: Техніка, 2007, 166 с.

282. Тарас Я. Деревяна сакральна архітектура Молдови. În: Ежегодник Института Национальных меньшинств АНМ, Chişinău, 2003, Том IV, р. 198-205.

283. Щербаківський В, Щербаківський Д. Українське мистецтво. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури. Харків, 2015, 472 р.

În limba engleză:

284. Brihuneţ M. Archival files – research sources on the issue of religious-abode liquidation throughout MSSR. In: REMEMBRANCE IN TIME. Braşov, 2012, p. 15-25.

Surse web:

285. http://austria.hartaeuropa.com/page_viena_diverse_cimitirul_central.html (vizitat 27 decembrie 2011)

286. <http://drymba.net/ru/1032376-georgievskaya-grecheskaya-tserkov-mogilev-podolskiy-vinnitskaya> (vizitat 3 septembrie 2013)

287. <http://geoportal.md/ro/default/map#lat=248460.731591&lon=148070.483544&zoom=7> (vizitat 19 iunie 2015)

288. <http://pompiliuanea.ro/2012/07/24/cimitirul-montparnasse/> (vizitat 4 ianuarie 2014)

289. <http://protopopiat-criuleni-dubasari.md/biserica-cu-hramul-adormirea-maicii-domnului-din-s-hrusova-r-l-criuleni/> (vizitat 15 noiembrie 2013)

290. <http://protopopiat-criuleni-dubasari.md/parohii/isnovat> (vizitat 15 noiembrie 2013)

291. Regulamentul funcţionării cimitirelor din oraşul Chişinău. http://www.14888.md/ru/page/cmchisinau_regulament_cimitire (vizitat 21 septembrie 2012).

ANEXE

Anexa 1. Ansamblul de cimitir: studii de caz

Anexa 1.1.

Biserica și cimitirul din satul Etulia, raionul Vulcănești

Din multiplele edificii ecleziastice din Moldova pot fi evidenciate două categorii de biserici: de lemn, specifice satelor, reprezentând o creație țărănească tradițională, și cea a bisericilor de zid promovată de domnitori, boieri și orășeni. Ambele sunt foarte importante pentru cunoașterea diversității culturale prin care diferiți reprezentanți ai societății încercau să se apropie de Dumnezeu, construind locașuri sfinte. Comparând modul în care s-a abordat problematica bisericilor de lemn cu realitățile existente prin sate observăm că cercetătorii au acordat o mai mare importanță edificiilor de cult din centrul și nordul republicii, unde acestea au fost în număr mare și, în raport proporțional, își mai păstrează această prioritate numerică, dar s-a creat o opinie eronată precum că în sudul republicii nu există biserici de lemn. Inspectând parohiile, am ajuns la o altă concluzie. Actualmente în arealul Republicii Moldova mai există cca 80 de biserici de lemn, dintre care 20 datează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Și chiar dacă în ultimii ani s-au demolat mai multe biserici de lemn din localitățile din sudul republicii – din Dahnovici, Vadu-lui-Isac, Larga Veche (1993), au mai rămas câteva, atestate și documentate de noi în ultimii ani și care merită toată atenția cercetătorilor, tocmai pentru că după ele se poate reconstrui tradiția arhitecturii ecleziastice din lemn din această arie. Ne referim la bisericile de lemn din Covurlui–Leova, Etulia–Vulcănești ș.a. Fiecare dintre ele poate deveni obiectul unui studiu aparte. În cazul dat vom încerca să prezentăm biserica din Etulia, raionul Vulcănești, care este cel mai sudic monument din această categorie, prezentând interes științific sub mai multe aspecte [89, p. 281-288] (Planșa A.2.9).

Atenția față de biserica Sf. Afanasie din Etulia–Vulcănești apare în anul 2001, în legătură cu cererea, preotului către Mitropolie pentru demontarea vechii biserici, în jurul căreia s-a construit o altă biserică de piatră, fiind un caz rar întâlnit în practica construirii de biserici noi. Era vorba de o biserică mare cu un plan destul de dezvoltat și cu adăugiri treptate.

Este o tradiție generalizată pretutindeni de a edifica bisericile în același loc, păstrându-se, în acest mod, sacralitatea locului. Dar, de obicei, vechea biserică este demolată sau i se dă foc, urmând ca pe locul vechi ori în apropierea lui să fie ridicată noua biserică. Imaginea unei biserici vechi cuprinsă totalmente înăuntrul altei biserici noi din cărămidă este una inedită.

Consultând literatura de specialitate aflăm că biserica a fost înălțată în anul 1821. Din cauza că acoperișul bisericii a fost demolat, s-au putut urmări două faze de evoluție. La etapa

inițială edificiul era compartimentat tradițional în altar poligonal, cu un naos lărgit și pronaos ce tinde spre patrat. Naosul este accentuat vizual atât în exterior cât și în interior prin cupola octogonală destul de voluminoasă, amplasată deasupra lui. La această primă etapă construcția avea aproape aceeași planimetrie și volumetrie ca și biserica de lemn din satul Covurlui.

A doua etapă de evoluție poate fi urmărită studiind atent grinzile tavanului. În modul de prelucrare a grinzilor se observă diferențe vizibile. Bârnela, ce acoperă naosul și pronaosul, sunt cioplite îngrijit în patru muchii. Spre deosebire de acestea, cele de deasupra tinzii sunt brute, prelucrate pe alocuri cu barda, distanța dintre ele fiind mai mică. Considerăm că ele au fost amplasate în timpul reconstrucției locașului la sfârșitul secolului al XIX-lea, când s-a adăugat tinda. Ea are două intrări: una pe latura de vest, alta pe latura de sud, caz rareori întâlnit în practica ecleziastică din spațiul nostru. Remarcăm că la biserica din Covurlui intrarea este amplasată pe latura de vest. Mai mult ca probabil, aceeași intrare pe latura de vest a pronaosului a avut-o și biserica Etulia până la extindere.

Identitatea planimetrică și volumetrică a acestor două biserici este cu atât mai surprinzătoare cu cât, după cum știm, actualmente Etulia este un sat preponderent găgăuzesc, iar Covurluiul aflat la distanță de 80 km este un sat moldovenesc. Nu credem că asemănarea s-ar putea datora faptului că puteau fi construite de aceeași echipă de meșteri, deoarece sunt peste 20 de ani între anii de zidire a acestor două biserici. Aceasta cu atât mai mult că planimetric încăperea altarului bisericii Etulia spre deosebire de cea de la Covurlui are șapte laturi, cu toate că mai veche este biserica din Covurlui (1805). Credem că mai degrabă este vorba de un tip de biserică cu cupolă deasupra naosului specific populației autohtone din sudul Basarabiei, de largă răspândire până la venirea coloniștilor din Balcani. De astfel, forma vechilor pietre funerare din cimitirul alăturat bisericii, care ocupă o suprafață mare, întărește ipoteza: coloniștii găgăuzi s-au stabilit în Etulia pe o vatră sătească a autohtonilor. Cele mai vechi modele de pietre funerare cu forme dreptunghiulare prelucrate într-o tehnică specifică secolelor XVII–XVIII le găsim situate în partea de nord-est a actualei biserici, la o distanță de peste 150 m de un vechi pristol din cărămidă. Că este un pristol ne confirmă o știre din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău, din care aflăm că în anul 1815 biserica din Etulia se numără printre cele 16 biserici din Basarabia fără sfintele vase. La fel și tradiția locală sugerează că actuala biserică de lemn Sf. Afanasie a fost precedată de o altă, care era amplasată pe locul pristolului. Și vatra veche a satului inițial a fost situată la 500-600 m spre sud de partea veche a cimitirului și de pristolul menționat. Așa dar, și această localitate inițial a fost amplasată după tradiționalul model românesc pe axa sud-nord, adică sat–biserică–cimitir, simbolizând astfel nașterea–viața–moartea. Întinderea mare a cimitirului rezultată din tradiția locală de a nu înhuma răposații peste înhumările mai vechi ne

oferă rara posibilitatea să urmărim evoluția pietrelor funerare în anumite perioade, astfel sesizând nu numai cum a evoluat cimitirul, ci și componența etnică a populației satului. Am observat că în partea cea mai veche a cimitirului sunt câteva zeci de pietre funerare dreptunghiulare cu o cruce înscrisă într-un cerc, oval sau dreptunghi rotunjit la colțuri. Acest semn încrustat al crucii înscrise în cerc are un substrat mai vechi decât creștinismul, întâlnindu-l în diferite culturi indoeuropene inclusiv la daci și simbolizează soarele transportat de o barcă. Cel mai mare grup de pietre funerare ce înaintază spre vechiul prestol au forma de cruce treflată cu laturi egale. E cazul să menționăm că în apropiere de vechile pietre funerare dreptunghiulare există câteva cruci din aceeași categorie (treflate) cu motivul crucii latine înscris în ele. Credem că ele sunt primele ca vechime din acest grup și pot fi datate în anii '20–'30 ai secolului al XIX-lea, timpul apariției primilor coloniști găgăuzi aici, care au adus cu dâșii motivul crucii latine specific zonei Balcanilor în secolele XVIII–XIX. Un alt grup nu prea masiv de pietre funerare, aflat în apropiere de vechiul prestol, sunt cruci treflate suprapuse pe postament fiind datate cu sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Ultimul grup relativ masiv de pietre funerare sunt așa-zisele cruci bulgărești datate în mare parte în anii '20–'30 ai secolului XX-lea. Ele sunt situate la est de actuala biserică și la vest de vechiul prestol.

Contrastul izbitor dintre vechile pietre funerare dreptunghiulare ale autohtonilor moldoveni și cele majoritare specifice moldovenilor, dar însușite la timpul respectiv și de coloniștii bulgari, ne sugerează la concluzia că moldovenii au locuit aici mai înainte de venirea coloniștilor din Balcani. Deci anul 1816 este considerat greșit de către Zamfir Arbore și Vlad Nicu ca an de întemeiere. După cum mărturisesc analele timpului la sfârșitul secolului al XVIII-lea aici există un sat de moldoveni. El apare inclus în lista protoiereului Gheorghe printre cele 19 localități cu imigranți transdunăreni (coloniști vechi, români). Dar în timpul războiului ruso-turc din anii 1806–1812, aceștia în mare parte au fost nevoiți să-și părăsească căminele. Deja în listele cu imigranți transdunăreni de la 1811 și 1816 satul Etulia nu mai este menționat. Anul 1816, deși este socotit de unii cercetători ca an de întemeiere, îl putem considerat ca anul sosirii primului val de imigranți transdunăreni, coloniști noi. La început ei erau considerați bulgari pentru că au venit din Bulgaria, doar mai târziu s-a constatat că de fapt sunt găgăuzi. La anul 1827 (anul construcției bisericii după Potrivit Anuarului Eparhiei Chișinăului și Hotinului, credem că e mai degrabă anul sfințirii), biserica din Etulia a fost construită în anul 1827.

În baza celor elucidate constatăm că localnicii, deși mai puțini numeric la timpul colonizării, fiind mai bine organizați din perspectivă socială, cu tradiții culturale multisekulare adecvate locului, au influențat benefic pe noii veniți în alegerea tipului de biserică, în amplasarea satului, în ridicarea caselor de locuit ș.a.

Anexa 1.2.

Ansamblul ecleziastic din satul Buciumeni, raionul Ungheni: aspecte istorice, arhitecturale și artistice

Argument. Introducerea unor abordări noi, constructive și tehnologice, care au îmbogățit tradițiile vechi din arhitectura ecleziastică, au marcat evoluția arhitecturii moldovenești încă la hotarul secolelor XVIII–XIX [93, p. 60-67]. Modificările se referă în primul rând la utilizarea pietrei în construcție, cu timpul bisericile vechi de lemn cedând noilor construcții durate din piatră sau din cărămidă. Totodată, ascensiunea boierimii locale, care deținea funcții înalte în administrația statului, a condiționat apariția construcțiilor ecleziastice de piatră, mai ales în ținuturile Lăpușna-Orhei. Boierii stabiliți în moșiile procurate au inițiat construcția unor conace, iar fenomenul morții îi face să se gândească la viața de apoi, conducându-i spre ideea ctitoririi locașelor de cult, în incinta cărora, conform vechilor tradiții și obiceiul pământului, mulți din ei au și găsit somnul de veci. Opțiunea pentru construcțiile de piatră este explicabilă mai ales din cauza durabilității materialului comparativ cu lemnul, asigurându-se astfel și memoria pentru faptele sale. Schimbările în construcțiile bisericesti au fost marcate și de influența clasicismului venită prin filiera rusă. În opinia unor cercetători, construite în primele decenii ale secolului al XIX-lea, bisericile păstrează totuși unele trăsături din vechea arhitectură moldovenească [123, p. 9].

Planimetria tradițională a bisericilor de lemn, afirmată până în secolul al XVIII-lea, continuă să fie utilizată la edificarea bisericilor din piatră și la începutul secolului al XIX-lea. Majoritatea bisericilor, ridicate în perioada vizată, sunt construite conform cosmogoniei medievale de a veni pe lume și de a pleca exclusiv prin biserică. În funcție de un anumit sistem de referință, în raport cu care se face clasificarea tipologică a bisericilor, în cazul dat, conform secțiunii, au fost defínitivate două tipuri principale de construcții ecleziastice: 1) biserică cu clopotniță construită separat și 2) biserică cu clopotniță încadrată în volumul general, fiecare, la rândul său, având mai multe subtipuri. Biserica cu clopotniță construită deasupra pridvorului a fost pentru prima dată descrisă de Șt. Ciobanu, care susținea că în dese cazuri clopotnița se construia ceva mai târziu decât clădirea bisericii [123, p. 2-70]. În lista selectivă a bisericilor cu clopotniță deasupra pronaosului sau pridvorului au fost incluse mai multe biserici, printre care un loc aparte revine bisericii cu hramul Tuturor Sfinților din satul Buciumeni, raionul Ungheni. Subliniem în acest context că toate edificiile analizate de noi pentru defínitivarea subiectului cu privire la bisericile din cimitir, se încadrează optim în perimetrul cimitirului (Planșa A.2.18).

Clădirea bisericii Tuturor Sfinților din satul Buciumeni se înscrie în subiectul nostru de cercetare, fiind una dintre bisericile din Basarabia în primele decenii ale secolului al XIX-lea, construită în perimetrul cimitirului conform unui proiect-„tip”, eliberat conform legislației în vigoare și care păstrează până astăzi urme de prezență a spațiilor de înmormântare, monumente funerare.

Din istoricul cercetării. Încă în anul 1924, renumitul istoric Șt. Ciobanu sublinia eleganța bisericii din satul Buciumeni, constatând cu regret că bisericile de piatră nu mai păstrează eleganța de altădată (referindu-se la primele decenii ale secolului al XX-lea – n.n.) [123, p. 11]. În perioada interbelică, mai multe localități și lăcașe de cult din Basarabia au beneficiat de studii și cercetări privind istoricul lor, unele rămase în manuscris și păstrate în fondurile ANRM, altele pierdute irecuperabil în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. În așa fel, în atenția noastră a ajuns o lucrare care scoate în evidență și unele date generale cu referință la biserica din satul Buciumeni. Pentru mai mult timp subiectul acestei biserici nu a fost abordat, intrând recent în arealul de cercetare. Descrierea istoricului construcției bisericii din satul Biciumeni este efectuată pe baza unui dosar inedit, descoperit recent în fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova. Documentele vin să ne relateze evenimentele legate de construcția locașului de cult, care a durat din anul 1817 până în 1824.

Istoricul bisericii. Pentru a reliefa compartimentul arhitectural, ne propunem să schițăm sumar câteva date generale privind istoricul bisericii, informații care vin să completeze tabloul general al evoluției arhitecturii ecleziastice în Basarabia în primele decenii ale secolului al XIX-lea. La 16 iulie 1817, medelnicerul Ianache Crăstian (Ienache Cristian) adresează către Înalt Preasfințitul Mitropolit al Chișinăului și Hotinului, Gavriil (Bănulescu-Bodoni), o cerere cu rugămintea de a i se permite construcția unei biserici de zid cu hramul Duminica Tuturor Sfinților în satul său Buciumeni, ținutul Iași. Prin rezoluția Întâi Stătătorului, eliberată la 27 iunie același an, proprietarului satului Buciumeni i se permite de a zidi biserica după planul alăturat, dându-se indicații Dicasteriei ca aceasta să poruncească să se sfințească locul pentru construcția bisericii conform canoanelor bisericesti. Aceste informații sunt foarte importante pentru studiul nostru, întrucât vin să confirme aserțiunea precum că în Basarabia, după 1812, bisericile erau construite potrivit unor proiecte-„tip” și recomandate pentru a fi implementate în imperiul rus, inclusiv în Basarabia. Insuficiența de documente la etapa actuală de cercetare nu ne permite însă să restabilim detaliat mersul lucrurilor în a doua jumătate a anului 1817 – începutul anului 1821. Se știe dintr-o altă cerere a medelnicerului Ianache Crăstian, adresată la 20 aprilie 1821 Dicasteriei Mitropoliei Chișinăului și Hotinului, că doar către acest an el a adunat toate materialele necesare construcției (piatra, varul, cărămida și nisipul), tocmind la lucru și 20 de

meșteri pietrari. În intenția sa de a începe lucrul asupra construcției locașului și conducându-se după regulile bisericesti, medelnicerul a trimis delegați la protoiereul Fiodor Șerban din satul Onțești cu rugămintea ca să sfințească locul după rânduială.

Din cererea anexată rezultă că preotul F. Șerban, fiind nou-numit în funcția de protopop, a refuzat de două ori a sfinți locul viitoareii construcții, motivând prin faptul că nu primise nicio dispoziție din partea administrației ecleziastice, iar dispoziția anterioară era adresată precedentului protopop și, trecând de atunci patru ani, nu mai era valabilă.

Creându-se astfel o situație tensionată între ctitor și protopop, cel dintâi roagă să se dea binecuvântare blagocinului din Scumpia sau preotului din satul vecin Florești, ca să sfințească de urgență locul bisericii, deoarece suportă cheltuieli suplimentare la întreținerea meșterilor, în același timp, serviciul pe care îl exercită, nu-i permitea să amâne această lucrare.

În urma acestei cereri, prin *Ucazul* nr. 1349 din 30 aprilie 1821, Dicasteria împuternicește pe protoiereul Fiodor Șerban, protopop de Sculeni, să officieze ierurgia sfințirii locului de biserică. Acesta nu întârzie a executa dispoziția oficială, raportând la 12 mai 1821 că a fost îndeplinită, după cum aflăm din filele dosarului de arhivă „... am mers la satu Buciumenii și am sfințit locul mănăstirii pi numili hramului Tuturor Sfinților, după tipicul molitfelnicului ...”.

Exact după trei ani, la 28 aprilie 1824, același protopop Fiodor Șerban, raportează Înalt Preasfințitului Dimitrie, Arhiepiscop al Chișinăului și Hotinului, că biserica ctitorită de moșierul Ianache Crăstian a fost construită. Datele documentare confirmă că biserica a fost ridicată „... întru aceste măsuri, adecă lungime de 9 stângeni, lățime de 4 stângeni, lumina bisericei afară de zidire, și înălțime de 2 stângeni și giuământati până la acoperemânt, și oltariul de 2 stângeni și un arșin ...”, fiind completată și „... cu toate podoabile și odoarale cele trebuincioasă ...”.

Anexând la raport și „Izvodul pentru toate podoabile și odoarale aceștii bisărici”, protopopul Fiodor Șerban aduce la cunoștința Ierarhului și rugămintea personală a ctitorului de a se elibera antemis și a binecuvânta sfințirea sfântului locaș în Duminica Tuturor Sfinților, când se sărbătorește hramul bisericii nou construite.

Ca urmare a acestui raport, la 6 iunie 1824, Arhiereul binecuvântează să se elibereze antemisul pe care să se sfințească biserica nou zidită, în același timp atenționându-l pe protoiereul F. Șerban că nu se permite a sfinți biserica în ziua hramului, astfel fiind recomandat ca această rânduială să se înfăptuiască mai înainte sau deja după sărbătoarea hramului. În baza rezoluției ÎPS Dimitrie (Sulima), la 5 iulie 1824 Dicasteria eliberează un ucaz prin care i se poruncește protopopului de Sculeni să sfințească biserica din Buciumeni. La 30 noiembrie 1824, protoiereul F. Șerban raportează arhiereului că, urmând dispozițiilor administrației bisericesti, biserica cu hramul Tuturor Sfinților din satul Buciumeni a fost sfințită în data de 23 noiembrie 1824. Primul

preot cunoscut la această biserică a fost Grigore Hăbășescu, decedat la 13 octombrie 1826 [35, f. 211]. În așa fel, pe baza dosarelor de arhivă a fost stabilită cu exactitate perioada construcției bisericii din satul Buciumeni, de asemenea unele momente legate de ctitoria locașului și istoricul construcției, întrucât anterior se vehicula ideea ridicării bisericii în anul 1822 [69, p. 19] sau 1824 [70, p. 14].

Aspecte arhitecturale. Definitivarea aspectelor legate de istoricul bisericii duc spre necesitatea descrierii arhitecturii locașului de cult. Analiza surselor disponibile, completată de documentările noastre pe teren, ne-au fost de un real ajutor și au permis să facem anumite concluzii privitor la arhitectura bisericii. Constatăm că biserica este împărțită tradițional în patru compartimente: altar, naos, pronaos și pridvor. Altarul este semicircular, boltit în sfert de sferă, flancat de încăperile dreptunghiulare ale diaconicului și proscomidiei. Încăperile pastoforiilor reprezintă dreptunghiuri alungite, boltite semicilindric. În capătul estic ele se termină în mici ferestre, arcul superior al cărora are cheia marcată. Capătul de vest al clădirii este dotat cu câte o nișă semicirculară, terminată în sfert de sferă. Intrarea în aceste încăperi este asigurată prin goluri terminate în arc în plin cintru, care au cheia marcată. Altarul jonctonează cu naosul prin intermediul unui arc.

Din punct de vedere planimetric compartimentul naosului se termină dinspre nord și sud în arcuri de cerc, fiind inițial acoperit cu o boltă de traseu oval. Aceste arcuri încearcă a figura absidele bisericilor din perioada anterioară. Un brâu de cornișă profilat încingea naosul la nivelul nașterii arcurilor superioare ale ferestrelor. Dinspre exterior arcurile de cerc sunt încadrate în rezalite dreptunghiulare ușor proeminente. În axa de est a compartimentului altarului și în cea de nord și sud a naosului se află câte o fereastră evazată, partea superioară a deschiderii cărora este finalizată în arc de cerc.

Pronaosul dreptunghiular al bisericii era despărțit de naos printr-un arc amplu, fiind acoperit de o boltă „a vella”. Intrarea în pronaosul bisericii se realizează prin intermediul unei uși situate în axul de vest al compartimentului. Golul ușii este terminat în semicerc. Dinspre pronaos golul este marcat prin retragere.

Ultimul compartiment – pridvorul, reprezintă și primul nivel al turnului-clopotniță. Pridvorul este acoperit cu o boltă piramidală aplatizată și este iluminat prin intermediul unei mici ferestre, amenajate în peretele de vest al bisericii. În exterior, colțurile nivelului camerei clopotelor sunt rotunjite și marcate prin retragere. Accesul la nivelul camerei clopotelor este asigurat de o scară executată în grosimea zidului. Camera clopotelor este deschisă spre exterior prin trei goluri terminate în semicerc, marcate dinspre exterior prin retragere.

Intrarea puternic evazată a pridvorului este amenajată în peretele de sud al încăperii. Golul intrării atât din interior cât și din exterior este terminat în arc de cerc. Dinspre exterior arcul are cheia marcată. Golul ușii însă este dreptunghiular, aici păstrându-se ușa originală, îmbrăcată în ferecătură de metal caracteristică epocii.

Acoperișul bisericii este simplu în două ape, cu extensiuni pentru rezalitele naosului și absida altarului. Inițial cornișele edificiului dispuneau de o profilatură bogată, actualmente mult simplificată. Fereastra de la absida altarului este flancată de două nișe dreptunghiulare. Inițial turnul-clopotniță avea o învelitoare barocă de forma clopotului (învelitoarea actuală o imită pe cea originală – n.n.).

În concluzie, subliniem că tipologic arhitectura bisericii din satul Buciumeni se referă la construcțiile edificate caracteristice primei jumătăți ai secolului al XIX-lea, biserica fiind încadrată în tipul de biserică cu clopotniță integrată în volumul general. Biserica a fost ridicată conform unui proiect-„tip”, eliberat de Dicasteria de Chișinău, încadrându-se optim în peisajul rural, având alăturat și un spațiu predestinat pentru cimitir.

Aspecte artistice. Un loc aparte se cuvine să rezervăm iconostasului bisericii din satul Buciumeni, formele arhitectonice de construcție ale căruia pot fi doar la nivel de ipoteză, deoarece din corpul iconostasului original nu s-a păstrat nimic, doar unele fragmente de decor, aplicate simplu ca construcție arhitectonică. În această ordine de idei aducem câteva date inedite despre iconostasul bisericii. Grație icoanelor iconostasului original, păstrate în biserică, devine posibilă reconstituirea lui schematică. Iconostasul a fost format din patru registre: cel Împărătesc, Praznical, al Apostolilor și Proorocilor. Icoanele din registrul împărătesc au fost însă repictate într-un mod barbar. Din fericire, au fost pictate după conturul original al desenului, fapt ce ne permite să facem unele comparații și analogii. Registrul icoanelor praznicale s-a păstrat parțial. Cel al apostolilor s-a păstrat integral, aflându-se la stadiul actual de cercetare într-o stare satisfăcătoare, doar la unele icoane consemnăm intervențiile efectuate la nivel de fondal și în vestimentația apostolilor.

Cel mai bine s-a păstrat registrul proorocilor, care se mai numește „cel al laudei aduse Maicii Domnului”, întrucât pe centru se află icoana marială Maica Domnului Oranta (Maica Domnului a Semnului). Această icoană reprezintă proorociile despre întruparea Fiului lui Dumnezeu. Icoana este reprezentată pe un suport care servește ca bază atât pentru Crucea cu imaginea Mântuitorului Iisus Hristos răstignit cât și pentru moleniile Maica Domnului și Sf. Ap. și Ev. Ioan. Din acest registru s-au păstrat și cele șase medalioane, pe care sunt reprezentate în perechi semifigurele proorocilor, ținând în mâini suluri (filacterii) cu verseturile mesajului profetic din Vechiul Testament despre Nașterea lui Hristos. Icoanele reprezintă următoarele șase

perechi de prooroci: Isaia-Zaharia, Aron-Solomon, Ieremia-Samuil, Iacov-Avacum, Iezechil-Daniil, David-Moisei.

O adevărată operă de artă barocă este tetrapodul păstrat în biserică. Icoanele laterale cu forme asimetrice reprezintă figurile Sfântului Ierarh Ioan Gură de Aur (în partea dreaptă), iar în partea stângă a Sfântului Ierarh – Grigore Dialogul. Inițialele cu literele chirilice scrise cursiv „С[вятой] И[оанн] З[латоуст]” (Sfântul Ioan Gură de Aur) și, respectiv, „С[вятой] Г[ригорий] Б[огослов]” (Sfântul Grigore Dialogul) indică asupra acestui lucru. Asimetria a sugerat zugravului și compoziția, astfel figurile sfinților fiind îndreptate într-o mișcare plastică spre centru. Tot pe centru se află un medalion cu icoana Sfântului Ierarh Vasile cel Mare, cu inițialele în grafie chirilică „С[вятой] В[асилий] В[еликий]” în partea de sus. Pe fruntar avem reprezentată icoana Sfintei Treimi.

Tetrapodul s-a păstrat într-o stare satisfăcătoare și reprezintă o tratare profesională, o sculptură decorativă plată, veritabilă dantelă ajurată, realizată în stilul eclectic. Cu certitudine, este o piesă de o măiestrie fină și valoare artistică deosebită. Inscripțiile (inițialele sfinților – n.n.) sunt prezentate cursiv, în limba română, cu caractere chirilice. Cu regret trebuie să constatăm că biserica a fost închisă în anul 1945, din care motive multe piese din patrimoniul său au fost pierdute irecuperabil.

Documentările noastre pe teren ne-au permis să constatăm păstrarea a pomelnicului iconostasului, ajurat, sculptat, având următorul text: „Se cuvine de a pururea a să afla acest pomelnic în biserica ci să prăznuiești hramul Duminica Tuturor Sfinților, cari s-au zidit în satul Buciumenii, de către dumnealui Ioan Cristian biv vel medelnicer, soția sa Maria. Anul 1822, avgust 20 de zile”. Pe carte se citesc inscripțiile: „Viii: Vasilie, Pulheria și tot neamul lor; Răposații: Ioan, Maria, Ioan, Anna, Constantin, Elena, Gheorghie, Elesaveta, Petru, Zinovie, Irodia, Mihail, Anastasia, Gane, Ioan, Feodora, Maria, Afanasie, Ecaterina, Gheorghie, Pavel, Maria, Zinovie, Constantin, Ana, Ecaterina, Nicolai, Arsăni, Efrosina, Elenea, Ioan, Varvara și tot neamul lor”. Pe partea dorsală a pomelnicului descifrăm inscripția: „Acest pomelnic s-au lucrat di zugrav Savva Popovici Foleștii”.

În așa fel, a fost documentată prezența unui oarecare zugrav Savva Popovici din Folești, care a lucrat acest pomelnic. Cu descoperirea acestui nume s-ar părea că problema identificării autorului picturii icoanelor din iconostas este rezolvată. Lucrurile nu sunt însă atât de convingătoare, întrucât observăm că acesta își inscripționează numele doar în contextul lucrării asupra pomelnicului și, sigur, la o etapă mai târzie, deoarece ctitorii Ioan și Maria la acea etapă sunt deja trecuți la cei adormiți. Informația de pe inscripție – atât numele cât și toponimul Folești –, ne-au dirijat spre aprofundarea căutărilor și cercetărilor în rândul clerului bisericii Sf. Nicolae

din târgul Fălești pentru a avea o certitudine privind persoana zugravului. Din Formularele clerului și ale copiilor lor pentru anul 1820 găsim pe ponomarul Alexandru cu apelativul „Zugrav”, care, după cum aflăm din alte formulare, era feciorul preotului Vasile Popovici. Tot din formularele clerului se știe că s-a născut în anul 1777 și la vârsta de 39 de ani este numit de către ÎPS Gavriil, Mitropolitul Chișinăului și Hotinului, în funcția de ponomar, mai exact din 15 noiembrie 1816, funcție care o deține până în ziua de 16 iunie 1831, când a decedat răpus de holeră. Conform documentelor, în anul 1830, familia ponomarului-zugrav Alexandru Popovici includea următoarele persoane – soția Evdochia și cei șase copii: Maria, Ileana, Vasile, Gheorghe, Sava și Ana.

Din acești copii se evidențiază cel cu numele Sava, care la acea vreme, în anul 1830, avea vârsta de 8 ani, și care, în opinia noastră, a moștenit meșteșugul de a zugrăvi de tatăl său, fapt confirmat de inscripția de pe verso-ul pomelnicului bisericii satului Buciumeni.

Zugravul Sava nu este însă singurul moștenitor al artei zugrăvirii, transmisă de tatăl lor, Alexandru Popovici. Fratele său mai mare, Vasile Popovici (născut în anul 1814), la 30 martie 1832 a fost eliberat din tagma duhovnicească conform cererii depuse. Deja peste trei ani, la 13 mai 1835, el depune o altă cerere în adresa ÎPS Dimitrie, Arhiepiscop al Chișinăului și Hotinului, prin care, aducând argumente că a ajuns la perfecțiunea artei iconografice, fiind abil de a picta icoane, cere binecuvântarea de a i se permite să profeseze în cuprinsul Eparhiei Chișinăului. În același context el prezintă ca probă și două icoane executate de el. În urma cercetărilor s-a constatat că Vasile Popovici este un pictor capabil, iar ÎPS Dimitrie binecuvântează eliberarea certificatului de profesionalism, care îi permite să activeze în cuprinsul Eparhiei Chișinăului și să picteze icoane. Astfel, grație documentelor studiate, au fost scoase din anonimat nume noi în domeniul artei naționale, precum Sava Popovici, zugrav de icoane, fratele său, Vasile Popovici, având binecuvântarea ÎPS Dimitrie pentru a picta icoane, ambii moștenind darul și măiestria de a picta icoane de la tatăl lor, ponomarul-zugrav Alexandru Popovici din târgul Fălești.

Ctitori. Cât privește contribuția ctitorilor, pe baza documentelor de arhivă a fost demonstrat că ctitorul bisericii a fost medelnicerul Ienache Cristian (Ianache Crăstian), de neam românesc [81, p. 30], nobil la 1818, membru al biroului de hotărnicie (1819–1821), moșier la Dereneu (Orhei), Teșcureni și Buciumeni (Iași), unde a fost ctitor de biserică (1822), în care a și fost înmormântat în anul 1829. Văduva sa, Maria P. Pometcu, s-a măritat cu Manolache A. Buzne. Medelnicerul Ienache Cristian a ctitorit nu doar biserica, dar și unele piese de podoabă pentru înfrumusețarea bisericii sale. Astfel, în anul 2011, în biserică se mai păstrau cele cinci candelor datate cu anul 1822, având gravată monograma ctitorului „I.K.”. În luna mai 2015 au rămas doar două candelor, trei piese fiind deja vândute pentru a obține resurse financiare necesare

reparației bisericii. De asemenea, se păstrau la biserică *Noul Testament* editat la Sankt Petersburg în anul 1819, părți din iconostasul original (registru proorocilor, registrul apostolilor, Crucea cu molenii).

O altă piesă ctitorită de medelnicer pentru biserica din Buciumeni și ajunsă ulterior în custodia Muzeului Bisericesc din Basarabia, a fost o steluță de argint nemarcat, având gravată data executării – anul 1822 – și inițialele ctitorului „I.K.”, cu chipul crucii pe cer și cu două spice de grâu. Rămânând pe filiera pieselor păstrate în colecția Muzeului Bisericesc, fondat la inițiativa Societății Istorico-arheologice Bisericești din Basarabia și care a avut un destin tragic în anii celui de-al Doilea Război Mondial, menționăm o piesă exuberantă, ajunsă în colecție de asemenea de la biserica comunei Buciumeni, județul Bălți. Vorbim de o cruce de chiparos, gravată cu creștături adânci, având patru capete pe un postament de argint nemarcat, împodobită cu 24 de cununi mici și sticle colorate, în față fiind închipuită Răstignirea Mântuitorului, a Maicii Domnului, a Sf. Ioan Teologul, pe la capete – chipurile celor patru evangheliști, iar pe partea cealaltă reprezentată scena Botezului Domnului, cu aceleași chipuri pe la colțuri.

La fel, și clopotele păstrează inscripțiile de danie, după cum observăm pe unul dintre cele patru clopote, aflate în clopotniță. Textul în limba română, cu grafie chirilică, demonstrează ctitoria medelnicerului și anul: „Acest clopot s-au făcut cu cheltuiala robu[lui] lui Dumnezeu Ioan Cristian și soția dum[nealui] Maria // pentru biserica den satu[l] Buciumeni unde se prăznuiește hramul Duminica Tuturor Sfinților, 1824”. În așa fel, doar câteva din piesele păstrate în patrimoniul bisericii denotă contribuția substanțială a ctitorilor atât la edificarea bisericii de piatră cât și la înfrumusețarea ei cu podoabe liturgice, vase de cult, clopote ș.a. odoare.

Cimitirul. Un loc aparte se cuvine să rezervăm spațiilor funerare, cu atât mai mult că în limitele cronologice studiate biserica era ridicată în perimetrul cimitirului, iar actele normative privind dezafectarea cimitirelor și scoaterea lor în afara spațiilor locuite de oameni încă nu au fost implementate în Basarabia. Conducându-ne după trama stradală a localității, constatăm că în primul sfert al secolului al XIX-lea, atunci când s-a construit biserica, cimitirul se afla la marginea de nord-est a satului Buciumeni. Ulterior satul s-a extins și spre nord-est, deja având amenajate străzi regulate, comparativ cu cele neregulate din perioadele anterioare. Astăzi spațiul cimitirului a ajuns să fie în centrul satului, încadrându-se optim în peisajul rustic. Aria terenului ocupată de cimitir și biserică este de 5229,239 m.p, cimitirului revenindu-i 2953,788 m.p, iar curții bisericii – 2275,451 m.p. [287]. Atât în curtea bisericii cât și în cimitir se pătrunde printr-o poartă situată în latura sudică a incintei, calea de acces duce exact spre nord, către ușa de intrare în biserică. Perimetrul cimitirului și a bisericii are practic o formă regulată, patrulateră, puțin extinsă spre sud, a căruia latură sudică este puțin mai mare decât cea nordică.

Curtea bisericii a servit pe vremuri în calitate de spațiu pentru înmormântări, fapt certificat de cele două morminte, aflate în partea de est a bisericii. Exact pe centru se află un monument funerar fără inscripții, la baza căruia, la nivelul solului, se află o dală cu un text amplasat în 14 rânduri, în limba română, cu grafie chirilică, având următorul conținut: „Supt acest stâlp odihnește roaba lui Dumnezeu Maria Cristian ... fiica ... Constantin ... din satul Coșmirca ...”. Textul cursiv este cioplit în adânc.

În perioada interbelică, în ograda bisericii, în dreptul altarului, se află mormântul unei ctitorite, cu un monument funerar cu următoarea inscripție în limba moldovenească [română] cu grafie chirilică: „Supt această piatră se odihnește roaba lui Dumnezeu Zamfira, soția răposatului postelnic Fiodor Bandrabură, care s-a săvârșit în anul 1841 aprilie 15 zile”. Afară de acest monument mai sunt monumente cu inscripții. Unele mai noi în rusă, iar altele cu inscripții vechi, însă șterse de vreme. Alături de acest monument a fost atestată o altă dală cu un text în limba română, în grafie chirilică, având următorul conținut: „Supt această piatră se odihnește roaba lui Dumnezeu Zamfira, soția răposatului postelnic Fiodor Bandrabură, care s-a săvârșit în anul 1841 aprilie 15 zile”. În prezent, din această dală funerară s-au păstrat doar partea superioară: pe centru se află o cruce labată în volum, din părți flancată de un soare stilizat în volum (în dreapta) și de o lună stilizată (în stânga). În interiorul acestui sfânt locaș, pe peretele vestic al nartexului, deasupra intrării, se află pisania cu textul în limba română, caractere chirilice: „Această Sfântă Biserică este făcută de Fiodor Brandaburu spre pomenirea sa și a neamului său, în zilele Preasfinției Sale Părintelui Gavriil Mitropolit la velea 1809 septembrie. În Florești”.

Puțin mai la sud, la colțul sud-estic al bisericii, se află un alt monument de marmură, mai târziu ca realizare, având următorul text în limba rusă: „Здесь покоится прах жены дворянина Дмитрия Егорова Карамоско, Смаранды Ивановой, урожденной Браеско, скончавшейся 9 августа 1891 г. на 55 г. от роду”. Prezența unor monumente funerare în incinta curții bisericii vine să confirme aserțiunea că biserica din satul Buciumeni anterior fusese încadrată în cimitirul satului, unde la locuri de cinste au fost înhumați ctitorii locașului de cult, persoane notorii care au adus o deosebită contribuție la dezvoltarea bisericii din localitate.

Concluzii. Finalizând cercetarea axată pe examinarea aspectelor istorice, arhitecturale și artistice ale bisericii cu hramul Tuturor Sfinților din satul Buciumeni, raionul Ungheni, concluzionăm că biserica se înscrie în tipul edificiilor ridicate în Basarabia conform unor proiecte-„tip”, eliberate de Dicasterie. Construită în anii 1817–1824, biserica a fost bine înzestrată cu odoare bisericești, actualmente păstrându-se doar fragmente din iconostas și câteva icoane originale, două candelor cu monograma ctitorului, patru clopote în turnul-clopotniță. Totodată, prin intermediul acestui articol au fost introduse în circuitul științific nume noi în arta

zugrăvirii icoanelor: ponomarul-zugrav Vasili Popovici și cei doi fii ai săi: Alexandru și Sava, ultimul lucrând la pomelnicul bisericii din satul Buciumeni.

În așa fel, sursele de arhivă și documentările de teren, efectuate în bisericile din spațiul actual al Republicii Moldova, vor contribui semnificativ la formarea unei viziuni panoramice privind evoluția arhitecturii de cult din Basarabia din secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, dezvăluind o fațetă cunoscută parțial – istoria și arhitectura bisericilor din cimitirele ortodoxe moldovenești.

Anexa 1.3.

Aspecte istorice, arhitecturale și artistice ale complexului cimitirului și a bisericii din satul Rădeni, raionul Strășeni

În studierea complexă a arhitecturii ecleziastice din spațiul pruto-nistrean este indispensabilă analiza și descrierea fiecărui locaș de cult, stabilirea eventualelor generalități și particularități, determinarea impactului legislației în domeniu și a contribuției ctitorilor [97, p. 205-230]. Sunt aspecte necesare pentru completarea tipologiei bisericilor și încadrarea rezultatelor cercetărilor noastre în anumite tipare, în funcție de poziție geografică, planul localității, aspecte arhitecturale și manifestări artistice etc. În istoria bisericii din Basarabia, anume în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, au fost edificate valoroase locașe după proiectele arhitecților veniți din Imperiul Austro-Ungar, reprezentanți ai perioadei de trecere de la baroc la clasicism. Interesul pentru acest subiect este condiționat și de evenimentele politice, întrucât după anexarea teritoriului în 1812, administrația Imperiului Rus își impune consecvent rânduielile sale. Prin implementarea legislației imperiale în domeniul construcțiilor civile și ecleziastice se promovau obiective realizate în stilul clasicismului rus [94, p. 45-67]. Totodată, edificarea noilor biserici de zid era favorizată de autoritățile locale, ctitorii locașelor fiind scutiți de anumite dări, impozite și prestări, fapt care a influențat predilecția pentru construirea bisericilor de piatră.

În atenția noastră a reintrat, după aproape un deceniu, biserica de piatră cu hramul Adormirea Maicii Domnului din satul Rădeni, raionul Strășeni (Planșa A.2.21). Amintim că Biserica de lemn din satul Rădeni, apoi biserica de piatră, ctitorită în 1814 de paharnicul Ioan Rusu, a purtat hramul Adormirea Maicii Domnului până prin anii '90 ai secolului al XX-lea. La redeschidere, biserica a fost sfințită cu hramul Sf. Ioan Teologul. Ctitorie a vechiului neam de boieri moldoveni Rusu-Carp, biserica din satul Rădeni, construită în anii 1814–1820, poate fi considerată, pe bună dreptate, unul dintre cele mai reușite edificii ecleziastice ale arhitecturii autohtone. Analiza detaliată a dimensiunilor istorice, arhitecturale și artistice face posibilă completarea tipologiei elaborate și determinarea edificiilor de cult care prezintă similitudini la mai mulți parametri.

Istoricul bisericii. Satul Rădeni a fost atestat pentru prima dată la 3 mai 1675. În *Recensământul Populației din Moldova* din anul 1774 [186, p. 440], găsim primele informații despre existența vieții bisericesti în această moșie, la rufeturi fiind menționat popa Nicolai, iar la birnici – Toader sin popa Stati din satul Borzești, contopit ulterior cu satul Rădeni. Până în

prezent o parte a moșiei Rădeni se numește Borzești, unde prin anii '30 ai secolului al XIX-lea a fost transferat cimitirul satului Rădeni [62].

Prima mențiune în formulare a bisericii de lemn cu hramul Adormirea Maicii Domnului din satul Rădeni se referă la anul 1802 [278, p. 248]. Documentele vremii confirmă că actuala biserică de piatră a fost precedată de o biserică de lemn care în anul 1813, luna noiembrie, era „de lemn, veche și foarte putredă, dar are veșminte, icoane și cărți îndeajuns”, acoperișul curgea pretutindeni și pereții erau pe cale de a se risipi. La biserică slujeau pr. Fiodor Tomescu și pr. Gheorghe Baltaga, pe timpul cărora a și fost ridicată biserica de zid.

La 12 septembrie 1814, paharnicul Ioan Rusu, proprietarul moșiei Rădeni, “gătind toată materia”, depune o cerere pe numele Înalt Preasfințitului Gavriil, Mitropolitul Chișinăului și Hotinului, cu rugămintea de a binecuvânta începutul construcției unei biserici noi de zid în satul său Rădeni, aflat pe atunci în ținutul Orhei [14]. Mitropolitul, cunoscând din raportul protopopului ocolului Ichel, protoiereul Ilie Gorițan, starea deplorabilă în care se află vechea biserică de lemn, încuviințează cererea prin rezoluția din 12 septembrie 1814. Ca urmare a acestei rezoluții, Dicasteria trimite în Rădeni pe același protopop Gorițan ca să sfințească locul și piatra de temelie a viitoarei biserici. Astfel, la 19 septembrie 1814 protopopul cu preotul de pe loc oficiază rânduiala de sfințire [14].

Construirea bisericii a durat mai mulți ani. La 16 decembrie 1816, la Chișinău, ctitorul bisericii Ioan Rusu trece în lumea celor drepti și este înmormântat la moșia sa Rădeni, în interiorul ctitoriei sale, în partea de nord a pronaosului [20; 81, p. 65]. În curtea bisericii din Rădeni se pot vedea și astăzi fragmente din piatra de mormânt a ctitorului, distrusă și strămutată de la locul său. Piatra are dimensiunile de 1600×630 cm, textul dăltuit fiind păstrat fragmentar: ... ЧЕ АУ РЪПОСАТ ЛА АНУ // 1816 // ЛУНА ДЕКЕМВРИ 18 ЗИЛЕ // ВИНЕРЬ ЛА // 9 ЧАСУРЬ // ДИН ЗИ САУ СЪВЪРШИТ ЛА КИШИНЪУ ... / *ce au răposat la anu / 1816 / luna dechemvri / 18 zile / vineri la / 9 ciasuri / din zi sau săvârsit / la Chișinău.*

Rolul de ctitor-conducător al construcției bisericii îi revine soției paharnicului, cucoanei Tarsița. În 1816 numele ei este menționat într-un raport al ctitorului bisericii Sf. Gheorghe din Chișinău, protoiereul Stăvărache Costin, precum că soția răposatului paharnic, Tarsița, îl impune pe arhitectul (calfa) Ioan Zaiciuc, să finalizeze construcția bisericii din Rădeni. Acesta mai avea un contract încheiat cu comunitatea bisericii Sf. Gheorghe din Chișinău, dar nu lucra aici, ci la Rădeni, pentru că grupul de zidari și zilieri de la biserică din Chișinău l-au abandonat îndată după ce au primit banii în avans. La Rădeni însă Ioan Zaiciuc era ajutat la construcția bisericii de meșterii localnici.

În dosarul pentru anii 1814–1822 cu privire la construcția bisericii Sf. Gheorghe din or. Chișinău [20], îl găsim menționat pe calfa bisericii (sau cum i se mai zice în altă parte „murmeister” sau „arhitector”, *avstriscopodanâi* – adică supus al Austriei) care în aceeași perioadă se ocupa și de zidirea bisericii din Rădeni.

La 25 martie 1818 blagocinul iereul Nicolai a raportat că la porunca protopopului Petru Cunițchi, a mers în satul Rădeni și a așezat Sfântul Antimis pe Sfântul Pristol. Totodată, găsind la biserică trei Antimise vechi, le-a ridicat și le-a trimis protopopului.

După ce a trecut în neființă și cucoana Tarsița, feciorul boierului Ioan Rusu, medelnicerul Constantin Rusu depune, la 23 iunie 1820, o cerere în adresa Înalt Preasfințitului Gavriil, în care roagă să i se permită episcopului-vicar, Preasfințitului Dimitrie să sfințească ctitoria părinților săi răposați, lăcașul fiind construit deja și împodobit cu toate cele necesare. Mitropolitul Gavriil (Bănulescu-Bodoni) aproba rugămintea. La 3 iulie 1820, ctitoria vechiului neam boieresc Rusu-Carp a fost sfințită de către Preasfințitul Dimitrie (Sulima), episcopul de Bender și Akkerman [9, f. 8048]⁷.

Prin dispoziția Sfântului Sinod, nr. 1730, din 18 octombrie 1878, moșierului satului Rădeni Ioan Russo și administratorului economiei din Rădeni, Foma Zoltur, li s-a acordat binecuvântarea Sfântului Sinod, cu înmânarea diplomelor rânduite, pentru binefacerile făcute bisericii satului Rădeni.

Mai bine de șapte decenii biserica a funcționat fără a i se opera reparații capitale, fapt care denotă calitatea lucrărilor efectuate în anii 1814–1820, durabilitatea clădirii și selectarea corectă a materiilor prime. Necesitatea unor reparații este resimțită la finele secolului al XIX-lea. Astfel, în luna mai 1896, protopopul Dimitrie Baltaga se adresează arhiepiscopului de Chișinău și Hotin, ÎPS Neofit cu un raport potrivit căruia informează că proprietarul moșiei Rădeni, Nicolai Russo și enoriașii bisericii din Rădeni au dorit să repare pe bani proprii clădirea bisericii [63]. Volumul lucrărilor de reparație solicitate de enoriași includea placarea podelelor noi de lemn, montarea unor ferestre noi și tencuirea bisericii în interior și exterior. Constatăm că în anul 1896 au fost operate măsuri de reparație care au dus la modificarea aspectului autentic al bisericii, fiind schimbate ferestrele, podeaua și tencuiala bisericii.

---

⁷ ”Către Înalt Preosfinția Sa al Preasfântului Îndreptătorului Sinod clen și al aceluiași Exarh Chirio Chirio Gavriil Mitropolit Chișinăului și Hotinului și a feliori de ordine Cavaleri. De la meldericerul Costandin Rosu JALOBĂ. Biserica din satul Rădenii ținutul Orheiului cu hramul Adormirii Preslăvitei Născătoareii de Dumnezeu care sau zidit de ... de piatră, de la răposați părinții noștri acum sau gătit și sau săvârșit cu totul și cu toate podoabele trebuincioasă; Pentru aciastă cu plecăciune rog mila Înalt Preosfințiilor Voastre ca să sloboziți milostivitoarea rezoluție către Preosfinția Sa Părintele Episcopul Dimitrie Vicarios, ca să meargă a o sfinți după rânduiala căzută și vecinică pomenire va rămâne Înalt Preosfințiilor Voastre. 1820, iunie 23, Chișinău. Preplecată slugă Costandin Rosu Medel”.

Pentru efectuarea lucrărilor de reparație preotul Dimitrie Baltaga a solicitat, în iulie 1896, permisiunea Dicasteriei Duhovnicești din Chișinău de a ridica de la secția Băncii Statului, de pe contul bisericii satului Rădeni, suma de 100 de ruble. Anume de atâția bani era nevoie pentru achitarea cotizațiilor la întreținerea școlilor și acoperirea unor cheltuieli legate de reparația clădirii bisericii din localitate, reparație permisă prin ordinul Dicasteriei Duhovnicești din Chișinău cu nr. 7305 din 24 mai 1896.

Deja în octombrie 1896 același preot, în raportul său către Dicasterie, menționa că reparația clădirii bisericii din satul Rădeni s-a terminat, lucrările au fost făcute în termen, calitativ și corect.

În lista cheltuielilor pentru reparația din vara anului 1896 au fost incluse 650 de ruble colectate de preotul bisericii din sat Leonid Neaga, care a păstorit biserica între anii 1895 și 1897. Această sumă includea 100 de ruble donate de însuși preotul Neaga, 100 de ruble erau donațiile enoriașilor din satele Rădeni, Zămcioji și Beliești, 100 de ruble au fost donate de nobila Zinovia [Stepanovna] Russo, 100 de ruble de nobilul Nicolai [Alexandrovici] Russo (strănepotul ctitorului Ioan Russu), 30 de ruble de nobila Maria [Alexandrova] Cristi și încă 220 de ruble au fost donate de nobilul Vichentie [Alexandrovici] Helmițchi.

Peste câțiva ani, conducerea eparhială a mulțumit comunității satelor Micăuți, Biliești, Rădeni și Zămcioji, județul Chișinău, pentru donarea de aceste comunități a sumelor de 198 de ruble, 102, 111 și respectiv 139 de ruble pentru procurarea unei case și lot de pământ la Rădeni pentru parohul bisericii din Rădeni.

O nouă reparație a bisericii a avut loc la începutul secolului al XX-lea, în 1906, pe timpul păstoririi pr. Mihail Baltaga, reparație posibilă prin eforturile enoriașilor. Planul de acțiuni de data aceasta includea reamenajarea pristorului bisericii. Totodată au fost tencuiți pereții interiori, iar în curtea locașului a fost ridicată din piatră casa paznicului.

Conform formularului bisericii pentru anul 1909 aflăm că la acea vreme biserica era de piatră, cu clopotniță de piatră alăturată, acoperită cu șindrilă, îngrădită cu gard de piatră. În state, conform regulii din 1890, se cuveneau un preot, un pălămar și un prosfir. Întreținere de la stat nu este, și se folosește de recompensele oferite de enoriași la săvârșirea slujbelor. Biserica avea 22 de desetine de pământ arabil de calitate medie, planurile și cărțile de hotar păstrându-se în biserică. Parohul bisericii lucrează singur lotul său de pământ, iar pălămarul îl dă în arendă pe un termen de un an. Preotul primește 15 ruble de pe desetină, iar pălămarul pentru arendă a primit 12 ruble. Casa de lemn a preotului este proprietatea bisericii și a fost procurată prin eforturile comunității în anul 1898. Alte case în proprietatea bisericii nu sunt. La această biserică este atribuită și biserica din satul Micăuți. În 1890 a fost inventariată averea bisericii ce se păstrează

în locaș. Cărțile de venit și cheltuieli au fost eliberate de Consistoriul Duhovnicesc în 1908 și se îndeplinesc cu regularitate. Copiile de pe cărțile metrice se păstrează integre din anul 1811. Cărțile de împărțășanie se păstrează din 1814. Din 15 august 1909 starostele bisericii din Rădeni este Vasile Dănilă.

În parohie sunt trei școli parohiale, deschise în 1891, 1897 și 1907, toate fiind amplasate în clădiri separate. Pentru întreținerea școlii comunitatea din Rădeni a eliberat 137 de ruble. În anul 1909 în toate trei școli au învățat 124 de băieți și 24 de fete.

Următoarele lucrări de reparație ale bisericii din satul Rădeni, dar și cele mai temeinice, au avut loc deja în 1912 [64], pe timpul păstoririi prot. Gheorghe Danilov. Protoiereul Dimitrie Baltaga, protopopul cercului 2 al ținutului Chișinău, în raportul cu nr. 663 din 30 iunie 1912, a solicitat permisiunea conducerii eparhiale de a folosi suma de 300 ruble din banii bisericii pentru reparația bisericii. De asemenea el a menționat că enoriașii bisericii satului Rădeni nu posedă suficiente mijloace financiare pentru a dona încă 300 ruble pentru reparația bisericii, deoarece deja au strâns suma de 900 de ruble necesare pentru schimbarea iconostasului.

Potrivit solicitării din 2 iunie 1912 expediate în adresa protopopului protoiereu Dimitrie Baltaga, semnată de preotul bisericii din Rădeni părintele Gheorghe Danilov, psalmierul Mihail Negruțov, episcopul bisericii Vasili Danilov, reprezentanții enoriașilor Fiodor Panfil și Vasili Cristea, comunitatea satului Rădeni roagă să li se permită folosirea sumei de 300 de ruble din banii bisericești pentru reparația necesară – acoperișul nou și tencuirea pereților. Enoriașii au menționat că deja au donat pentru reparație 300 ruble, încă 900 ruble au fost strânse pentru un iconostas nou.

Conform rezoluției nr. 1134 a conducerii eparhiale, s-a permis folosirea din banii bisericii a sumei de 300 de ruble pentru reparația bisericii din satul Rădeni; totodată urmau să fie prezentate documentele de confirmare pentru raportul financiar. Și în cazul dacă documentele vor fi perfectate corect, dosarul în cauză se încheie și se transmite în arhiva Dicasteriei.

În timpul lucrărilor de reparație din anul 1912 au fost efectuate următoarele măsuri cardinale: a fost schimbat acoperișul de șindrilă pe unul din tablă zincată, au fost înfăptuite măsuri pentru consolidarea și fortificarea constructivă a pereților bisericii prin adăugarea unor contraforturi pe perimetrul extern al edificiului și instalarea unui brâu metalic la nivelul doi al clopotniței. Mai mult ca probabil tot atunci a fost adăugat un mic pridvor de piatră, la intrarea în partea de vest a locașului. Ca atare, asemenea intervenții capitale în arhitectura edificiului de cult sunt explicate prin pregătirile pentru manifestările duble: un centenar de la formarea Eparhiei Chișinăului și a Hotinului (1813–1913) și 100 de ani de la fondarea bisericii de piatră cu hramul Adormirea Maicii Domnului.

Din cele expuse anterior, putem constata că la hotarul secolelor XIX–XX biserica din satul Rădeni a suferit trei reparații – în anii 1896, 1906 și 1912, ultima fiind cea mai substanțială și amplă. Ca urmare a tuturor lucrărilor de reparație, a avut de suferit autenticitatea arhitecturii bisericii, fiind instalate podele noi de lemn, au fost montate ferestre noi și tencuiți pereții interiori și exteriori ai bisericii; a fost reparat pristolul și schimbat iconostasul bisericii; și ca finalitate, a fost schimbat acoperișul de șindrilă pe unul de tablă zincată, iar pentru consolidarea construcției și fortificarea pereților au fost adăugate contraforturi, la fel a fost adăugat un mic pridvor în vestul clădirii.

Cât privește perioada interbelică, menționăm că în 1922 în sat erau 650 de gospodării, erau case pentru preot și cântăreț și local pentru școala bisericească [69, p. 85]. Pentru anul 1930 este înfățișat următorul tablou: 536 de gospodării; case pentru cler și local pentru școala bisericească; biserica posedă 18 ha de pământ arabil [70, p. 61]. Biserica din Rădeni a fost închisă de autoritățile sovietice în anul 1960, în pofida faptului că în anul 1951 comunitatea bisericească formată din 15 persoane în frunte cu preotul M. Vrabie a primit în folosință legală locașul de cult. Pentru mai mulți ani clădirea a fost folosită de autoritățile locale conform necesităților sale.

Biserica a fost redeschisă prin anii '90 ai secolului al XX-lea, purtând hramul Sf. Ioan Teologul. Factorul natural și cel antropic au avut însă un impact distructiv asupra clădirii bisericii, afectând aspectul autentic nu numai la nivel de arhitectură, dar și la nivel de decor exterior și interior. Cu regret constatăm că s-au operat intervenții și în decorul bisericii, astfel dispărând cornișa denticulată de sub acoperiș. În prezent clădirea este reparată, adăugându-i-se neinspirat un pridvor în partea de vest și un diaconicon în partea de sud. Biserica cu hramul Sf. Ioan Teologul în prezent se află în așteptarea demarării unui amplu proiect de restaurare artistică a edificiului de cult, fapt care va conduce spre conservarea și păstrarea ei ca parte a patrimoniului ecleziastic al țării.

Arhitectura bisericii: asemănări și deosebiri. Biserica din Rădeni este amplasată pe o colină, conform tradițiilor, pe un loc mai înalt, oferind vizibilitate din toate părțile față de locașul de cult. Fiind încadrată optim în peisajul rural și în planul satului, biserica ocupă o poziție dominantă și ca poziționare geografică, și ca soluție spațial-volumetrică. Accesul principal în biserică este amenajat pe axa centrală a clădirii, biserica fiind împrejmuțată cu un gard de metal forjat, elementele alungite ale căruia amplifică aspectul elansat al bisericii. Monumentalitatea acestui ansamblu bisericesc este susținută de contraforturile ca element de consolidare și fortificare, clopotnița în patru nivele și forma originală a acoperișului, încununat cu crucile forjate.

Analiza materialului plastic și a releveelor disponibile permite să constatăm că biserica din Rădeni este realizată sub influența stilurilor europene, baroc și clasic, în vogă în principatele române la cumpăna secolelor XVIII–XIX. Edificiul posedă caracteristicile bisericilor din Chișinău – Buna Vestire (1810), Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil (1806), dar și a celor din Iași – Banu (1800) și Sf. Constantin și Elena (1814). Fiind proiectate de către arhitecți de proveniență austro-ungară și construite sub îndrumarea conducătorilor de șantier de aceeași origine, aceste locașe sunt amenajate și cu inventar realizat de meșterii de origine din același imperiu. Perpetuându-se doar compartimentarea tradițională, formele arhitecturale, planimetria și plastica decorului, biserica disputată dezvăluie o asemănare inconfundabilă cu bisericile din Transilvania și Bucovina.

În general subliniem aspectul aparent laconic și sobru al bisericii, clădirea bisericii din Rădeni având o formă alungită, cu planul alcătuit tradițional din trei compartimente: pronaos, naos și altar, la care în secolul al XX-lea a fost adăugat un pridvor. Deasupra pronaosului este amplasat turnul-clopotniță, iar o scară amenajată în grosimea peretelui sudic al pronaosului permite accesul de la primul nivel la următoarele trei nivele. La nivelul doi este amenajat cafasul (spațiul predestinat cântăreților bisericești), care este susținut de doi piloni masivi, fiind luminat printr-un geam modelat în peretele de vest. La nivelul trei al turnului-clopotniță se află o încăpere folosită ca depozit, iluminată de un geam de formă ovală, iar la nivelul patru se găsește camera clopotelor, cu câte o deschizătură în toți cei patru pereți ai clopotniței.

Accesul în biserică se face pe partea vestică, unde este amenajată intrarea de formă semiarcuită în partea superioară. Ușă în două canturi repetă silueta intrării, și este executată din lemn masiv, cămășuită în exterior cu foi de metal gros, prinse prin fâșii de metal formând un decor geometric-romboidal. Pe perimetrul romburilor sunt decorate cu fâșii de metal ornamentate cu solzi, terminația cărora are forma unui cap de șarpe, plasați simetric, de tipul animalelor affrontate. Astfel, prin această decorație a ușilor au fost atinse două scopuri, atât cel estetic, cât și cel apotropaic.

Prin ușă centrală se pătrunde într-un spațiu flancat din partea sudică de un perete masiv în grosimea căruia sunt amenajate două deschideri, prin cea mai aproape de intrarea centrală avem acces la casa scării, cealaltă duce într-un spațiu amenajat sub scară, iar din partea nordică se află o singură deschizătură, semiarcuită în partea de sus, prin care se pătrunde într-un spațiu îngust similar casei scării. Spațiul dat servește ca pronaos. Tavanul de deasupra pronaosului și cel dintre nivelul trei și patru al clopotniței este din lemn, pe când cel dintre nivelul doi și trei este din cărămidă și formează o boltă de tip „velă-pânză”. Anume în pronaos, la intrarea centrală sub peretele nordic, a fost înhumat ctitorul bisericii, paharnicul Ioan Rusu.

Partea centrală a bisericii care corespunde naosului, este cea mai spațioasă și are forma unei travee cu contur plastic, boltită cu o calotă sferică de același tip „velă-pânză”, care își pierde delimitarea precisă, fiind unită print-un gol larg de trecere cu pronaosul. Pilaștrii, care susțin construcția bolții, au în plan forma curbă și sunt alipiți pereților, în partea superioară finalizează cu antablamente cu cornișe proeminente, care repetă aceeași formă curbă. Pilaștrii care susțin arcurile au forma deja plată, dar care finalizează cu aceeași matrice a antablamentului. Această construcție posedă și o semantică estetică, deoarece delimitează vizibil spațiul naosului de altar și pronaos. Cornișele proeminente și pilaștri, care înviorează suprafața interioară a pereților, amintesc de panourile din bisericile occidentale. În pronaos lumina pătrunde prin două ferestre amenajate în pereții de sud și nord, la o distanță considerabilă de nivelul podelei. Naosul fiind acoperit de o boltă elipsoidală înaltă, este despărțit de altar și pronaos prin arce la fel înalte.

Absida circulară a altarului este boltită cu o semicalotă și este flancată de spațiile în formă de nișă a proscomidiei și a diaconiconului, amenajate consecutiv în grosimea peretelui nordic și sudic. Din nișa proscomidiei, prin grosimea peretelui duce o scară, care permitea accesul la amvonul pentru predici situat în naos pe pilastru curb din stânga iconostasului. În timpul ultimei reparații realizată acum două decenii, amvonul a fost desfăcut. Spațiul altarului este iluminat printr-un geam amplasat pe centrul peretelui.

Decorația plastică este și ea tributară stilurilor baroc și clasic – cornișă cu denticule, friză, ancadramente. Spre deosebire de soluția cu forme plastice din interior, exteriorul are un aspect sobru, creat laconic prin folosirea detaliilor stilului clasicist – cornișe cu denticule, rotunjiri etc.

Influența stilului baroc se manifestă și în exterior, remarcându-se silueta elegantă a bisericii, precum și în detalii: profilul oprit și frânt al acoperișurilor, în rotunjirea colțurilor pereților clopotniței.

Fațada sudică, nordică și cea vestică sunt accentuate pe centru prin rezalite. Rezalitul de pe fațada vestică are o dublă misiune, atât de a evidenția intrarea în biserică, cât și de a continua imaginar turnul clopotniță. Rezalitele de pe fațadele sudică și nordică au ca scop accentuarea în exterior a spațiului sacru al pronaosului din interior. Fațadele sunt împărțite în panouri dreptunghiulare prin niște pilaștri angajați fără capiteluri. Pilaștrii sunt amplasați în primul rând la colțuri, având funcția de a evidenția din exterior compartimentarea. Naosul care cuprinde suprafața centrală, mai mare, este accentuat cu câte doi pilaștri amplasați la extremități, formând cel mai mare panou, în centrul căruia este modelat geamul.

Suprafața fațadei absidei altarului în exterior este racordată plastic pereților laterali, fiind decorată cu patru pilaștri care formează trei panouri dreptunghiulare cu suprafețe egale, în

panoul din centru aflându-se fereastra. Cornișa înconjoară toată planimetria bisericii la același nivel. Toate ferestrele bisericii Adormirea Maicii Domnului sunt terminate în arc de cerc.

Reparațiile suportate între timp i-au schimbat parțial aspectul inițial. Masivitatea și înălțimea pereților, plasarea celor trei ferestre la o înălțime considerabilă, imprimă edificiului caracter de fortificație. Ușile impunătoare, ferecate în metal, completează acest aspect, fiind valoroase și ca artă a ferneriei. Acoperișul turnului-clopotniță are forma barocă asemănătoare unui clopot, finalizat cu o tamburină octaedrică de dimensiuni nu prea mari, încununată cu o sferă metalică dominată de o cruce forjată de metal. Inițial de șindrilă, el a fost schimbat în 1912 pe un acoperiș de tablă zincată.

Biserica de la Rădeni prezintă o asemănare puternică cu biserica Buna Vestire din Chișinău, edificată în 1810 și cunoscută bine publicului larg. Biserica din Rădeni, fiind construită mai târziu, este o replică fidelă executată în proporții mai reduse a bisericii Buna Vestire. Pentru că nu se cunosc documente originale privind construcția bisericii din Chișinău, această asemănare dintre ea și biserica din Rădeni ne face să credem că ele au fost construite de același arhitect – Ioan Zaiciuk. În sprijinul acestei aserțiuni vine și faptul că ambele biserici au câte un clopot provenit din aceeași turnătorie din Viena. Astfel, pe clopotul din Rădeni (cu diam.: 58 cm) găsim turnată în volum următoarea inscripție în limba germană: „FIELGRADER IN WIENN ANNO 1793 MICH GOSS IOHANN GEORG”. O informație aproape identică are și clopotul din biserica chișinăuiană Buna Vestire. Explicăm proveniența clopotelor prin faptul că arhitectul Ioan Zaiciuk, lucrând la aceste două biserici asemănătoare, fiind totodată și supus austriac, a putut intermedia procurarea lor. La fel și ușile de intrare sunt executate în aceeași manieră.

În așa fel, la o analiză mai detaliată a aspectului exterior și a interiorului bisericilor din Rădeni și Buna Vestire din Chișinău, constatăm că ambele se înscriu într-un tipar unic al bisericilor proiectate și ridicate de arhitectul Ioan Zaiciuk. Fiind o replică a bisericii Buna Vestire, biserica din Rădeni repetă toate detaliile arhitecturale și de decorație ale bisericii chișinăuene, începând cu accesul principal, soluția spațial-volumetrică, decorul interior și exterior, turnul-clopotniță și acoperișul. Biserica Buna Vestire este una epocală și definitivă pentru arhitectura ecleziastică din Basarabia. Ca atare este o etapă intermediară de la stilul construcțiilor specifice secolului al XVIII-lea la proiectele-„tip” implantate de autoritățile imperiale ruse deja începând cu deceniul trei a secolului al XIX-lea. Asemenea construcții tipologizate, realizate în stil clasicist rus, au devenit dominante în arhitectura Imperiului Rus, inclusiv și în satele și orașele basarabene, mai ales din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Biserica Adormirea Maicii Domnului (cu hramul noi Sf. Ion Teologul) din satul Rădeni, raionul Strășeni a intrat în arealul preocupărilor noastre grație aspectelor arhitecturale și artistice de valoare. Plasată pe un loc mai ridicat, ea planează deasupra localității, turlele sale fiind văzute de departe. Istoricul edificării ei, prezența bisericii de lemn și destinul bisericii de zid ctitorite în 1814 de paharnicul Ioan Rusu completează informațiile cu referință la arhitectura originală a locașului. Biserica se înscrie în tipul de biserici proiectate de arhitecți veniți din Austro-Ungaria, dar și de lucrători calificați veniți din aceste regiuni. Toate bisericile încadrate de noi în acest tip sunt asemănătoare prin soluția planimetrică, amplasarea clopotniței, decorul interior și exterior, aspectul autentic al cărora cu regret însă a avut de suferit ca urmare a unor intervenții negândite. Totodată, originalitatea și asemănarea acestor edificii de cult este datorată activității arhitectului Ioan Zaiuc, cel care a transpus modelele sale atât în mediul urban (bisericile Buna Vestire și Sf. Gheorghe) cât și în parohiile rurale (biserica satului Rădeni).

DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII

Subsemnatul, Brihuneț Manole, declar pe propria răspundere că materialele prezentate în teza de doctorat se referă la propriile activități și realizări, efectuate pe parcursul ultimilor zece ani și sistematizate în timpul studiilor doctorale, în caz contrar urmând să suport consecințele, în conformitate cu legislația în vigoare.

Brihuneț Manole

2016

CV AUTORULUI

Numele: BRIHUNEȚ

Prenumele: MANOLE

Data și locul nașterii: 25 aprilie 1962, satul Zamciogi, raionul Strășeni, Moldova

Locul de muncă: șeful filialei Muzeul Satului al Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală; protoiereu mitrofor, paroh al bisericii Sf. Nicolae din Mileștii Mici-Ialoveni; președintele Departamentului Mitropolitan Arhitectură, Restaurare și Pictură Bisericească

Studii superioare și medii de specialitate:

2008–2012: doctorand, Institutul Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei, specialitatea 651.02 – *Teoria și istoria arhitecturii*.

2003–2005, masterat, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, Facultatea de Teologie.

1991–1995, Academia de Teologie Ortodoxă din or. Chișinău.

1978–1982, Colegiul de Arte Plastice „Ilia Repin” din or. Chișinău.

Domenii de interes științific: istoria, arta și arhitectura de cult din spațiul pruto-nistrean.

Experiența profesională:

2016_ șeful filialei Muzeul Satului al Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală.

1994_ preot-paroh al bisericii Sf. Nicolae din satul Mileștii Mici, raionul Ialoveni.

1997_ președintele Departamentului Mitropolitan Arhitectură și Pictură Bisericească.

2002_ cercetător științific, Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală.

2000–2003: secretarul Episcopiei de Cahul și Lăpușna; 1995–2000: șeful cancelariei, Mitropolia Chișinăului și a Moldovei; 1993–1994: preot-paroh al bisericii Sf. Arh. Mihail și Gavriil din s. Malcoci, Ialoveni; 1993–1995: secretar-referent, Mitropolia Chișinăului și a Moldovei; 1988–1991: pictor în Asociația Republicană Cartea; 1986–1988, pictor în Asociația Științifică de Producere Signal; 1982–1986: pictor în Asociația Științifică de Producere *Volna*.

Expert și participare în consilii științifice: 2001_, membru al Comisiei Monumentelor Istorice a Ministerului Culturii al Republicii Moldova; Artă și arhitectură bisericească; Programul Națiunilor Unite pentru Dezvoltare, elaborarea compartimentului patrimoniu ecleziastic din Strategia Națională de Dezvoltare Durabilă a Turismului în Republica Moldova.

Activități în asociații științifice și religioase: Fondator și Președinte al Frăției Ortodoxe Sf. Ap. Luca (1995); Membru al Societății de Etnologie din Republica Moldova (1995); Membru al Centrului Republican de Arhitectură și Patrimoniu SIT (1999); Membru al Societății de Genealogie, Heraldică și Arhivistică (2002); Co-fondator al Comitetului Național Moldovean al Consiliului Internațional al Monumentelor și Siturilor (ICOMOS) (2004); Membru al Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zota” (2010).

Participări la congrese, conferințe, simpozioane (naționale și internaționale) –22:

- 2004:** Conferința Științifică organizată cu prilejul a 100 de ani de la înființarea Societății Istorico-Arheologice Bisericești, comunicarea *Modelarea peisajului rural prin cimitire*;
- 2007:** Conferința internațională „Diversitatea expresiilor culturale ale habitatului tradițional”, Chișinău, comunicarea *Istoria și tradiția exploatarea cimitirelor din Republica Moldova*;
- 2008:** Sesiunea de comunicări științifice a MNEIN, comunicarea *Cimitirele din Valea Ichelului*.
- 2009:** Conferința internațională, MNEIN, comunicarea *Crucile funerare de piatră din partea nordică a Republicii Moldova*; Conferința științifică organizată de ICOMOS Moldova *Biserica Măzărache și ocrotirea patrimoniului cultural din municipiul Chișinău*, comunicarea *Biserica Măzărache în contextul cercetării cimitirelor istorice ale orașului Chișinău*;
- 2010:** Conferința științifică MNEIN, comunicarea *Cimitirele din raionul Rezina*; Conferința științifică cu participare internațională „Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor”, organizată de IPC, comunicarea *Tipologia monumentelor comemorative din fostele județe Lăpușna și Orhei (sec. XVII–XIX)*; Conferința internațională „Cartografierea – între cadrul geografic și codurile culturii”, MNEIN, comunicarea *Planurile topografice ale moșiilor de pe cursul inferior ale văii Ișnovăț (anii 30 ai secolului al XIX-lea)*;
- 2011:** Conferința științifică cu participare internațională a IPC, comunicarea *Biserica Sf. Nicolae din satul Mileștii Mici, Ialoveni, studiu arhitectural și artistic*; Sesiunea de comunicări a MNAIM, comunicarea *Evoluția stilistică a bisericilor de piatră în Moldova de răsărit (a doua jumătate a sec. XVIII – prima jumătate a sec. XIX)*;
- 2012:** Conferința științifică cu participare internațională a IPC, comunicarea *Despre tipul de biserică din Cobâlea și Pohoarna, raionul Șoldănești*; conferința MNAIM, comunicarea *Spațiul cultural al cimitirului și tipologia construcțiilor arhitecturale (sec. XVIII – prima jumătate a sec. XIX)*.
- 2013:** Conferința națională științifico-practică „Patrimoniu bisericesc – istorie și modernitate”, comunicarea *Biserica Adormirea Maicii Domnului din satul Rădeni: istoricul construcției și aspecte artistico-arhitecturale*; Conferința științifică internațională „Istorie, cultură și educație în secolele XIX–XX. Țara Bârsei”, Brașov, comunicarea *Patrimoniul arhitectural bisericesc din Republica Moldova*, Simpozionul „Monumentul. Tradiție și viitor”, Iași, comunicarea *Date inedite privind activitatea edilitară a arhitectului Johann Freywald*; conferința națională mitropolitană, comunicarea *Acte normative privind edificarea locașelor de cult: 200 de ani de afirmare și tradiții*.
- 2014:** Simpozionul internațional „Monumentul. Tradiție și viitor”, Iași, comunicarea *Biserica Sf. Arhangheli din satul Mașcăuți, raionul Orhei: aspect istorice, arhitecturale și artistice*; Simpozionul „Alexandru Lăpușeanu voievod al Moldovei. Rolul târgului Lăpușna în Istorie” (Lăpușna), comunicarea *Contribuția preoților din primele decenii ale secolului al XIX-lea la dezvoltarea bisericii din satul Lăpușna*; Conferința științifică a MNEIN, comunicarea *Tipologia cimitirelor ortodoxe din Moldova (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*.
- 2015:** Conferința științifică „Prețuri, lefuri și costuri în spațiul românesc”, București, comunicarea *Arhitectura bisericească din Basarabia în primele decenii ale secolului al XIX-lea (considerațiuni privind prețurile materiilor prime și costurile lucrărilor)*;

conferința științifică internațională „Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor”, IPC, comunicarea *Biserica Tuturor Sfinților din satul Buciumeni: aspecte istorice, artistice și arhitecturale*; Simpozionul internațional „Monumentul. Tradiție și viitor”, Iași, comunicarea *Biserica de tip „rotondă” Sf. Mare Mucenic Gheorghe din satul Ciuciulea, raionul Glodeni, Republica Moldova*,

ș.a.

Lucrări științifice publicate: 35 de articole în reviste științifice naționale și din străinătate, culegeri de articole și materiale ale conferințelor, inclusiv 2 monografii: Brihuneț M. *Mileștii Mici: istorie, cultură și destine*. Chișinău, 2013, 576 p.; Brihuneț M. *Biserica Sfântul Nicolae din satul Boldurești, raionul Nisporeni*. Chișinău, 2013, 140 p.

Aprecierea activității: Medalia Bisericii Ortodoxe „Cuv. Serghie de Radonej” (gr. I, 1995); Ordinul Bisericii Ortodoxe „Sf. Mare Cneaz Vladimir” (gr. III, 2001); Ordinul Bisericii Ortodoxe „Sf. Andrei Rubliov” (gr. III, 2003); Diploma de Onoare a Ministerului Culturii și Turismului al Republicii Moldova (2008; 2012); Ordinul „Cuv. Paisie Velicicovschi” (gr. II, 2012)

Limba maternă: româna

Limbi străine: rusa, franceza

Cunoașterea calculatorului: Word, PowerPoint.

Date de contact:

Chișinău, str. A. Mateevici, 47

GSM.: 069924015

Email: brehon_net@yahoo.com